

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ІШКІ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІ
БӘРІМБЕК БЕЙСЕНОВ АТЫНДАҒЫ
ҚАРАҒАНДЫ АКАДЕМИЯСЫ**

**Заң институты
Мемлекеттік-құқықтық пәндер кафедрасы**

5B030300 «Құқық қорғау қызметі» мамандығына арналған

КРКК 1204 «Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы»

ДӘРІС КЕШЕНІ

Курс: 1

Семестр: 1

Кредит саны: 2

Қарағанды 2016

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ІШКІ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІ
БӘРІМБЕК БЕЙСЕНОВ АТЫНДАҒЫ
ҚАРАҒАНДЫ АКАДЕМИЯСЫ**

**Заң институты
Мемлекеттік-құқықтық пәндер кафедрасы**

5В030300 «Құқық қорғау қызметі» мамандығына арналған

МКТ 1201 «Мемлекет және құқық теориясы» пәні бойынша

ДӘРІС КЕШЕНІ

Курс: 1

Семестр: 1

Кредит саны: 2

Қарағанды 2016

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ІШКІ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІ
БӘРІМБЕК БЕЙСЕНОВ АТЫНДАҒЫ
ҚАРАҒАНДЫ АКАДЕМИЯСЫ**

ЗАҢ ИНСТИТУТЫ

МЕМЛЕКЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ПӘНДЕР КАФЕДРАСЫ

Д Ә Р І С М Ә Т І Н І

Тақырыбы: Мемлекет және құқық теориясы пәні

**Дәріс кафедра мәжілісінде талқыланып,
мақұлданды 2016 ж. «03» мамыр**

№ 23 хаттама

**Дайындаған: кафедра аға оқытушысы
полиция подполковнигі С.С. Түсіпбеков**

ҚАРАҒАНДЫ

Мемлекет және құқық теориясының жалпы сипаттамасы

Ж О С П А Р Ы

Кіріспе

Негізгі бөлім

1. Мемлекет және құқық теориясының анықтамасы, ерекшеліктері және функциялары.

2. Мемлекет және құқық теориясы пәні мен әдістері.

3. Гуманитарлық және заң ғылымдары жүйесіндегі мемлекет және құқық теориясының орны.

Қорытынды

ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасы Конституциясы. 2014ж.

2. Биекенов Н.А Шапаққызы У. Салкебаев Т С. Мемлекет және құқық теориясы сұрақ жауап. Қарағанды -2004ж.

3. Биекенов Н .А. . Мемлекет және құқық теориясы сызба альбомы Қарағанды-2001

4. Мухтарова А.Н . Мемлекет және құқық теориясы оқулық Алматы-2003

5. Мемлекет және құқық теориясы оқулық. Алматы-2003

6. Мемлекет және құқық теориясы оқулық Алматы- 2003

7. Бұлғакова. Мемлекет және құқық теориясы. Алматы-2004

Кіріспе

Мемлекет және құқық теориясы юридикалық ғылым және құқықтық пәндер жүйесінде ерекше орын алады. Оларға қарағанда, жалпы теориялық және әдістемелік функцияны орындай отырып, ол белгілі бағдарлық қызмет атқарады. Әдетте, оның мемлекеттік-құқықтық даму заңдылығы мен қарқынын ашатын сипаты мынадай, нақты юридикалық ғылым мен пән өкілдері «өздерінің» зерттейтін құбылыстарының жаңа жағын және қырын байқауда немесе оны түсіндіруде және талдауда жаңа көзқараспен қарау мүмкіндігі туындайды. Сонымен қоса нақты юридикалық ғылымдар өз зерттеу қызметінде мемлекет және құқық теориясының мемлекеттік-құқықтық аясын қамтитын, соның ішінде мысалы:

- мемлекеттік ұйғарымның императивтілігі, олардың билік құрылымының мәжбүрлік күші арқылы нығайтылғандығы және шартсыз міндеттілік сипатының болуы;

- құқықтық актілер иерархиясының сақталу маңыздылығы, соның ішінде конституция ең жоғары күшіне ие сияқты ұғымдық және түсініктемелік аппараттарды кеңінен қолданады.

- мемлекетке тән және оған құқықбұзушылықпен күресуіне кең мүмкіндік беретін құқыққорғау қызметі нысанын бөліп қарастыруы.

Сол сияқты мемлекет және құқық теориясында құзырет, заңдық мәртебе, құқықсубъектілік, азаматтылық, иммунитет, депортация, қылмыстылық және құқық бұзушылық, юридикалық (заңшығарушылық) техника, континуитет, легислатура және т.б. ұғымдар қазіргі таңда юриспруденцияның жалпы құндылығы болып табылады. Юриспруденцияда мемлекет және құқық теориясы интегративтік құрылымын құрады, яғни өзіне барлығын шоғырландыратын оның квинтэссенциясы деуге болады.

Жоғарыда айтылғандар курсанттардың мемлекет және құқық теориясын оқып үйренуге деген нақты қатынасының маңыздылығының көпе көрнеу үлгісі. Бұл оларға жалпы юриспруденция үшін кейбір іргелі және түйінді сауалдарға зейін аудару мүмкіндігін береді, ондай білімдерге оларсыз көптеген салалық проблемаларды түсінуге жол бермейтін білімдер жатады. Осы ғылымның теориялық - әдістемелік тұғырымен және оның мазмұнымен таныстығымыздың арқасында курсанттар юридикалық пәндердің «күпияларын» белсенді және табысты игеру мүмкіндігі бар.

Мемлекет және құқық теориясының анықтамасы, ерекшеліктері және функциялары.

1. Мемлекет және құқық теориясының анықтамасы. Мемлекет және құқық теориясы – мемлекет пен құқықтың қоғамдағы мәні, мақсаты және дамуы туралы негізгі және жалпы заңдылықтары туралы жалпыланған білімдер жүйесі.

2. Ғылым ретінде мемлекет және құқық теориясының ерекшеліктері:

А) **қоғамдық ғылым** болып табылады, оның пәнін қоғамдық құбылыстар – мемлекет пен құқық құрайды.

Б) **саяси заңды ғылым** бола тұрып, мемлекеттің билік қызметі, саясаты саласымен тікелей қатысты қоғамдық құбылыстарды зерттейді.

В) **жалпы теориялық ғылым** бола тұрып, мемлекет пен құқықтың негізгі және жалпы заңдылықтары мен сипаттарын зерттейді.

Г) **әдістемелік сипаттағы ғылым** болып, мемлекеттік-құқықтық құрылымның жалпы заңдылықтарын көрсетеді, сондай-ақ, құбылыстарды меңгеру әдісі мәселесін қарастырады.

3. Мемлекет және құқық теориясының функциялары. Оның үш негізгі функциясы бар:

А) **теориялық-танымдық функция** – мемлекеттік-құқықтық құбылыстарды тек сыртқы, техникалық–заңды жағынан ғана емес, сонымен қатар, олардың заңдылықтары, терең, мәндік белгілері тұрғысынан да ғылыми түсіндіруге негізделген. Бұл, өз кезегінде, ғылыми болжамдау міндеттерін шешуді, мемлекеттік-құқықтық құбылыстардың дамуының басымдылықтары мен бағыттары туралы ғылыми болжамдарды қалыптастыруды қамтамасыз етеді.

Б) **тәжірибелік-қолданбалы функция**, мемлекет және құқық теориясы басқа заң ғылымдары сияқты, мемлекеттің қызметін жетілдіруге, заңнама және оны қолдану тәжірибесін жақсартуға және дамытуға бағытталған ұсыныстар жасауға қызмет етеді.

В) **тәрбиелік функция**, мемлекет және құқық теориясы құқықтық тәрбиелеу мәселелерін шешуге, адамдарда демократия, тұлғаның құқықтары мен бостандықтары, заңдылық, тәртіп және т.б. күрделі мәселелерге қатысты шынайы ғылыми көзқарастардың қалыптасуына жәрдемдесуі қажет.

Мемлекет және құқық теориясының анықтамасы, ерекшеліктері және функциялары.

Мемлекет және құқық теориясы – мемлекет пен құқықтың қоғамдағы мәні, мақсаты және дамуы туралы негізгі және жалпы заңдылықтары туралы жалпыланған білімдер жүйесі

--	--	--	--

Қоғамдық ғылым	Саяси заңды ғылым	Жалпы теориялық ғылым	Әдістемелік ғылым
----------------	-------------------	-----------------------	-------------------

--	--	--	--

Мемлекет және құқық теориясының функциялары

--	--

Теориялық-танымдық	Тәжірибелік-қолданбалы	Тәрбиелік
--------------------	------------------------	-----------

Мемлекет және құқық теориясы пәні мен әдістері

Мемлекет және құқық теориясы пәні болып, мемлекет пен құқықтың пайда болуы, дамуы мен қызмет етуінің жалпы заңдылықтары мен заң ғылымдарының негізгі түсініктерінің жүйесі болып табылады. Бұл жерде ерекше айта кетерлік жайт, мемлекет және құқық теориясы нақты бір мемлекет пен құқықты емес, жалпы мемлекеттіліктің пайда болуы, дамуы мен қызмет етуін, сонымен қатар, жалпы заң ғылымдарына тән құқық нормасы, құқықтық қатынас, құқық субъектісі және т.б. сияқты түсініктерді зерттейді.

Мемлекет және құқық теориясының әдістері – бұл пәнді түсінуге мүмкіндік беретін тәсілдер мен бағыттардың жиынтығы.

1. **Жалпы әдістер** – ойлаудың кешенді қағидаларын көрсететін философиялық, дүниетанымдық бағыттар. Олар:

а) **метафизика** – мемлекет пен құқықты мәңгілік және өзгермейтін институттар ретінде қарастырады;

б) **диалектика** - табиғаттың, қоғамның және адам ойының дамуы мен қозғалысының жалпы заңдары жайындағы ғылым, дүниені танудың әдісі мен теориясы. Ол өз ішінде екіге бөлінеді: **материалистік диалектика** – құбылыстарды қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістермен, нақты айтқанда жеке меншіктің пайда болуымен және қоғамның таптарға бөлінуімен байланыстырады, яғни мемлекет пен құқық нақты бір тарихи кезеңге сәйкес бір-бірімен байланыстылықта, даму барысында қарастырылса, **идеалистік диалектика** - өз кезегінде, объективтік және субъективтік идеализм болып бөлінеді. Объективтік идеализм мемлекет пен құқықтың пайда болуы себептері мен өмір сүру жағдайын құдайдың күшімен, ал, субъективтік идеализм адамның санасымен байланыстырады.

2. **Жалпы ғылыми әдістер** – жалпы әдістер сияқты бүкіл ғылыми танымды толығымен қамтымайды, оның жекелеген кезеңдерінде ғана қолданылады. Олар:

а) **талдау** – күрделі мемлекеттік-құқықтық құбылысты шартты түрде жекелеген бөліктерге бөлу;

б) **синтез** – құбылысты оның құрамдас бөліктерін шартты түрде біріктіре отырып зерттеу;

в) **жүйелік әдіс** – объектiнің тұтастығын ашуға, ондағы әртүрлі байланыс түрлерін анықтауға бағыттайды;

г) **функционалды әдіс** – бір әлеуметтік құбылыстардың екіншілеріне қатысты функцияларын анықтауға бағыттайды.

3. Жеке ғылыми әдістер – мемлекет және құқық теориясының техникалық, жаратылыстану және гуманитарлық ғылымдарды ғылыми жетістіктерін қабылдауы нәтижесінде пайда болатын әдістер. Олар:

а) **нақты әлеуметтік әдіс** – сұраудың, бақылаудың, сұхбаттасудың және т.б. тәсілдердің көмегімен мемлекеттік-құқықтық саладағы субъектілердің іс-жүзіндегі жүріс-тұрысы туралы мәліметтер алуға мүмкіндік береді;

б) **статистикалық әдіс** – нақты бір мемлекеттік-құқықтық құбылыстың сандық көрсеткіштерін алуға мүмкіндік береді.;

в) **кибернетикалық әдіс** – техника құралдарының жүйесі арқылы мемлекеттік-құқықтық құбылыстарды тануға мүмкіндік береді.

4. Жеке құқықтық әдістер – тек заң ғылымдарына ғана тән болып келеді, олар:

а) **формалды заңды әдіс** – заң түсініктерін, олардың белгілерін анықтауға, түрлендіруді жүзеге асыруға, құқықтық ережелердің мазмұнын түсіндіруге және т.б. мүмкіндік береді;

б) **салыстырмалы құқықтық әдіс** - әртүрлі құқықтық жүйелерді не олардың жекелеген элементтерін олардың жалпы және арнайы қасиеттерін анықтау мақсатында салыстыруға мүмкіндік береді.

Мемлекет және құқық теориясы пәні мен әдістері

Мемлекет және құқық теориясы пәні – мемлекет пен құқықтың пайда болуының, әрекет етуінің және дамуының жалпы заңдылықтары

Мемлекет және құқық теориясының әдістері – бұл пәнді тануға бағытталған әдістер мен тәсілдер

Жалпы әдістер:	Ортақ ғылыми әдістер:	Жеке ғылыми әдістер:	Жеке құқықтық әдістер:
Метафизика	Анализ	Нақты әлеуметтік	Формальды заңдық
Диалектика: - материалистік - идеалистік	Синтез	Статистикалық	Салыстырмалы құқықтық
	Жүйелік Функционалды	Кибернетикалы және т.б.	

Гуманитарлық және заң ғылымдары жүйесіндегі мемлекет және құқық теориясының орны

Мемлекет және құқық теориясы өз жиынтығында ғылым жүйесін құрайтын ғылыми пәндерді шартты түрде үш топқа бөледі: техникалық ғылымдар, жаратылыстану ғылымдары және гуманитарлық ғылымдар. Соның ішінде, гуманитарлық ғылымдар қоғамды, адамды, әлеуметтік қатынастар мен институттарды зерттейді, сондай-ақ, мемлекет пен құқық әлеуметтік институттар болып табылатын, заң ғылымдары осы гуманитарлық ғылымдардың бір түрі болып саналады. Оларды былай бөлуге болады: - мемлекет және құқық теориясы;

- тарихи құқықтық ғылымдар (мемлекет және құқық тарихы, саяси және құқықтық ілімдер тарихы);

- салалық заң ғылымдары (конституциялық, азаматтық, қылмыстық және т.б. қылмыстық құқық салалары)

- қолданбалы ғылымдар (криминалистика, сот медицинасы, сот психиатриясы және т.б.)

Мемлекет және құқық теориясы гуманитарлық ғылымдар жүйесінде бола тұрып, философиямен, әлеуметтанумен, саясаттанумен және т.б. тығы байланыста.

Заң ғылымдары жүйесінде мемлекет және құқық теориясының орнын оның тарихи-құқықтық ғылымдармен арақатынасын мысалға ала отырып қарастыруға болады. Мемлекет және құқық теориясы мен тарихи-құқықтық ғылымдарға тән ортақ белгі – олар мемлекет пен құқықты зерттейді. Ал айырмашылықтары – тарихи-құқықтық ғылымдар құбылыстардың даму үдерісін хронологиялық тәртіпте зерделесе, мемлекет және құқық теориясы бұл үдерістерге жалпы сипаттама береді, мемлекет пен құқықтың мәнін, олардың қызмет ету заңдылықтарын және т.б. зерттейді.

Салалық заң ғылымдарына қатысты мемлекет және құқық теориясы жалпылаушы сипатты иеленеді; ол мемлекет пен құқықтың пайда болуы, қызмет етуі мен дамуының жалпы заңдылықтарын зерттейді. ал кез-келген салалық ғылымның пәні қоғамдық қатынастардың тек нақты бір саласымен ғана байланысты болады. Сонымен қатар, мемлекет және құқық теориясы барлық салаларға ортақ мәселелерді зерттейді, ияғни, мемлекет және құқық теориясының түсініктері мен институттарының негізінде салалық заң ғылымдарының түсініктері мен институттары қалыптасады.

Гуманитарлық және заң ғылымдары жүйесіндегі мемлекет және құқық теориясының орны.

Заң ғылымдарының жүйесі

Жалпы теориялық заң ғылымы

мемлекет және құқық теориясы

Мемлекет және құқық туралы жалпы тарихи ғылымдар:

- мемлекет және құқық тарихы
- саяси және құқықтық ілімдер тарихы

Салалық заң ғылымдары:

- Конституциялық құқық
- Әкімшілік құқық
- Азаматтық құқық
- Қылмыстық құқық және т.б.

Қолданбалы заң ғылымдары:

- Криминалистика
- Сот медицинасы
- Сот психиатриясы және т.б.

Қорытынды

Мемлекет және құқық теориясы – ішкі істер қызметкерлерінің кәсіби құқықтық санасын қалыптастыруымен тікелей байланысты заң ғылымдарының бірі болып табылады. Теорияны оқытудан болашақ заңгердің жеке құқықтық мәдениетінің іргесі қаланады, оның заңи дүниетанымының ғылыми базасы және құқыққа деген әлеуметтік құндылық ретінде терең сыйластығы қалыптасады.

Мемлекет және құқық теориясын оқыту барысында саяси және құқықтық ойлаудың басты жетістіктері, заң ауқымында еркін және сенімді түрде білуге мүмкіндік беретін түсініктердің жүйесі беріледі. Мемлекет және құқық теориясының басты ұғымдарын сапалы түрде білу тәжірибе жүзінде саяси және құқықтық жағдайларды дұрыс саралауға, қоғамдық өмірдің күрделі мемлекеттік-құқықтық құбылыстарына шынайы ғылыми тұрғыдан дұрыс баға беруге, олардың шынайы негізін ашуға, әлеуметтік маңызын түсінуге мүмкіндік береді. Осындай негізде, бұлы ғылым заңгерлердің кәсіптік қасиеттерінің қалыптасуына тікелей әсер етеді.

Қазақстан Республикасы Ішкіісмині жүйесінде қызметкерлерді жоғары дәрежелі кәсіби тұрғыда дайындауда мемлекет және құқық теориясының маңызы ерекше: біріншіден, ПО қызметкерлері Қазақстан Республикасының механизміндегі орнын, сондай-ақ, мемлекеттің функцияларын жүзеге асырудағы олардың рөлін көруге болады, екіншіден, мемлекет және құқық теориясы қоғамның, мемлекеттің, құқықтың және жеке тұлғаның қатынастарының мәселесін аша отырып, ПО қызметкерлерінің халықпен өзара қатынасында сенімді бағыт береді, үшіншіден, бұл ғылым демократияның тереңдеуі мен өріс алуына, құқықтық мемлекеттің қалыптасуында ПО-ның қызметіне бағыт береді, төртіншіден, құқықтық тәртіп, құқықбұзушылық, құқыққолдану, құқықтық жауаптылық мәселелерін аша отырып, қылмыспен күресу, құқықтық тәртіпті қорғау жайлы ҚР ПО түрлі қызметтерінің күнделікті кәсіби қызметтерінде құқықтық негіз туралы білім береді.

Қазіргі заманда еліміз нарықты экономикаға көшіп жатқанда, егеменді, тәуелсіз Қазақстан Республикасы өмірге келгенде жалпы теорияның ғылыми мазмұны, функциясы күрт өзгерді. Жаңа өмірге сай ғылым өзінің жұмысын қарқынды түрде жүргізіп, жаңа қоғамның тілектеріне, мүдделеріне сәйкес ғылыми зерттеулер, қорытындылар жасауға үлес қосуымыз тиіс.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ІШКІ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІ
БӘРІМБЕК БЕЙСЕНОВ АТЫНДАҒЫ
ҚАРАҒАНДЫ АКАДЕМИЯСЫ**

ЗАҢ ИНСТИТУТЫ

МЕМЛЕКЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ПӘНДЕР КАФЕДРАСЫ

Д Ә Р І С М Ә Т І Н І

Тақырыбы: Мемлекеттің шығу тегі.

Мемлекет ұғымы және оның белгілері

**Дәріс кафедра мәжілісінде талқыланып,
мақұлданды 2016 ж. «03» мамыр
№ 23 хаттама
Дайындаған: кафедра аға оқытушысы
полиция подполковнигі С.С. Түсіпбеков**

ҚАРАҒАНДЫ

**Мемлекеттің шығу тегі.
Мемлекет ұғымы және оның белгілері**

Ж О С П А Р Ы

Кіріспе

Негізгі бөлім

1. Мемлекетке дейінгі кезеңдегі әлеуметтік билік және мемлекеттің пайда болуының негізгі теориялар сипаттамасы.

2. Мемлекет ұғымы, негізгі белгілері және оның мәні.

3. Мемлекеттік билік әлеуметтік биліктің ерекше түрі ретінде.

4. Мемлекет типологиясына негізгі ойлар.

Қорытынды

ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасы Конституциясы. 2014ж.
2. Биекенов Н.А Шапаққызы У. Салкебаев Т С. Мемлекет және құқық теориясы сұрақ жауап. Қарағанды -2004ж.
3. Биекенов Н .А. . Мемлекет және құқық теориясы сызба альбомы Қарағанды-2001
4. Мухтарова А.Н . Мемлекет және құқық теориясы оқулық Алматы-2003
5. Жоламан Д.Қ. Мемлекет және құқық теориясы оқулық. Алм. 1999ж.
6. Т.Ағдарбеков Мемлекет және құқық теориясы оқулық. Қарағанды 2003
7. Бұлғакова. Мемлекет және құқық теориясы. Алматы-2004
8. Мемлекет және құқық теориясы. Сызбалар мен анықтамалар. Қарағанды – 2002ж.
9. К.Маркс, Ф.Энгельс Происхождение семьи, частной собственности и государства. Т-21. гл. 5,6,8,9.

Кіріспе

Алғашқы қауымдық құрылысқа келесі сипаттар тән болды. Қарапайым қарудың (құралдың) ғана болуы және адамның тайпаның көмегінсіз өзін тамақпен, киіммен, үй-жаймен қамтамасыз ете алмауы. Бірақ адамдар біріге, ұжымдаса еңбектенгенмен, өздері тұтынғаннан артық өнім өндіре алмауы, сондықтан мұндай қоғамда өнімдердің артықшылығы, жеке меншік болмады және соған сәйкес кедейлер мен байлар болмады. Экономикалық тұрғыдан барлығы бірдей тең болды. Осы экономикалық теңдік саяси теңдікті туындатты. Топтың барлық ересек адамдары – еркектер де, әйелдер де топтың қызметімен байланысты қандайда болсын сұрақты талдауға және оны шешуге қатысуға құқылы болды.

Алғашқы қауымдық қоғамдағы биліктің ерекшеліктері: 1. Билік тек бір ру көлемінде ғана таралды және сол рудың барлық ересек мүшелерінің еркін білдірді, қандық туыстыққа негізделді. 2. Тікелей қоғамдық болып табылды, алғашқы қауымдық демократияның, өзін-өзі басқарудың бастамаларының негізінде ғана қалыптасты. 3. Бұл биліктің билік органдары ретінде ақсақалдар, әскери қолбасшылар, абыздар - ру мүшелерінің жиналысымен сайланатын болды, олар биліктің функцияларды ру мүшелерінің жиналысының бақылауымен жүзеге асырды және кез-келген уақытта жиналыс мүшелерімен орындарынан алынуы мүмкін болды және олар алғашқы қауымдық қоғамның өмір сүруінің маңызды мәселелерін шешіп отырды. 4. Тек басқарумен айналысатын арнайы аппарат болған жоқ.

Алғашқы қоғамның ыдырауы мен мемлекеттің пайда болу себептері: - қосымша құнның пайда болуы, жеке меншіктің қалыптасуы, - қоғамның тапқа бөлінуі, - қанаушылықтың қалыптасуы, - қанаушы тап өзінің үстемдігін жүргізу үшін мемлекет құруы. Мемлекеттің дамуы - мемлекет қоғамдық еңбек бөлісінің, жеке меншіктің пайда болуы нәтижесінде алғашқы қауымдық құрылыс тапқа бөлінуінің туындысы. Мемлекет жария өкіметтің пайда болуы мен іс-әрекетінің нәтижесі ретінде қалыптасатын, қоғам өмірін ұйымдастырудың нысаны және оның негізгі салаларына басшылық ететін, қажетті жағдайларда өкіметтің күш-қуатына сүйенетін басқару жүйесі. Құқықтың дамуы - адам қоғамының дұрыс өмір сүруінің негізгі объективтік заңдылықтарының бірі, әлеуметтік нормалардың қалыпта-сып қоғамдағы қарым-қатынастарды реттеп, басқаруы: Әлеуметтік нормалардың (әдет-ғұрып, салт-дәстүр, мораль, діни нормалары) қоғамның даму процесінде бірте-бірте құқықтық нормаларға айналуы. Сондықтан, Құқық мемлекеттен аз да болса бұрын қалыптасты деуге болады. Алғашқы қоғамда мемлекеттік кезеңнің басталуынан бері қарай құқық қарым-қатынастардың басым көпшілігін реттеп, басқаратын нормаға айналды. Қоғамда мемлекеттің өзі қабылдаған, бекіткен құқықтың жаңа түрлері пайда болды: заң, заңға тәуелді актілер, шарттық нормалар, заң күші бар соттың шешімдері. Құқық екі жолмен дамыды. Біріншісі — мемлекеттік қоғамдық меншікті реттеу моральдық-діни нормаларға сүйенді. Мысалы, Индияда Ману заңы, мұсылман елдеріндегі Құран заңы; екіншісі - жеке меншік бағытындағы қатынастарды мемлекеттік органның өзі бекіткен нормалар арқылы реттеп-басқару.

МЕМЛЕКЕТ ПЕН ҚҰҚЫҚТЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ

Алғашқы қауымдық қоғам, оның дамуы және ыдырауы. Алғашқы қауымдық қоғам. Адамдардың пайда болып, жер жүзінде өмір сүре бастағанына екі миллиондай жыл болды. Қоғамның диалектикалық даму процесіне сәйкес адамдардың өздерінің дене құрылысы да, тәжірибесі де, пайдаланатын құралдары да дамып отырды. Соның нәтижесінде шамамен осыдан 40 мың жыл бұрын қазіргі типті адамдар (хомо сапиенс) қалыптасты. Адамдардың дене құрылысының өзгеруі тоқтап, оның орнына олардың қауымдық құрылысы, тәжірибесі басында бәсең, кейін қарқынды түрде дами бастады. Бұл процесс бірте-бірте алғашқы қауымдық қоғамды өмірге әкелді. Қоғамның дамуы екі бағытта жүріп отырды: адамдардың өмірлік тәжірибесінің дамуы және соған сәйкес пайдаланатын құралдардың өзгеріп, прогрестің жаңаруы. Бірақ бұл процесс басында өте бәсең дамыды.

Алғашқы қауымдық қоғамның экономикалық, әлеуметтік дамуы екі кезеңге бөлінеді:

1. Жабайы адам дәуірі - 40-12 мыңжылдықтар арасы. Адамдар табиғаттың дайын заттарынмен қоректенген, қарулары дайын: тас, сүйек, ағаш. Жабайы аңшылық, балықшылық қалыптасып қоғамның негізгі сипаты табиғаттың, қоршаған ортаның адамдардың күн көрісіне қолайлы жақтарын пайдалана отырып, экономикалық, әлеуметтік жағдайды жақсарту. Қысқаша айтқанда дайынды игерушілік дәуірі. Бұл кезеңде қиыншылық, ашаршылық жиі болды.

2. Экономиканың қолдан жасау дәуірі - 12 - 4 мыңжылдықтар арасы. Бұл кезеңде адамдардың тәжірибесі, пайдаланатын қаруы дамыды. Рухани сана-сөзімі, білімі жоғарлады. Экономиканы қолдан жасауға мүмкіншілік қалыптасты. Металлургия, керамика өмірге келді. Малшылық - егіншілік арқылы сертификациялық қоғам, рулық, тайпалық бірлестіктер, әлеуметтік нормалар өмірге келді.

Алғашқы қауымдық қоғамның экономикасы мен құрылымы - экономиканың негізгі сипаты; қоғамдық, еңбек, қоғамдық меншік, қоғамдық бөліс, қоғамдық өмір сүру. Қоғамның құрылысы: туысқан-дық ру, тайпа, одақ, бірлестіктер. Бұл құрылымдарды құруды, дамытуды қоғамның экономикасының, тәжірибесінің, құралдарының даму деңгейіне сәйкес жасап отырған.

Алғашқы қоғамды басқару және әлеуметтік нормалар - қоғамдық күрделі мәселелерді жалпы халықтық жиналыста талқылап, шешімдер қабылдап отырған. Күнделікті мәселелерді шешіп басқару үшін ру басшылары сайланып отырған. Тайпа, одақ, бірлестіктерді, ру басшыларының кеңесі басқарған. Тайпа, одақ, бірлестіктерді күнделікті басқару үшін Кеңестің мәжілісінде тайпа, одақ, бірлестіктердің басшылары сайланып отырған. Олар жұртпен бірдей еңбектеніп, қоғамдық жұмыстарын атқарып жүрген.

Алғашқы қоғамның даму процесінде әлеуметтік мононормалар (бірігу-бірлесу) қалыптасып, сол арқылы қарым-қатынастарды реттеп-басқарып отырған. Мононорманың негіздері мен түрлері: әдет-ғұрып, салт-дәстүр, мораль, діни нормалар. Алғашқы қоғамның дамуы барлық региондарда, барлық

континенттерде бірдей болды. Тек мемлекет пен құқықтың пайда болуы кезеңінен бастап айырмашылықтар, ерекшеліктер молая бастады. Мысалы, шығыс елдерінде (Араб, Үнді, Иран, Қытай) мемлекет пен құқықтың дамуы бір-біріне ұқсас; Афин, Рим, Спартада мемлекет пен құқықтың дамуы басқа түрде болды. Европаның, Азияның басқа елдерінде - үшінші түрде дамыды. Бұл елдер алғашқы қоғамнан феодалдық формацияға - қоғамға көшті.

Мемлекет пен құқықтың пайда болуы, оның объективтік заңдар алғашқы қауымдық қоғамның экономикалық, әлеуметтік, құрылымдық, басқарушылық салаларындағы объективтік даму процестері бір-бірімен тығыз байланыста өзгеріп, жаңарып отырады. Бұл объективтік даму процестің күрделі сатысы әлеуметтік революциялық төңкеріс - б.з.д. 10-15 мыңжылдықтарда болған. Ол төңкеріс кезінде малшылық пен егіншілік қалыптасты, ажарланған тастан жасалған қарулар өмірге келді, адамның тәжірибесі өсіп, молайды. Қоғамдық еңбек төрт күрделі тарауға бөлінді: малшылық, жер игеру, өндірістік және саудагерлер тобы. Бұның бәрі еңбектің өнімділігін арттырды, қоғамның шығысынан кірісін асырды. Сөйтіп, қоғамдық байлық қалыптаса бастады, оны иемденетін топтар, таптар пайда болды. Экономикалық өзгерістер әлеуметтік қайшылықтарды өмірге әкелді. 5-4 мыңжылдықтарда сол қайшылықтарды реттеп, қоғамды басқару үшін құқық пен мемлекет пайда болды. Мемлекет және құқық тарихы қоғамның антогонистік тапқа бөлінуінің нәтижесі болып табылады.

Сонымен, құқық пен мемлекеттің өмірге келуінің, қалыптасуының негізгі объективтік заңдары:

- қосымша өнімнің пайда болуы;
- жеке меншіктің қалыптасуы;
- таптар мен топтардың арасында күрестің басталуы;
- қайшылықтарды реттеп, қоғамды басқару үшін құқық пен мемлекеттің өмірге келуі.

Құқықтың дамуы - адам қоғамының дұрыс өмір сүруінің негізгі объективтік заңдылықтарының бірі, әлеуметтік нормалардың қалыптасып қоғамдағы қарым-қатынастарды реттеп, басқаруы: Әлеуметтік нормалардың (әдет-ғұрып, салт-дәстүр, мораль, діни нормалары) қоғамның даму процесінде бірте-бірте құқықтық нормаларға айналуы. Сондықтан, Құқық мемлекеттен аз да болса бұрып қалыптасты деуге болады. Алғашқы қоғамда мемлекеттік қасиетті бастауынан бастап бірте-бірте қарай Құқық қарым-қатынастардың басым көпшілігі реттеп, басқаратын нормаға айналды. Қоғамда мемлекеттің өзі қабылдағандай, бекіткен құқықтың жаңа түрлері пайда болды: заң, заңға тәуелді актілер, шарғытық нормалар, заң күші бар сот-тың шешімдері.

Құқық екі жолмен дамыды. Біріншісі — мемлекеттік қоғамдық меншікті реттеу моральдық-діни нормаларға сүйенді. Мысалы, **Индияда Ману заңы**, мұсылман елдеріндегі Құран заңы; екіншісі - жеке меншік бағытындағы қатынастарды мемлекеттік органның өзі бекіткен нормалар арқылы реттеп-басқару.

Таптық қоғамда, қанаушылық, әділсіздік басым болған мемлекетте құқық - үстем таптың заңға айналдырған мүддесі болады. Бұл мүддені заңға

айналдырушы жонс заңдардың орындалуын ұдайы қадағалап отырушы - үстем тап қолындағы мемлекеттік аппарат. Құқық үстем таптың мүддесін қорғаумен бірге қоғамдық мақсатты да реттеп-басқарып отырады.'

Құқықтың таптық мәні, қоғамдағы ролі, мазмұны мен нысаны, сайып келгенде қоғамның экономикалық саяси, әлеуметтік сипатына және мәдени өсу дәрежесіне байланысты. Мысалы, К.Маркс "Гота программасына сын" еңбегінде: "Құқық еш уақытта да экономикалық құрылыстан және қоғамның соған сәйкес мәдени дамуынан жоғары бола алмақ емес",¹ - деген. Құқықтың нормалары қоғам дамуының саяси, әлеуметтік, мәдени т.б. мұқтаждарына неғұрлым сай келсе, соғұрлым пайдалы әсері мол болмақ.

Сонымен құқық - мемлекет шығарған немесе бекіткен, мемлекеттік аппараттың күшімен қамтамасыз етіліп отыратын жалпыға бірдей қоғам-дық қатынастарды реттейтін нормалардың жиынтығы.

Мемлекеттің дамуы - мемлекет қоғамдық еңбек бөлісінің, жеке меншіктің пайда болуы нәтижесінде алғашқы қауымдық құрылыс тапқа бөлінуінің туындысы. Мемлекет жария өкіметтің пайда болуы мен іс-әрекетінің нәтижесі ретінде қалыптасатын, қоғам өмірін ұйымдастырудың нысаны және оның негізгі салаларына басшылық ететін, қажетті жағдайларда өкіметтің күш-қуатына сүйенетін басқару жүйесі.

1. Шығыс елдерінде (Иран, Индия, Қытай, Араб елдерінде) мемлекеттің қалыптасуы басым түрде қоғамдық меншікті қорғауға байланысты. Себебі, бұл елдерде алғашқы қоғам ыдырау көзінде күрделі құрылыстар болды: ірі су каналдарын жасау, суармалы ирригациялық жүйелер қалыптастыру, құрғақшылықпен күресу. Міне, осы күрделі жұмыстарды жақсы жүргізу үшін қоғамдық мемлекеттік меншік қалыптасты. Сол меншіктің иелері: мемлекеттің басшылары, чиновниктер, ру, тайпа басшылары, король, императорлар болды. Король-императорлар жердегі құдай дәрежесінде болды. Сөйтіп, бұл елдерде, көбінесе мемлекетте деспотизм орнады. Бұл елдердің экономикасы, әлеуметтік жағдайы, демократиясы өте бәсең дамыды. Мемлекеттік биліктің, қоғамдық меншіктің басында - абсолюттік монархия болды, одан төменгі - екінші дәрежедегі билік уәзір министрлердің қолында, одан төменгі билік - чиновниктерде. Осы сатылық биліктер – бәрі бірігіп қалың бұқараны қанауда болды. Қоғамдық меншікпен қатар жеке меншік те дамыды.

Шығыс типті (азиятипті) мемлекеттер кейінгі ғасырларда Шығыс Ев-ропа, Африка, Оңтүстік Америка елдерінде де қалыптасты.

Сонымен Азия типті мемлекеттердің қалыптасу себептері:

- ірі ирригациялық жүйелерді жасау;
- оны іске асыру үшін күлдарды, жұмысшыларды жүйелі түрде топтастыру - біріктіру;
- барлық жұмысты бір орталықтан басқару.

Мемлекеттік басқару аппараты бұрынғы ру-тайпаны басқарған аппараттан өсіп қалыптасты. Жаңа аппарат қалың бұқарадан алыстай түсігі" әділетсіздікті, қанаушылықты күшейтті. Азия типті мемлекеттер өте бәсең дамып, XIX-XX ғасырларға дейін көп өзгермей сақталып келді (Қытай,Ирант.б.)

Европалық елдерде мемлекет жеке меншіктің, күрделі дамуы, қоғамның тапқа бөлінуі арқылы қалыптасты.

Афина мен Римде алғашқы қоғамның ыдырауы көзінде экономика-лық күшті топтар мен таптар мемлекетті өз колдарына алып, өз мүдде-мақсаттарын орындайтын мемлекеттік аппарат орнатты. Бұл мемлекеттер көбінесе демократиялық жүйедегі саяси бірлестік болып қалыптасты. Спарта аристократиялық республика болып қалыптасты. Мұнда құлдардың саны жергілікті халықтан бірнеше есе көп болып, жаңа мемлекеттік басқару аппараты құрылды. Жергілікті халықтың арасында қайшылыққа жол бермеу саясаты қалыптасты. Республикада қатаң заң-дылық, Құқықтықтәртіп орпалды.

Германияда мемлекеттің қалыптасуы басқаша болды. Мұнда құл иелену көп дамымады. Қалың бұқара байларға тәуелді болды, феодалдық қатынастар дами бастады. Рим империясының біраз жерін Германия өзіне қаратып феодалдық мемлекеттің дамуын тездетті. Осы типті мемлекеттер Европаның бірнеше елдерінде, Ресейде, Ирландияда, Азияда, Орта Азия елдерінде қалыптасты.

Мемлекеттің алғашқы қоғамдағы биліктен айырмашылығы:

1. Халықты туысқандығына қарамай, территориясына сәйкес біріктіру, басқару.

2. Қоғамдағы басқаратын арнаулы аппараттың құрылуы. Бұл аппарат үстемдік топтың мүдде-мақсатын орындау үшін қалыптасты.

3. Салық жүйесінің болуы. Арнаулы мемлекетті басқаратын аппаратта қызмет жасайтын адамдарды әлеуметтік қамтамасыз ету үшін салық қалыптасты.

Мемлекеттің **пайда болу, даму себептері:**

- Қоғамды басқаруды, жақсарту, дамыту: қоғамның жұмысының көлемі де, шеңбері де молайып, кеңейіп еекі басқару аппараты тиісті дәрежеде жұмыс жасай алмады. Жаңа мемлекеттік аппарат қажет болды;

- Қалың бұқараның, қаналушы таптың үстемдік тапқа, топқа қарсы іс-әрекетін әлсірету, жою үшін күшті мемлекеттік аппарат керек болды;

- Қоғамды, экономиканы дамыту үшін, әлеуметтік жағдайды жақсарту үшін басқарушы аппаратты нығайту керек болды;

- Қоғамның қорғанысын күшейту үшін, заңдылықты, құқықтық тәртіпті қатаң сақтау үшін мемлекет керек болды.

Мемлекеттің негізгі белгілері:

1. Басқару органдары мен мекемелерінің ерекше жүйесі болуы (армия, полиция, сот, т.б.). Қоғамдық өмірдің дамып, күрделене түсуіне байланысты мемлекеттің механизмі де күрделене түседі.

2. Үстем таптың мүдделері мен мақсаттарына сәйкес қоғамдық қарым-қатынас ережелерін белгілейтін құқықтың болуы.

Мемлекеттің билік жүргізетін белгілі территориясының болуы, халықты руына қарай емес жеріне сәйкес бөлу. Аймақтық ұйым ретінде мемлекет сол көлемде белгілі бір ұлттың, ұлттық мемлекеттің қалыптасуы процесіне әсер етеді. Дамыған қоғамда мемлекеттік органдармен қатар әр түрлі партиялар, одақтар, бірлестіктер т.б., бұлардың жиынтығы қоғамның жалпы саяси ұжымын

кұрайды. Таптық қоғамдағы басқа саяси институттардан мемлекеттің ерекшелігі қоғамдағы жоғарғы өкімет билігіне (суверендік құқыққа) иелігі. Мемлекеттік өкімет билігінің күші сол елдегі бүкіл халықты және барлық қоғамдық ұйымдарды қамтиды, Мемлекеттің қоғамдағы бірлестіктерден, ұйымдардан айырмашылық белгілері:

- мемлекет қоғамдық көлемде бірден-бір билік жүргізетін ұйым; басқа бірлестіктердің билігі барлық халықты қамти алмайды, мемлекет қана барлық қоғамға күші бар нормативтік акты қабылдай алады;

- мемлекет қоғамдағы барлық құқықтық нормалардың дұрыс, уақытында іске асуын, орындалуын қадағалап, заңдылықты, тәртіпті бақылап отырады;

- мемлекеттің ішкі-сыртқы істердегі тәуелсіздігі, басымдылығы, үстемдігі.

Мемлекеттің пайда болуы туралы теориялар

Адам қоғамы мыңдаған жылдар өмір сүріп келеді. Жеке адамдар тиісті мемлекеттің азаматы болып, сол мемлекеттің билігіне, құқықтық тәртібіне бағынып, өзінің іс-әрекетін, мінөзін, тәртібін қоғамдық мүдде-мақсатты орындауға жұмсап келеді. Көне заманнан адамдар мемлекет пен құқық қашан пайда болды, қалай дамып келеді? — деген мәселелер-мен шұғылданып, ғылыми зерттеу жасап келді. Мемлекеттің пайда болуы туралы мәселе даулы болып табылады, себебі, этнография және тарих ғылымдары оның пайда болуы туралы күннен-күнге жаңа мәліметтер беруде. Мемлекеттің пайда болуы себептері туралы бірқатар теориялар бар, олардың негізгісіне тоқталсақ:

1. **Теологиялық** (діни) теория – мемлекеттің, мемлекеттік биліктің пайда болуының құдайлық бастамасын негізге алады, „барлық билік құдайдан“ деген тұжырымдаманы бекітіп, жақтайды. Өзінің діни мазмұнына қарамастан, бұл теория бірқатар шынайы жағдайларды нақты айтқанда, алғашқы мемлекеттердің теократиялық нысандарын – абыздар билігін, шіркеудің рөлін, діни және әкімшілік орталықтар арасындағы билік бөлінісін көрсетеді. Бұл теорияның өкілдері – Фома Аквиский.

2. **Патриархалды теория** – мемлекеттің пайда болуын отбасымен байланыстырады, ал мемлекет басшысының билігін отбасы мүшелерінің алдындағы әке билігімен туындатады. Бұл теория патшаның шексіз билігін негіздеуге бағытталған, ал, бұл биліктің қайнар көзі ретінде құдайды емес, отбасындағы әкенің, патриархтың шексіз билігі орын алған отбасы нысанын таниды. Бұл теория Грецияда пайда болған, өз негіздемесін Аристотельдің еңбектерінен иеленсе, өз дамуын ағылшын ғалымы Филмердің еңбектерінен тапты.

3. **Шартты теория** – XVII-XVIII ғ.ғ. кеңінен таралған. Оны жақтаушылардың қатарынан Голландияда Гуго Гроций мен Спиноза, Англияда Д.Локк пен Т.Габбс, Францияда Ж.Ж.Руссо, Ресейде А.Радищев орын алды. Мысалы, А.Радищевтің ойынша, билік халыққа тиесілі, алайда ол мемлекет басшысына берілген және оны халық бақылауы тиіс. Шарттық теорияға сәйкес, мемлекет шарт нәтижесі ретінде пайда болады, оның қатысушылары болып

адамдар табылады, олар шарттың негізінде өз бостандықтарының, өз билігінің бір бөлігін мемлекетке береді.

4. **Күштеу теориясы** – мемлекеттің пайда болуы негізі ретінде күштеу әрекетін, бір халықтың екінші халықты жаулауын таниды. Жауланған халықтың үстінен билікті бекіту үшін, оған күштеу жүргізу үшін мемлекет құрылады. Күштеу теориясы ХІХғ. пайда болды, оның өкілдері – Л.Гумплович, К.Каутский, Е.Дюринг.

5. **Психологиялық теория** – мемлекеттің пайда болуын адам психикасының көріністерімен, бағыну қажеттігімен, еліктеумен, алғашқы қауымдық қоғамның жоғары топтарына тәуелділікті сөзінуден, белгілі бір әрекет түрлерінің әділдігін түсінумен және т.б. байланыстырады. Психологиялық теорияның өкілдерінің қатарынан Л.Петражицкий мен Г.Тардты атауға болады.

6. **Органикалық теория** өкілдері Г.Спенсер, Вормс, Х.Прейс мемлекетті ағза ретінде түсіндіреді. Оның бөліктері арасындағы тұрақты байланыстар тірі ағзаның бөліктері арасындағы байланысқа теңестіріледі, яғни, мемлекет – биологиялық дамудың бір түрі ретінде көрініс табатын әлеуметтік даму өнімі. Биологиялық ағзаның бір түрі ретінде мемлекеттің өз миы (басшы) мен оның шешімдерін жүзеге асыру құралдары (халық) болады.

7. **Ирригациялық теория** – мемлекеттердің алғашқы қанаушы нысандарының пайда болуы шығыстық аграрлық аймақтардағы ірі ирригациялық құрылыстарды жүргізу қажеттігімен байланысты. Бұл теория қазіргі кездегі неміс ғалымы К.А.Виттфогельдің еңбектерінен айрықша көрініс тапқан.

8. **Материалистік теория** – мемлекеттің пайда болуын әлеуметтік-экономикалық факторларымен, яғни, жеке меншіктің пайда болуымен және қоғамның таптарға бөлінуімен байланыстырады. Бұл теорияның өкілдері – К.Маркс, Ф.Энгельс, В.И.Ленин – мемлекет бір таптың екінші таптың үстінен үстемдігін сақтау және бекіту, қоғамның біртұтас ағза ретінде өмір сүруі мен қызмет етуін қамтамасыз ету мақсаттарында пайда болған деп санайды.

Мемлекет қоғамның көп салалы, көп жүйелі құбылыстарына сәйкес дамып, өмірге келген бірлестік. Оның себептерін қоғамдағы болып жатқан объективтік факторлар құрастырады: биологиялық, психологиялық, экономикалық, әлеуметтік, діни, ұлттық т.б. құбылыстар. Сондықтан, бір теорияның көлемінде мемлекет пен құқықтың пайда болуын ғылыми тұрғыдан толық түсінуге болмайды.

Жоғарыда көрсетілген теориялардың бәрінде де кемшіліктер мен жетістіктері бар. Оны ғалымдар пайдаланады. Мемлекет және құқықтың пайда болуы, ғылыми тұрғыдан дұрысырақ түсіндіретін - тарихи материалистік теория. Бұл теория мемлекет және құқық тарихи туынды - қоғамның антагонистік тапқа бөлінуінің нәтижесі болып табылады деп түсіндіреді. Ол дұрыс.

Кемшілігі - мемлекет пен құқықты тек экономикалық базиспен шектеуі, жалпы теорияның атқаратын жұмысын бір жақты түсінуі (қоғамдық маңызын шектеуі) және олардың келешегін болжаудағы жіберген қателіктері.

Мемлекет ұғымы, негізгі белгілері және оның мәні

Мемлекет – бұл арнайы басқару және мәжбүрлеу аппараты бар, қоғамның өкілі бола тұра, оны басқаратын және оның дамуын қамтамасыз ететін, бұқаралық биліктің саяси-аумақтық, егеменді ұйымы.

Мемлекетті рулық құрылымдағы әлеуметтік биліктен ажырататын төмендегідей белгілері болады:

1. Бұқаралық биліктің болуы. Міндетті түрде мемлекеттің басқару және мәжбүрлеу аппараты болуы тиіс, себебі, бұқаралық билік – бұл шенеуніктер, әскер, полиция, түрме мен басқа да мекемелер.

2. Аумақтық бөлініс. Мемлекет өз аумағында өмір сүруші барлық адамдарды өз билігімен және қорғау арқылы біріктіреді.

3. Салықтар жүйесі. Олар мемлекеттік аппараттың өмір сүруін қамтамасыз ету үшін қажет.

4. Егемендік. Бұл мемлекетке тән өз аумағындағы үстемдік пен халықаралық қатынастардағы тәуелсіздік.

5. Құқықтың болуы. Мемлекет құқықсыз өмір сүре алмайды, себебі, құқық мемлекеттік билікті заңдастырады.

Мемлекеттің мәнін түсіну мемлекет және құқық теориясының негізгі міндеттерінің бірі болып табылады. **Мемлекеттің мәні** – бұл оның мазмұнын, мақсаттарын, қызмет етуін анықтайтын басты қасиеті. Мемлекеттің мәнін кең және тар мағынада түсінуге болады.

Кең мағынада мемлекеттің әлеуметтік мәнін биліктік-саяси ұйымдасқан қоғам, құқықтық заңдарға бағынған көптеген адамдар бірлестігі ретінде анықтауға болады. Мұндай бірлестіктердің тұтастығы сәйкес мемлекеттік-құқықтық институттар мен қатынастарда көрініс тапқан бұқаралық-биліктік құрылымдар негізінде қалыптасады.

Тар мағынада мемлекеттің әлеуметтік табиғатын қоғамнан бөлектенген, жекелеген топтар мен әлеуметтік топтардың да қоғамның да мүддесін білдіруші әрі қорғаушы басқару аппараты, бұқаралық биліктің әртүрлі мекемелерінің жүйесі ретінде анықтайды.

Осы аталғандардың негізінде мемлекеттің мәнін қарастыруда **екі аспектіні** ескерудің маңызы зор:

1. **Формальды** – қандай да болсын мемлекет саяси биліктің ұйымы екендігі.

2. **Мазмұнды** - осы ұйымның кімнің мүдделеріне қызмет ететіндігі.

Мемлекеттің мәнін айқындауда келесі бағыттарды атап өтуге болады:

1. **Таптық** - тұрғыда мемлекетті экономикалық үстемдік етуші таптың саяси билігінің ұйымы ретінде қарастыруға болады. Бұл жерде мемлекет билік етуші таптың мүдделерін қамтамасыз ететін құрал ретінде қолданылады. Қандай да бір таптың мүдделерін қанағаттандыру басқа таптардың қарсылығы тудырмауы мүмкін емес. Осыдан барып, қарсылықтарды күштеу, диктатура арқылы басу мәселесі туындайды. Жалпы адамзаттық мүдделер де бар бұл жерде, бірақ олар екінші орынға қалдырылады.

2. **Жалпы әлеуметтік** - оның шегінде мемлекетті әртүрлі таптар мен әлеуметтік топтардың мүдделеріне келісім жасауға жағдай жасайтын саяси

биліктің ұйымы ретінде анықтама беруге болады. Бұл жерде мемлекет көбіне келісім тәсілін қолдана отырып, әртүрлі таптар мен әлеуметтік топтардың, мемлекет халқының басым көпшілігінің мүдделерін жинақтайтын қоғамдық мүдделерді қамтамасыз ететін құрал ретінде кеңірек мақсаттарды қолданады. Бұл денсаулық сақтау, білім беру, әлеуметтік қамтамасыз ету, көлік және байланыс құралдары және т.б.

Қорыта айтқанда, мемлекеттің мәні саяси билік аппаратының көмегімен қоғамның тұтастығын және қалыпты қызмет етуін қамтамасыз етуден көрінеді.

Мемлекетті түсінудің әртүрлілігі

Аристотель - азаматтардың барлық ой және адамгершілік мүдделерін топтастыру.

Цицерон – ортақ құқық бастамаларымен және ортақ пайдамен біріккен адамдар одағы.

Коркунов, Шершеневич, Трубецкой – белгілі бір аумақ шегінде ерікті адамдарға жеке дара мәжбүрлі билік етуді білдіретін қоғамдық одақ.

Гумплович – белгілі бір тәртіпті қорғауға арналған табиғи жолмен пайда болған билік ету ұйымы.

Еллинек - заңды субъект болып табылатын және құқықтарды иеленетін тұлғалардың мақсатты біртұтастығы.

Мемлекеттік билік әлеуметтік биліктің ерекше түрі ретінде.

Мемлекеттік билікке сипаттама бермес бұрын әлеуметтік билікке анықтама беріп алу қажет. **Әлеуметтік билік** – бұл адамдардың кез-келген бірігуіне тән үстемдік пен бағынушылық қатынастары. Бұл жерде бір тұлғалардың – билік құрушылардың – еркі мен әрекеттері басқа тұлғалардың – бағынушылардың - еркі мен әрекетіне үстемдік етеді. Әлеуметтік билік кез-келген ұйымдасқан, белгілі бір дәрежеде тұрақты адамдар тобына – руға, тайпаға, отбасына, қоғамдық ұйымға, партияға, мемлекетке, қоғамға және т.б. тән.

Қоғамда билік әрқалай түрде болуы мүмкін: партиялық, отбасылық, діни және т.б. Алайда шешімі барлық азаматтар, ұйымдар және мекемелер үшін міндетті болатын жоғары билікке тек мемлекет ғана ие. **Мемлекеттік билік** – мемлекеттік мәжбүрлеуге сүйенген, субъектілер арасындағы үстемдік және бағынушылық сипаттағы бұқаралық саяси қатынас. Мемлекеттік биліктің үстемділігі:

1. **Бұқаралық билік** – бүкіл қоғамның, халықтың атынан қызмет етеді, өз қызметінде бұқаралық негізге – қазына мүлкіне, өз кірістеріне, салықтарға ие.

2. **Аппараттық билік** – аппаратқа, мемлекеттік органдар жүйесіне сүйенеді және солар арқылы жүзеге асырады.

3. **Заң қолдайтын билік** – аппарат пен заң нормаларының көмегімен елдегі барлық халық үшін міндетті сипатты иеленеді.

4. **Егеменді билік** – кез-келген биліктен дербес және тәуелсіз.

5. **Заңдастырылған билік** – заңды негізгі және қоғамдық тануды иеленген.

Мемлекеттің әлеуметтік мақсаттары:

1. Құқықтық тәртіпті, адам бостандықтары мен құқықтарын қорғау;
2. Қоғамның әртүрлі таптары тарапынан қолдау тапқан шешімдерді жүзеге асыру;
3. Әлеуметтік қарама-қайшылықтарды жою;
4. Бейбітшілікті сақтау, қарулы қақтығыстардың алдын алу;
5. Әлеуметтік тіл табысушылыққа қол жеткізу, халықтың әртүрлі топтарының мүдделерін ескеру мен үйестіру.

Мемлекет типологиясына негізгі ойлар.

Мемлекет типінің түсінігі мемлекет және құқық теориясының аса маңызды категорияларының қатарына жатады. Мемлекет типологиясы – мемлекеттің қалыптасуы **формациялық және өркениеттік көзқарастар** көмегімен жүргізілетін, оның өзіндік саралануы. Осы уақытқа дейін жалғыз ғылыми көзқарас ретінде формациялық танылды. Оның басты өлшемдері әлеуметтік-экономикалық белгілері болды. Осы көзқарасты қолдаушылардың пікірінше, қоғамдық дамудың шешуші факторы базис (өндірістік қатынастардың типі) және мемлекет пен құқықтың сай типтері болады. Экономикалық базистердің типтеріне байланысты мемлекеттің келесі типтерін анықтайды: құлиеленуші, феодалдық, буржуазиялық, социалистік. Мұның жағымдысы, мемлекетті әлеуметтік-экономикалық факторлардың негізінде бөлу идеясының өзі өнімді, шын мәнінде олар қоғамға әсер етеді. Әлсіз жағы, олар көбіне біржақты, артық бағдарлануымен сипатталады.

Мемлекет типологиясының тағы бір көңіл аударарлық жағы **өркениеттік көзқарас** бойынша жіктеудің негізгі өлшемі ретінде рухани белгілер – мәдени, діни, ұлттық, психологиялық ерекшеліктер алынады. Мұның өкілдерінің бірі ағылшын тарихшысы А.Тойнбидің пікірі бойынша «өркениет – діни, ұлттық, географиялық және өзге де белгілерінің жинақталуымен ерекшеленеді» дейді. Мұның маңыздысы, мәдениет факторлары мәнді ретінде анықталған, ал, осал тұсы, әлеуметтік-экономикалық факторлар дұрыс бағаланбаған.

Кеңестік дәуірде елімізде формациялық бағытты қолданып, құқық пен мемлекеттің типологиясын марксистік теорияның пікіріне сәйкес түсініп келдік. Бұл теорияның пікірі бойынша құқық пен мемлекеттің мазмұны, нысаны, түрі қоғамның экономикалық базисына байланысты. Қоғамның диалектикалық даму процесінің әр формациясында әр түрлі экономикалық базис болады. Соған сәйкес мемлекет пен құқықтың мазмұны да өзгеріп отырады - деп түсіндіреді марксизм. Құқықтың заңды типологиясы қоғамның экономикалық материалдық базисына сәйкес нормативтік актілердің таптық мазмұнын анықтап, олардың атқаратын қызметтерінің бағытын белгілеу. Марксистік теорияның құлиелену, феодалдық, буржуазиялық (XIX ғасырдың ортасына дейін) формациялардағы Құқық пен мемлекеттің мазмұнын, типін, түрін түсіндіру пікірі ғылыми тұрғыдан дұрыс. Ал, XIX ғасырдың ортасынан бастап қазіргі кезеңге дейінгі Құқық пен мемлекеттің типологиясын түсінуге марксистік пікірді қолдануға болмайды. Себебі бұл кезеңде буржуазиялық құдық пен мемлекеттің

мазмұлы, нысаны, типі күрт өзгерді: либерал-демократиялық саяси жүйесі қалыптасты, адам-дардың бостандығы, Құқықтары жақсы дамыды. Өкінішке орай мемлекет пен құқық туралы марксистік теория социалистік елдерде догмаға айналып, олардың мазмұнын, типологиясын ғылыми тұрғыдан дұрыс түсінуге мүмкіншілік болмады. Сол себепті социалистік жүйе дағдарысқа ұшырап, көпшілігі жаңа нарықты экономикалық жүйеге көшті. Марксистік теорияның бұл кемшіліктеріне карап бетті мүлдем теріс бұруға болмайды. Адам қоғамының объективтік даму заңдарын түсінуге әсіресе өткен формациялардың тарихын жан-жақты ғылыми тұрғыдан зерттеп білуге бұл теорияның маңызы өте зор. Бес түрлі қоғамның даму уақытын да жобалап көрсеткен. Қоғамның бірінші түрі - ауыл шаруашылықтың экономикада басым көзі. Екінші түрі - өндірістің ептеп өмірге келе бастауы. Үшінші түрі — техниканың өндірісте және ауылшаруашылығында қолдана бастауы. Төртінші түрі -техникалық қоғамның барлық саласында қолдануы. Бесінші - ғылыми-техникалық прогресс арқылы қоғамның қарқынды түрде дамуы. Міне, осы 5 кезеңде — 5 түрлі Құқық пен мемлекеттің бес типологиясы болды. Әлемдегі мемлекеттердің саяси, экономикалық, мәдени-әлеуметтік, географиялық т.б. ұқсастығына қарай заңды типологияны 20 түрге бөлуге болады. Бұл англияның ғалымы А. Тойнби пікірі. Сонымен, құдықтың заңды типологиясын түсінуде формациялық және цивилизациялық тәсілдерді біріктіріп зерттегенде ғана ғылыми дұрыс қорытынды, тұжырым жасауға болады. Сонымен, қазіргі замандағы құқық пен мемлекет мазмұны да, типологиясы да көп өзгеріске ұшырады. Олардың қанаушылық, таптық мазмұндары бірте-бірте азаюда, жойылуда. Таптардың, топтардың ара қатынасындағы қайшылықтар бейбітшілік жолмен тіл табысып, шешімін табуда. Таптық, қанаушылық, Құқық пен мемлекет әлеуметтік құқық пен мемлекетке айналууда.

Қорытынды

Бүгінде Қазақстан Республикасы, қазақтың тәуелсіз мемлекеті деген атауымыз бар. Тәуелсіздіктің демократиялық дәстүрі, құқықтық тетігі, мәдени ортасы, ең бастысы, әлеуметтік негізі бар. Қазақстанның тәуелсіздігі туралы терең де, саликалы көзқарас қалыптастыратын, тіпті сол түсінікті тұрақтылық пен татулыққа қызмет еткізетін ортақ ұғым және мәдениеттің жетістігі бар. Оны қазақтану деп атауға болады.

Қазақтану дегенде қазақтың елдік, мемлекеттік, ұлттық және азаматтық ерекшеліктерін қалыптастыратын тарихи жағдай мен мәдени бағ-дарды бейнелейтін жүйепі, оның әлеуметтік тұрақтылығы мен өзіндік татулығын көрсететін идеялардың, ізденістердің тәсілдері мен тәжірибелер жиынтығын айтамыз; адам болу, азаматтыққа ену, ұлттық парызы өтеудің ұлттық өрнектері мен тәжірибесін дәріптейміз.

Есейген ел де, ерікті ер де тәуелсіздік үшін табан тіресті, қан төгісті. Азамат та, мемлекет те тәуелсіздіктен тірек, тыныштық іздеді, сондықтан үмітін үзбеді. Оған себеп жалқы да жалаң емес. Тәуелсіздік - тарихи жаңарудың шындығы мен тоқтамы; адамды қоғаммен, әлеуметті адам-мен теңдікте ұстаудың дәнекері; игілікті адамгершілікке, адамдықты игілікке қызмет еткізу; өмірге деген сүйіспеншілікті істегі қайырымдылықпен, әдептегі имандылықты өнерге дегені құмарлықпен толықтыру. Қоғамдық қатынаста қатығысында тәуелсіздіктің идеясы мен түрлері - тарих тірегі мен тұлға тұтқасына, заман зары мен азамат арына тектес. Рухы биіктер ғана осындай жақсылықты тіледі, әрі күнделікті жасауға ұмтылды.

Республикамыздың он сегіз жылдық тәуелсіздігі халқымыздың тарихына жаңаша, жан-жақты қарауға ұйтқы, бүгінгі шебімен шегін өркениет өлшемімен бағалауға дәнекер және болашақ мұратына деген бағдарды халықаралық деңгеймен салыстырып жетілдіруге себепкер. Олай болса, қазақтанудың тағдыры мен болашағы бір ұрпақтың дүниетанымы, мәдениеті және қоғамдық тәжірибесі ретінде үйлестіретін ізденістер мен шараларды ойластыратын да, ойларды іске асыратын сәт келді. Сәтті сауатты да, салауатты пайдалану - зиялылардың төл парызы мен борышы екені хақ.

Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев өзінің Қазақстан халқына Жолдауында: "Біз тарихымызда тұңғыш рет Шығыс Азия мемлекеттерінің тәжірибесін және өзіміздің көпұлтты әрі көп дінді қоғамымыздың ерекшелігін ескеріп, Батыс демократиясының қағидаттарына сай келетін тәуелсіз мемлекетімізді орнаттық" - деп қуанышты сөзімен айтты. Мемлекеттік қызмет мемлекеттің жаңа функциялары мен міндеттерін ғана басшылыққа алмай И.Кант айтқандай "... мемлекет- таза заңдық мекеме, ол құқықтың біріктігі үшін қажет және оның негізгі мәні осында жатыр", - деген ұғымды қоғамда түсінуден бастау алуы қажет. Ол құқықты өркениетті қоғамның маңызды институты ретінде тиімді пайдалану мен түсінуді қажет етеді.

Біздің ойымызша, мемлекеттік қызметтің дұрыс жұмыс істеуін қамтамасыз етіп, бекіту үшін оны кадрлық қамтамасыз етудің арнайы жүйесін қалыптастырған жөн. Ал, ол өз кезегінде мемлекеттік қызметті кадрлық қамтамасыз етудің ұлттық бағдарламасы негізінде құрылуы тиіс.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ІШКІ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІ
БӘРІМБЕК БЕЙСЕНОВ АТЫНДАҒЫ
ҚАРАҒАНДЫ АКАДЕМИЯСЫ**

ЗАҢ ИНСТИТУТЫ

МЕМЛЕКЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ПӘНДЕР КАФЕДРАСЫ

Д Ә Р І С М Ә Т І Н І

Тақырыбы: Мемлекет нысаны (құрылымы)

**Дәріс кафедра мәжілісінде талқыланып,
мақұлданды 2016 ж. «03» мамыр**

№ 23 хаттама

**Дайындаған: кафедра аға оқытушысы
полиция подполковнигі С.С. Түсіпбеков**

ҚАРАҒАНДЫ

МЕМЛЕКЕТ НЫСАНЫ (ҚҰРЫЛЫМЫ)

Ж О С П А Р Ы

Кіріспе

Негізгі бөлім

1. Мемлекет нысаны (құрылымы) ұғымы.

2. Мемлекетті басқару нысаны және оның түрлері.

3. Мемлекет нысанының құрылымы және оның әр түрлілігі.

4. Мемлекеттік (саяси) тәртіп және оның түрлері.

Қорытынды

ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасы Конституциясы. 2014ж.
2. Биекенов Н.А Шапаққызы У. Салкебаев Т С. Мемлекет және құқық теориясы сұрақ жауап. Қарағанды -2004ж.
3. Биекенов Н .А. . Мемлекет және құқық теориясы сызба альбомы Қарағанды-2001
4. Н.Ә.Назарбаев “Ғасырлар тоғысында“ Алм. 1996ж.
5. Н.Ә.Назарбаев “Қазақстан-2030“ Алм. 1997ж.
6. В.А.Ким „Жасампаз жылдар“ Алм. 2001ж.
7. Мухтарова А.Н . Мемлекет және құқық теориясы оқулық Алматы-2003
8. Жоламан Д.Қ. Мемлекет және құқық теориясы оқулық. Алм. 1999ж.
9. Т.Ағдарбеков Мемлекет және құқық теориясы оқулық. Қарағанды 2003
10. Бұлғакова. Мемлекет және құқық теориясы. Алм.-2004
11. Мемлекет және құқық теориясы. Сызбалар мен анықтамалар. Қарағанды – 2002ж.
12. М.Қасымбеков „Қазақстан Республикасында Президент-тік институттың қалыптасуы“ Алм. – 2000ж.

Кіріспе

Отандық мемлекет және құқық теориясы өзінің даму кезеңінде көптеген қиындықтарды басынан өткерді, қоғам тұғырын идеалдандырып және саясиландырып терең дағдарыстық күйге түсірген партиялық қағиданы жүктеді, енді соның ықпалынан шығуға тырысып жүрміз. Қазіргі қабылдап жатқан шаралар, әзірше оны толық сауықтыруға жеткіліксіз, оның дәлелі қазіргі қоғам деңгейі. Алдымызда кеңес дәуірінің мұрасынан толық құтылу және қоғамның мемлекеттік-құқықтық өмірінің қазіргі болмысымен сусындалған ережелерімен мемлекет және құқық теориясын байыту міндеті тұр. Бұл ғылыми зерттеу мазмұнымен, әдістері, әдістемесімен және өмірлік процесс нәтижелері және байлам түйіндерімен де жанасады. Мемлекет және құқық теориясын жаңарту мен сауықтыруда қолданып жатқан шараларға курсанттар қауымын кеңінен қатыстырған жөн, оларды жетістіктерге сыни тұрғыдан қарауға жетелеу және дағдарысты жылдам жою жолдарын табуға бағыттау керек. Курсанттар қауымы ғылымның болашағы: біздің үмітіміз де, келешігіміз де олармен байланысты; олардың еңбегі төзірек дербес ғылыми жұмыс қатарын толтырса, солай олардың көзқарасы белгілі орынға ие болады.

Курсанттардың юридикалық білімге қосу процесінде белгілі кезектілікті сақтау қажет: бастапқы құқықтық ұғымдар мен түсініктерді меңгеруіне үйретуді мақсатына сай бастау керек, содан кейін күрделілікпен кешендік ұғымдар мен түсініктерге көшу, содан соң тұжырымдар мен ғылым саласындағы теорияларды зерттеуге кірісуі қажет. Басқа да юридикалық (сонымен қоса, философиялық, әлеуметтік және т.б.) пәндерді параллельді және кезектілікпен зерттеу жоғарғыдағыдай тәртіппен жүруі тиіс, курсанттардың юридикалық дүниетаным процесінің қалыптасуы, олардың құқықтық сана, құқықтық мәдениет, азаматтылықтың қалыптасуы күшейеді. Аталмыш үлгі бағдарлама республика өмірінде болып жатқан мәнді өзгерістерді, және бұрынғы бағдарлама қабылданып жарияланғаннан кейінгі жоғары юридикалық білім саласындағы өзгерістерді ескере отырып құрылған. Ол қазіргі қазақстандық және ресейлік ғылыми еңбектерде (монографиялар, оқулықтар, оқу құралдары, мақалалар және т.б.) бекітілген мемлекет және құқық теориясының дамуының қазіргі деңгейін бейнелеуге ұмтылады. Бағдарлама ғылыми пікір-сайыстар мен талқылаулар материалдарын (қажет болған жағдайда, бірақ шектелген көлемде) пайдалануды қарастырады.

1. Мемлекет нысаны (құрылымы) ұғымы

Мемлекет нысаны – бұл қоғамның басқару, мемлекеттік құрылым және саяси режим нысандарынан құралған, елдегі мемлекеттік билікті ұйымдастыру.

Мемлекеттің нысаны қоғамның экономикалық, мәдени, рухани мазмұнына байланысты. Яғни, қоғамда кім және қалай басқарады, қалай ұйымдасқан және ондағы мемлекеттік билік құрылымы қалай қызмет істейді, ол аумақтың тұрғындары қалай біріккен, әр түрлі аумақтық және саяси құрылымдар мемлекетпен қалай қатынаста, қандай әдістердің және жолдардың көмегімен саяси билік жүргізілетіндігін көрсетеді.

Тәуелсіз Қазақстанда екі жылдан кейін 1993ж. Конституцияның орнына екінші 1995ж. Конституция қабылданды. Бұл соңғы Конституция мемлекеттің сыртқы нысанын өзгертіп, Қазақстанда президенттік республиканың саяси режимі құрылды.

Мемлекеттің тарихи даму процесінде оның нысанына бірнеше жағдайлар әсер етеді. Бірінші жағдайға географиялық, климат, тарихи факторлар жатады. Егер мемлекет континентте (құрғақшылықта) қалыптасса немесе оның шекарасы теңізге, мұхитқа шықса, бұл екі жағдайда екі мемлекеттің нысаны екі түрлі болады. Аралда орналасқан мемлекеттердің континенттік мемлекеттермен салыстырылғанда демократиялық режимдері күштілеу екені байқалады. Шығыс мемлекеттерде бірінші ірі цивилизациялардың дамуы ұлы өзендермен байланысты болды. Мысалы, Қытайда – Хуанхэ, Египетте – Ніл, Вавилонда – Тигр және Евфрат, Үндістанда –Ганг. Шығыс мемлекеттерде – монархия, Европада – шектелген монархия немесе республика құрылған. Демократиялы мемлекеттер туралы айтатын болсақ, олар тек ғана республикалық немесе шектелген монархия түрінде өмір сүреді. Ал, шығыс мемлекеттерде көбіне монархиялық басқару болғаны жақсы мәлім.

Қазақстанның географиялық жағдайы екі бірдей – Ресей және Қытай сияқты ірі мемлекеттермен көршілес болуы, теңізге қашықтығы және ашық тікелей жолдың жоқтығы мемлекеттің дамуына едәуір нұқсан келтіріп отырғаны рас.

Қорыта айтқанда мемлекет нысаны – мемлекеттік билікті құрудағы, ұйымдастырудағы мәнді жолдардың жиынтығы.

2. Мемлекетті басқару нысаны және оның түрлері

Мемлекетті басқару нысаны – жоғарғы мемлекеттік органдардың құрылуы мен ұйымдасуының тәртібі. Олардың бір-бірімен және тұрғындармен ара қатынасы сипатталады. Басқару нысаны ерекшеліктеріне таптық күштердің, билікте отырған әлеуметтік өкілдердің қарым-қатынасы, тұрғындардың ұлттық құрамы, мәдениет және салт дәстүр деңгейі әсерін тигізеді. Мемлекет нысанының ерекшелігіне байланысты **монархиялық және республикалық** болып бөлінеді.

Монархия – бұл жоғары мемлекеттік биліктің бір тұлғада ғана монархта болуымен сипатталатын басқару нысаны. Монарх билікті мұрагерлік бойынша өмір бойы иеленеді. Егер монарх мемлекеттік биліктің жалғыз органы болып табылса, бұл монархия **шектелмеген** деп аталады, ал жоғарғы билік монарх пен басқа бір органның арасында бөлінсе, бұл монархия **шектелген** деп аталады. Шектелген монархиялар, өз кезегінде, **өкілдік (дуалистік) және парламентарлық** болып екіге бөлінеді. Өкілдік монархияда монарх атқарушылық билікті жүзеге асырып, үкіметті құру, министрлерді тағайындау, вето және парламентті тарату құқықтарын иеленеді. Ал парламентарлық монархияда монархтың құқықтық жағдайы әлдеқайда шектелген болады, монарх тағайындаған министрлер парламенттің сенімсіздік вотумына тәуелді болады және монарх заңда көзделген жекелеген жағдайларда ғана парламентті тарата алады.

Республика – жоғары мемлекеттік билік белгілі бір мерзімге сайланатын сайланбалы органға тиесілі басқару нысаны. Халықтың қай бөлігінің мемлекеттік биліктің жоғары органдарының сайлауға қатыса алатынына байланысты республика **аристократиялық және демократиялық** болып екіге бөлінеді.

Аристократиялық – мұнда нақты тұлғамен (таптың, партияның, элиталық топтың және т.б. өкілімен) халықтың аз бөлшегінің қатысуымен жүзеге асырылатын қоғамның саяси билігі.

Демократиялық – мұнда халық билігі, азаматтар бостандығы мен теңдігі қағидаларын мойындауға негізделген саяси құрылым нысаны. Олар өз кезегінде, төмендегідей түрлерге бөлінеді: 1) парламентарлық – бұл мемлекетке саяси өмірдегі шешуші рөл парламент сайлау үкіметке тиесілі болады; 2) президенттік, бұл мемлекетте сайланған ел басшысы үкіметтің де басшысы болып табылады, сол себепті, ол үкімет мүшелерін тағайындайды және оларды қызметінен босатады. 3) аралас, бұл мемлекетте үкіметті президент пен парламент бірлесе отырып құрайды.

3. Мемлекет нысанының құрылымы және оның әр түрлілігі.

Мемлекеттік құрылым нысаны – бұл мемлекеттің аумақтық құрылымы, оның құрамдас бөліктерінің және осы бөліктердің әрбірінің мемлекетпен қарым-қатынасының сипаты. Барлық мемлекеттер өздерінің мемлекеттік құрылымы бойынша жай және күрделі болып екіге бөлінеді.

Жай немесе біртұтас (унитарлы) мемлекет – бұл өз ішінде бөлінбейтін тұтас мемлекет, оның өз ішінде дербес мемлекеттік құрылымдар болмайды, бұл мемлекетте жоғары органдардың біртұтас жүйесі, заңнаманың ортақ жүйесі, ортақ сот жүйесі, ортақ азаматтығы мен салықтардың бірыңғай жүйесі болады.

Күрделі мемлекет – бұл белгілі бір дәрежедегі дербестікке ие жекелеген мемлекеттік құрылымдардан құралған мемлекет. Оларға: империялар, федерациялар, конфедерациялар, достастықтар және одақтастықтар жатады.

Империялар – күштеу арқылы құрылатын, күрделі мемлекеттер, бұларда құрамдас бөліктердің жоғары билікке бағыныстылық деңгейі әртүрлі болған. Империялардың басты ерекшелігі – олардың құрамдас бөліктерінің ешқашан ортақ мемлекеттік-құқықтық мәртебесі болмаған.

Конфедерация – империяға қарағанда ерікті негізде құрылады. Бұл нақты бір тарихи кезең шегінде белгілі бір мақсаттарға жету үшін құрылған мемлекеттердің уақытша одағы. Конфедерацияны құраған егеменді мемлекеттер халықаралық-құқықтық қатынастар субъектісі болып қала береді, оларда өз азаматтығы, билік, басқару және сот әділдігі органдарының жүйесі болады.

Федерация – бұл күрделі, одақтас мемлекет, оның бөліктері мемлекеттік құрылымдар болып табылады және белгілі бір дәрежеде мемлекеттік егемендікке ие болады; федерацияда жоғарғы федералдық органдар және заңнамалармен қатар федерация субъектілерінің жоғарғы органдары мен заңнамасы да болады; федерацияда салықтың екі жүйесі пайдаланылады, оның белгілерінің бірі болып қос азаматтық табылады. Федерациялар аумақтық немесе ұлттық-мемлекеттік қағида бойынша құрылуы мүмкін.

Достастық – бұл ортақ белгілермен, біртектіліктің белгілі бір деңгейімен сипатталатын мемлекеттердің ұйымдастырушылық бірлестігі (Тәуелсіз мемлекеттер достастығы). Оларды біріктіретін белгілер экономикаға, құқыққа, тілге, мәдениетке, дінге қатысты болуы мүмкін. Достастықтың мүшелері – бұл толығымен тәуелсіз, егеменді мемлекеттер, халықаралық қатынастардың субъектілері.

Одақтастық – бұл қоғамды мемлекеттік ұйымдастырудағы ауыспалы нысан. Одақтастықтың негізінде көп жағдайда мемлекет аралық шарт болады. Ол одақтастыққа кіретін мемлекеттердің интеграциялық байланыстарын күшейте түседі және оларды конфедеративтік бірлестікке қарай итермелейді.

4. Мемлекеттік (саяси) тәртіп және оның түрлері

Саяси режим – бұл мемлекеттік билікті жүзеге асыруға жәрдемдесетін тәсілдер мен әдістер. Мемлекеттік биліктегі тәсілдер мен әдістердің жиынтығына қарай екі түрлі режимді бөліп атауға болады: демократиялық және антидемократиялық режимдер.

Демократиялық режим – барлық биліктік органдар халықтың мандатына ие болатын мемлекет. Мұнда әрбір органға тиесілі биліктің көлемінің шектері заңмен анықталады, ал, барлық азаматтар сотпен қорғалатын ажырамас құқықтар мен бостандықтарға ие болады. Оның белгілері:

- халық мемлекеттік билікті жүзеге асыруға тікелей (азаматтардың референдумға қатысуы) және өкілдік (халықтың билікті өзі сайлаған өкілдік органдар арқылы жүзеге асыруы) демократия арқылы қатысады;

- шешімді көпшілік азшылықтың мүдделерін ескере отырып қабылдайды;

- мемлекеттік биліктің орталық және жергілікті органдарының сайланбалылығы және ауыспалылығы, олардың сайлаушыларға есеп беруі, жариялылық;

- сендіру, келісу, келісімге келу әдістері жиі қолданылады;

- қоғамдық өмірдің барлық салаларындағы заңның үстемдігі;

- адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтары жарияланады және шын мәнінде қамтамасыз етіледі;

- саяси плюрализм, соның ішінде көппартиялылық;

- биліктің тармақтарға бөлінуі және т.б.

Антидемократиялық режимнің бірнеше түрі болады: тирания, деспотизм, фашизм, тоталитарлық және авторитарлық режимдер. Оларға тән белгілер:

- бір саяси партияның үстемдігі;

- бір ресми идеологияның болуы;

- бір меншік түрінің болуы;

- саяси құқықтар мен бостандықтарды жоққа шығару;

- қоғамның сославиелік, касталық және т.б. белгілер бойынша бөлінуі;

- халықтың төмен экономикалық деңгейі;

- мәжбүрлеу және жазалау шараларының үстемдігі;

- сыртқы саясаттағы агрессиялық сипаттағы әрекеттер және т.б.

Қорытынды

Қоғамды басқару, мемлекеттік құрылым және саяси режим нысандарынан құралған, елдегі мемлекеттік билікті ұйымдастырудың түрі мемлекет нысанына баса назар аударылуы керек. Оның элементтерінің ара жігін ажыратып, маңызы мен орнын білу. Жоғарғы мемлекеттік органдардың құрылуы мен ұйымдасуының тәртібі, олардың бір-бірімен және тұрғындармен ара қатынасы сипаттау. Басқару нысаны ерекшеліктеріне таптық күштердің, билікте отырған әлеуметтік өкілдердің қарым-қатынасы, тұрғындардың ұлттық құрамы, мәдениет және салт дәстүр деңгейі қалай әсерін тигізетінін айту қажет. Мемлекет нысанының ерекшелігіне байланысты монархиялық және республикалық бөліну себептерін талдау. Мемлекеттің аумақтық құрылымы, оның құрамдас бөліктерінің және осы бөліктердің әрбірінің мемлекетпен қарым-қатынасының сипатын анықтау керек. Барлық мемлекеттер өздерінің мемлекеттік құрылымы бойынша жай немесе біртұтас (унитарлы) мемлекет – бұл өз ішінде бөлінбейтін тұтас мемлекет, оның өз ішінде дербес мемлекеттік құрылымдар болмайды, бұл мемлекетте жоғары органдардың біртұтас жүйесі, заңнаманың ортақ жүйесі, ортақ сот жүйесі, ортақ азаматтығы мен салықтардың бірыңғай жүйесі, ал, күрделі мемлекет – бұл белгілі бір дәрежедегі дербестікке ие жекелеген мемлекеттік құрылымдардан құралған мемлекет: империялар, федерациялар, конфедерациялар, достастықтар және одақтастықтардың мән-мағынасы мен айырмашылықтарын көрсету. Мемлекеттік билікті жүзеге асыруға жәрдемдесетін тәсілдер мен әдістер жиынтығына қарай екі түрлі демократиялық режим (барлық биліктік органдар халықтың мандатына ие болып, әрбір органға тиесілі биліктің көлемінің шектері заңмен анықталады, барлық азаматтар сотпен қорғалатын ажырамас құқықтар мен бостандық-тарға қол жеткізсе, антидемократиялық режимде мемлекет қоғам өмірінің барлық саласына бақылау жасайды, адамды саяси билікке және үстемдік етуші идеологияға бағындыратынын білу қажет. Мына төмендегідей мәні бар ұғымдарға: қоғамның экономикалық даму деңгейіне; таптық күш ара қатынасы; ұлттық және мәдениетті салт-дәстүріне; халықаралық жағдайларға және т.б. мысал келтіру.

Қазақстан Республикасының мемлекеттілік сәйкестілігі: егеменділіктің параметрлері, жаңа модельдің көпнұсқалары, оларға жету жолдары. «Кәсіби» мемлекет туралы «Қазақстан-жолы - 2050. Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» стратегиясы.

Мемлекет нысаны – бұл қоғамның басқару, мемлекеттік құрылым және саяси режим нысандарынан құралған, елдегі мемлекеттік билікті ұйымдастыру.

Мемлекет нысанының элементтері:

- 1. Басқару нысаны;**
- 2. Мемлекеттік құрылым нысаны;**
- 3. Саяси (мемлекеттік) режим.**

Басқару нысаны – мемлекеттік биліктің жоғары органдарын ұйымдастыруды айтады, олар:

Монархия	Республика
1. Шексіз (абсолюттік)	1. Аристократиялық
2. Шектелген (конституциялық): а) өкілдік (дуалистік); б) парламенттік	2. Демократиялық: а) президенттік; б) парламенттік.

Мемлекеттік құрылым нысаны – мемлекеттің әкімшілік-аумақтық және ұлттық бөлінісі, олар:

Жай немесе біртұтас	Күрделі
	<ul style="list-style-type: none">- империялар;- конфедерациялар;- федерациялар;- достастықтар;- одақтар;- қауымдастықтар.

Саяси режим – саяси билікті жүзеге асырудың тәсілдері мен әдістерінің жиынтығы, олар:

Демократиялық	Антидемократиялық
	<ul style="list-style-type: none">- деспотия;- тирания;- тоталитаризм;- фашизм;- авторитаризм.

Демократиялық режим – халық билігі, азаматтар бостандығы мен теңдігі қағидаларын мойындауға негізделген саяси құрылым нысаны. Оның белгілері:

- халық мемлекеттік билікті жүзеге асыруға тікелей (азаматтардың референдумға қатысуы) және өкілдік (халықтың билікті өзі сайлаған өкілдік органдар арқылы жүзеге асыруы) демократия арқылы қатысады;

- шешімді көпшілік азшылықтың мүдделерін ескере отырып қабылдайды;

- мемлекеттік биліктің орталық және жергілікті органдарының сайланбалылығы және ауыспалылығы, олардың сайлаушыларға есеп беруі, жариялылық;

- сендіру, келісу, келісімге келу әдістері жиі қолданылады;

- қоғамдық өмірдің барлық салаларындағы заңның үстемдігі;

- адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтары жарияланады және шын мәнінде қамтамасыз етіледі;

- саяси плюрализм, соның ішінде көппартиялылық;

- биліктің тармақтарға бөлінуі және т.б.

Антидемократиялық режим – мұнда мемлекет қоғам өмірінің барлық саласына бақылау жасайды, адамды саяси билікке және үстемдік етуші идеологияға бағындырады. Оның белгілері:

- бір саяси партияның үстемдігі;

- бір ресми идеологияның болуы; - бір меншік түрінің болуы;

- саяси құқықтар мен бостандықтарды жоққа шығару;

- қоғамның сословиелік, касталық белгілер бойынша бөлінуі;

- халықтың төмен экономикалық деңгейі;

- мәжбүрлеу және жазалау шараларының үстемдігі;

- сыртқы саясаттағы агрессиялық сипаттағы әрекеттер

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ІШКІ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІ
БӘРІМБЕК БЕЙСЕНОВ АТЫНДАҒЫ
ҚАРАҒАНДЫ АКАДЕМИЯСЫ**

ЗАҢ ИНСТИТУТЫ

МЕМЛЕКЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ПӘНДЕР КАФЕДРАСЫ

Д Ә Р І С М Ә Т І Н І

**Тақырыбы: Мемлекет функциясы және механизмі
(аппараты)**

**Дәріс кафедра мәжілісінде талқыланып,
мақұлданды 2016 ж. «03» мамыр**

№ 23 хаттама

**Дайындаған: кафедра аға оқытушысы
полиция подполковнигі С.С. Түсіпбеков**

ҚАРАҒАНДЫ

Мемлекет функциясы және механизмі (аппараты)

Ж О С П А Р Ы

Кіріспе

Негізгі бөлім

1. Мемлекет міндеттері, функциялары және оларды жүзеге асыру нысандары.

2. Мемлекет механизмі ұғымы және құрылымы.

3. Мемлекеттік аппарат мәні және олардың қызметтерін ұйымдастыру қағидалары.

4. Мемлекет органдарының түсінігі және олардың түрлері.

Қорытынды

ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасы Конституциясы. 2014ж.
2. Биекенов Н.А Шапаққызы У. Салкебаев Т С. Мемлекет және құқық теориясы сұрақ жауап. Қарағанды -2004ж.
3. Биекенов Н .А. Мемлекет және құқық теориясы сызба альбомы Қарағанды-2001
4. Н.Ә.Назарбаев “Ғасырлар тоғысында“ Алм. 1996ж.
5. Н.Ә.Назарбаев “Қазақстан-2030“ Алм. 1997ж.
6. В.А.Ким „Жасампаз жылдар“ Алм. 2001ж.
7. Мухтарова А.Н . Мемлекет және құқық теориясы оқулық
8. Жоламан Д.Қ. Мемлекет және құқық теориясы оқулық. Алм. 1999ж.
9. Т.Ағдарбеков Мемлекет және құқық теориясы оқулық. Қарағанды 2003
10. Бұлғақова. Мемлекет және құқық теориясы. Алм.-2004
11. Мемлекет және құқық теориясы. Сызбалар мен анықтамалар. Қарағанды – 2002ж.
12. М.Қасымбеков „Қазақстан Республикасында Президент-тік институттың қалыптасуы“ Алм. – 2000ж.

Кіріспе

Мемлекет міндеттері мен функциялары ұғымы. Мемлекет функцияларының топталуы. Мемлекет функцияларын жүзеге асырудың нысандары. ҚР ІО мемлекет функцияларын жүзеге асырудағы рөлі.

Мемлекет қызметінің негізгі бағыттарын, олардан мемлекеттің мәні мен мақсаты көрініс табатынын, мемлекеттің функциялары оның міндеттерімен тығыз байланыстылығын, олар мемлекеттің мәніне тәуелді болып келетінін және оның өзгеруіне қарай өздері де өзгертетінін, сондай-ақ, мемлекет функциялары – ауыспалы сипаттағы категория екендігін, сондықтан да олар мемлекет түрінің басқа түрге ауысу жағдайында да өзгертетіні.

Мемлекеттің қызмет етуіне оның алдында тұрған міндеттері мен мемлекет мәнінің ықпалы. Мемлекет функциялары (қызметтері) ұғымының қалыптасуына деген әр түрлі көзқарастар. Мемлекет функцияларының жіктелуі: ішкі және сыртқы, тұрақты және уақытша, негізгі және негізгі емес.

Қазіргі кезеңдегі мемлекет функцияларының даму эволюциясы. Адам құқықтарын қамтамасыз ету, кепілдік беру және қорғау функциясы- либералды-демократиялық мемлекеттің басты функциясы. Мемлекеттің экономикалық, әлеуметтік және қорғаушылық функцияларының және басқа да мемлекеттермен ынтымақтасуды күшейту функциясының жоғарылау рөлі.

Мемлекет функцияларының жүзеге асырылуының құқықтық және ұйымдастырушылық нысандары. Мемлекет функцияларының мазмұны, әрекет ету объектілері және жүзеге асырылу әдістері. Мемлекет функциялары мен мемлекеттік органдардың функцияларының ара қатынасы. Қоғамның жаңару, нарықтық қатынасқа өту, әлемдік қауымдастыққа өту кезеңдерінде мемлекет функцияларының дамуы. Мемлекеттің міндеттер мен функцияларды жүзеге асыруға бағытталған мемлекеттік органдардың жүйесі мемлекет механизмін ұғынып, ондағы шынайы материалды және ұйымдастырушылық күш, яғни осы арқылы мемлекет билікті жүзеге асыратынын, сондай-ақ кез-келген саясатты жүргізетінін, сонымен бірге мемлекет механизмінің құрылымы.

Мемлекеттің басқарушылық қамтамасыз етушілік және қорғаушылық функцияларын іске асыру бойынша жұмыстарын жүзеге асыратын мемлекеттік органдардың, мекемелер мен ұйымдардың біртұтас, иерархиялық жүйесі мемлекеттік аппараттың мәнін, яғни, бұл мемлекеттік органдарды құру мен олардың қызмет етуінің негізгі бағыттарын анықтайтын бастамашылық қағидалар. Мемлекет аппаратында ерекше орын Қазақстан Республикасының ішкі істер органдарына берілгендігін, заңды белгілі құзыретке және осы құзырет шегінде мемлекет атынан әрекет ету құқығына ие, қажет деп таныған жағдайда мәжбүрлеу аппаратының іс-қимылына жүгінетін, оның құрамдас бөлігі екендігін көрсету. Қазақстан Республикасының ішкі істер органдарының мемлекеттік аппаратындағы орны ең алдымен, мемлекеттің әлеуметтік тағайындалуын жүзеге асырудағы оның рөлімен сипатталатынын айта кеткен жөн. Сондықтан да ҚР ІО қызметкерлері азаматтардан қоғамдық тәртіпті сақтауды талап етуге, құқыққа қарсы іс-қимылдар мен ІО-ның өкілеттігін жүзеге асыруға кедергі келтіретін әрекеттерді тоқтатуды талап етуге, бұл талаптар орындалмаған жағдайларда тиісті мәжбүрлеу шараларын қолдануға құқылы екендігі.

Мемлекет аппаратында ерекше орын Қазақстан Республикасының ішкі істер органдарына берілгендігін, заңды белгілі құзыретке және осы құзырет шегінде мемлекет атынан әрекет ету құқығына ие, қажет деп таныған жағдайда мәжбүрлеу аппаратының іс-қимылына жүгінетін, оның құрамдас бөлігі екендігін көрсету. Қазақстан Республикасының ішкі істер органдарының мемлекеттік аппаратындағы орны ең алдымен, мемлекеттің әлеуметтік тағайындалуын жүзеге асырудағы оның рөлімен сипатталатынын айта кеткен жөн. Сондықтан да ҚР ІІО қызметкерлері азаматтардан қоғамдық тәртіпті сақтауды талап етуге, құқыққа қарсы іс-қимылдар мен ІІО-ның өкілеттігін жүзеге асыруға кедергі келтіретін әрекеттерді тоқтатуды талап етуге, бұл талаптар орындалмаған жағдайларда тиісті мәжбүрлеу шараларын қолдануға құқылы екендігі.

Мемлекет механизмі (аппараты) түсінігі, оның құрылымдық қағидалары және қызмет ету қағидалары: биліктің бөлінуі, демократизм, интернационализм, кәсібилік, заңдылық, тұрғындардың мүдделерін жүзеге асыру. Мемлекеттік аппараттың кадрлары. Мемлекеттік қызмет институтының дамуы. Мемлекеттік қызметкерлердің саяси және әкімшілік болып бөлінуі, олардың мәртебелерінің айырмашылықтары. Мемлекет механизмі (аппарат) құрылымы. Мемлекет органы, оның міндеттері, функциялары, құзыреті. Билік өкілеттілігінің болуы – мемлекет органның ерекше белгісі. Мемлекет органдарының заңшығарушы, атқарушы және сот органдарына жіктелуі. Мемлекеттің жоғары және жергілікті органы. Жалпы және арнайы құзыретті органдар. Қазақстан Республикасының мемлекет органдар жүйесі: Президент, Парламент, Үкімет, Конституциялық Кеңес, Жоғары Сот, Прокуратура, министрліктер және ведомстволар, жергілікті мемлекеттік органдар, жергілікті өзін-өзі басқару органдар. Биліктің ұйымдастырушылық-мәжбүрлеуші құралдары (әскер, барлау, түрме) мемлекет механизмнің құрамдас бөлігі ретінде. Олардың заңға қатаң сәйкес қызмет етуі.

Мемлекет міндеттері мен функциялары ұғымы.

Мемлекет функциялары – бұл мемлекет қызметінің негізгі бағыттары, олардан мемлекеттің мәні мен мақсаты көрініс табады. Мемлекеттің функциялары оның міндеттерімен тығыз байланысты, олар мемлекеттің мәніне тәуелді болып келеді және оның өзгеруіне қарай өздері де өзгереді. Сонымен, мемлекет функциялары – ауыспалы сипаттағы категория. Олар мемлекет түрінің басқа түрге ауысу жағдайында да өзгереді.

Мемлекет функцияларының топталуы – мемлекет функцияларын түрлерге бөлуді әртүрлі негіздер бойынша жүзеге асыруға болады:

а) әрекет ету ұзақтығына қарай функциялар **тұрақты және уақытша** болып бөлінеді. Тұрақты функциялар мемлекет дамуының барлық кезеңдерінде жүзеге асырылса, уақытша функциялар төтенше сипаттағы белгілі бір міндетті шешумен өз әрекетін жояды;

ә) маңыздылығына қарай – **негізгі және қосымша** функциялар;

б) қоғамдық өмірдің қай саласында жүзеге асырылуына байланысты – **ішкі және сыртқы** функциялар.

Мемлекеттің ішкі функциялары – оның алдында тұрған ішкі міндеттерді шешудегі қызметінің негізгі бағыттары. Ішкі функцияларға мыналар жатады:

адам және азамат құқықтары мен бостандықтарын қорғау, құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету, экономикалық даму, салық салу, әлеуметтік қорғау, экологиялық және мәдени функциялар.

Мемлекеттің сыртқы функциялары – оның алдында тұрған сыртқы міндеттерді шешуге байланысты қызметінің негізгі бағыттары. Сыртқы функцияларға мыналар жатады: мемлекетті қорғау, бейбіт тәртіпті сақтау, басқа мемлекеттермен одақтасу және т.б. функциялар.

Мемлекет функцияларын жүзеге асырудың нысандары – бұл мемлекеттің функцияларын жүзеге асыруға бағытталған оның органдарының біртектес қызметі. Мұндай нысандарды екіге бөлуге болады: **құқықтық және ұйымдастырушылық** нысандар. Құқықтық нысандарға мыналар жатады:

а) **құқықшығармашылық** – бұл нормативтік актілерді дайындау мен шығаруға қатысты қызмет;

ә) **құқыққолданушы** – бұл құқық қолдану актілерін шығару арқылы нормативтік актілерді жүзеге асыруға байланысты қызмет, бұл заңдарды орындау мен басқарушылық сипаттағы әртүрлі мәселелерді шешуге байланысты күнделікті жұмыс.

б) **құқыққорғаушы** – бұл адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, құқықбұзушылықтардың алдын алуға және кінәлі тұлғаларды заңды жауапкершілікке тартуға және т.б. байланысты қызмет.

Ұйымдастырушылық нысандарға мыналар жатады:

а) **ұйымдастырушылық-реттеуші** – бұл белгілі бір құрылымдардың құжаттар жобаларын дайындаумен, сайлаулар жүргізумен т.б. байланысты мемлекеттік органдардың қызмет етуін қамтамасыз етуге бағытталған ағымдағы жұмысы;

ә) **ұйымдастырушылық-шаруашылық** - бұл бухгалтерлік есеппен, статистикамен, қамтамасыз етумен т.б. байланысты жедел-техникалық және шаруашылық жұмыс;

б) **ұйымдастырушылық-идеологиялық** – бұл жаңадан қабылданған нормативтік актілерді түсіндірумен, қоғамдық көзқарасты қалыптастырумен және т.б. байланысты мемлекеттің әртүрлі функцияларын орындауды идеологиялық қамтамасыз етудегі күнделікті тәрбие жұмысы.

Мемлекет функциялары – бұл мемлекет қызметінің негізгі бағыттары, олардан мемлекеттің мәні мен мақсатын көруді айтады

Мемлекет функцияларының топталуы – мемлекет функцияларын түрлерге бөлуді әртүрлі негіздер бойынша жүзеге асыруға болады. Олар:

Әрекет ету ұзақтығына қарай: **тұрақты және уақытша**
Маңыздылығына қарай: **негізгі және қосымша**
Таралу аясы бойынша: **ішкі және сыртқы функциялар**

Мемлекет функцияларын жүзеге асырудың нысандары – бұл мемлекеттің функцияларын жүзеге асыруға бағытталған оның органдарының біртектес қызметі. Мұндай нысандар екіге бөлінеді:

Құқықтық нысан	Ұйымдастырушылық нысан
а) құқықшығармашылық; ә) құқыққолданушы; б) құқыққорғаушы.	а) ұйымдастырушы-реттеуші; ә) ұйымдастырушы-шаруашылық б) ұйымдастырушы-идеологиялы.

1. Мемлекет механизм ұғымы және құрылымы.

Мемлекет механизмі – бұл мемлекеттің міндеттері мен функцияларын жүзеге асыруға бағытталған мемлекеттік органдардың жүйесі. Бұл шынайы материалды және ұйымдастырушылық күш, яғни осы арқылы мемлекет билікті жүзеге асырады, кез-келген саясатты жүргізеді.

Заң ғылымында «мемлекеттік аппарат» және «мемлекет механизмі» деген ұғымдар синоним ретінде қолданылады, бірақ мемлекеттік аппарат ұғымына тікелей басқару қызметін жүзеге асыратын және осы үшін билік құзыреттілігі берілген органдар жүйесін жатқызады, ал «мемлекет механизмі» түсінігіне мемлекеттік аппаратпен қоса, тағы мемлекеттік ұйымдар мен мекемелерді, қарулы күш, полиция, түзеу мекемелері және т.б. жатқызады. Осыған орай мемлекет аппараты дегеніміз статистикадағы барлық мемлекеттік органдар, ал мемлекеттік механизм дегеніміз тек динамикадағы сол органдар. Мемлекеттік аппаратты зерттеуде, қандай да болсын мемлекеттік органның тағайындалуы туралы, пайда болу тәртібі, құзыретті жайлы бірінші сөз қозғайды, ал мемлекеттік механизмін зерттегенде, мемлекеттік органдардың тікелей қызметі туралы, қандай да бір мемлекеттік функцияны жүзеге асыру үрдісіндегі олардың өзара байланысы туралы айтылды. Мемлекет аппаратының, оның барлық бөлімшелерінің мазмұныны қоғамдық өмірдің барлық салаларының тиісті ұйымдасуы мен тиімді қызмет етуін қамтамасыз етуге бағытталған басқарушылық, ұйымдастырушылық қызмет құрайды. Бұл қызметтің нысандары көп жағдайда басқарудағы заңдар мен құқықтық механизмдердің қолданылу шамасына байланысты. Осыған сәйкес мемлекеттік аппарат қызметінің келесі нысандарын бөліп қарастыруға болады:

1) тікелей басқарушылық – бұл ғылыми ұсыныстар жасаумен, тәжірибе алмасумен байланысты, құқықтық сипатты иеленбеген қызмет түрлері;

2) құқықтық нысандар – құқықтық заңды сипаттағы қызмет түрлері, яғни, олар барлық субъектілер үшін міндетті болып табылады және мемлекеттік-міндетті салдарды туындатады. Мемлекет аппараты қызметінің негізгі құқықтық нысандарына мыналар жатады:

а) құқықшығармашылық қызмет – бұл нормативтік актілер жобаларын дайындауға, оларды қабылдау мен жариялауға байланысты қызмет;

ә) құқыққолданушы қызмет – бұл құқықтық нормаларды жүзеге асырумен байланысты қызмет; б) құқықорғаушы қызмет – бұл заңдардың сақталуын бақылаумен және қадағалаумен, кінәлі тұлғаларды заңды жауапкершілікке тартумен т.б. байланысты қызмет.

Мемлекет механизмінің құрылымына мыналар кіреді:

1) өздерінің тікелей биліктік функцияларын жүзеге асыру барысында тығыз байланыстағы және өзара бағыныстылықтағы мемлекеттік органдар;

2) биліктік өкілеттіктерге ие емес, алайда, экономика, білім беру, мәдениет, денсаулық қорғау, ғылым, т.б. салаларда жалпы әлеуметтік функцияларды атқаратын мемлекеттік мекемелер мен кәсіпорындар; 3) басқарумен арнайы айналысатын мемлекеттік қызметшілер; 4) мемлекеттік аппараттың қызметін қамтамасыз ету үшін қажетті ұйымдастырушылық, қаржылық және күштеу құралдары.

2. Мемлекеттік аппарат мәні және олардың қызметтерін ұйымдастыру қағидалары

Мемлекеттік аппарат - мемлекеттің басқарушылық қамтамасыз етушілік және қорғаушылық функцияларын іске асыру бойынша жұмыстарын жүзеге асыратын мемлекеттік органдардың, мекемелер мен ұйымдардың біртұтас, иерархиялық жүйесі. Яғни, бұл мемлекеттік органдарды құру мен олардың қызмет етуінің негізгі бағыттарын анықтайтын бастамашылық ережелерге мыналар жатады:

1) адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының артықшылығы қағидасы, бұл қағидаға сәйкес, мемлекеттік қызметшілер аталған құқықтар мен бостандықтарды мойындауы және қорғауы тиіс;

2) демократиялық қағидасы, бұл қағида мемлекеттік органдар қызметін қалыптастыру мен ұйымдастыруға азаматтардың кең көлемде қатысуын білдіреді;

3) биліктің тармақтарға бөліну қағидасы, бұл қағида билік органдары мен лауазымды тұлғалар тарапынан заңсыз әрекеттерді болдырмауға негізделген;

4) заңдылық қағидасы, бұл барлық мемлекеттік қызметшілердің Конституцияны, заңдар мен заңға сәйкес актілерді сақтау міндеттілігін білдіреді;

5) жариялылық қағидасы; бұл қағида нақты бір мемлекеттік органдардың тәжірибелік қызметіне қатысты құқық субъектілерінің аппараттармен танысуын білдіреді;

6) кәсібилік қағидасы, бұл қағида мемлекеттік аппарат қызметінде мейлінше кәсіби қызметкерлерді пайдалануға қолайлы жағдайлар жасайды;

7) алқалық пен жалғызіліктіліктің үйлесу қағидасы, бұл қағида мемлекеттік аппараттың демократиялық және бюрократиялық бастамаларының саналы сәйкестігін қамтамасыз етеді;

8) сайлаушылық пен тағайындаушылықтың үйлесу қағидасы, бұл қағида мемлекеттік басқарудағы орталықтандыру мен орталықсыздандырудың тиімді байланысын білдіреді;

9) бағыныстылық қағидасы, бұл қағида мемлекеттік органдардың мемлекеттік органдардың мемлекеттік аппараттағы әртүрлі деңгейде орналасқанын білдіреді.

3. Мемлекет органдарының түсінігі мен түрлері

Мемлекеттік орган – бұл мемлекеттік міндеттерді орындаушы және осы мақсатта билік өкілеттіктерін иеленген ұйым немесе мекеме. Әрбір мемлекеттік органға тиесілі:

а) басқаруындағы мемлекеттік, қазыналық мүліктер;

ә) қаржы құралдары, банктегі есепшот, бюджеттен қаржыландыру көзі;

б) өзіне тән ұйымдастырушылық құрылымы, онымен байланысты қызметтік тәртіп жүйесі;

в) биліктік өкілеттіктердің қажетті көлемі, олардың негізінде лауазымдық тұлғалар мен алқалық органдар заңды міндетті әрекеттерді жүзеге асырады.

Мемлекеттік органдардың түрлері:

1. Мемлекеттік қызметті жүзеге асыру нысанына қарай мемлекет органдары өкілдік, атқарушылық, сот, прокурорлық және басқа да бақылаушы-қадағалаушы органдар болып бөлінеді.

2. Биліктің тармақтарға бөліну қағидасы бойынша – заң шығарушы, атқарушы және сот органдары.

3. Қызметінің құқықтық нысандары бойынша – құқықшығарушы, құқыққолданушы және құқықорғаушы органдар.

4. Бағыныстылық деңгейіне байланысты – республикалық және жергілікті органдар.

5. Өкілеттіктерінің мерзіміне байланысты – тұрақты (қызмет ету мерзімі шектеусіз) және уақытша (қысқа мерзімді мақсаттарға жету үшін).

6. Құзіретінің сипатына қарай – жалпы (Үкімет) және арнайы (министрлік) құзіретті органдар.

Қорытынды

Мемлекеттің барлық заңды ұйғарымдарының қоғамдық қатынастарға, қатынасушылар арқылы шын мәнісінде, толық қамтамасыз етілуін ұйымдастыруға бағытталған жұмысы. Құқықтық мемлекетте қоғамдық және мемлекеттік өмір адал заңдардың негізінде құрылып, қоғамның, мемлекеттің жеке адамның мүдделері әртүрлі заңсыз қылықтардан қорғалады. Мемлекеттің құқықорғау қызметінің ортасынды, ең бірінші болып жеке адам, жеке адам азамат ретінде, қоғам мүшесі ретінде, еркін индивид ретінде, сонымен бірге мемлекеттің өзі және оның әртүрлі құрылымдары тұрады. Сондықтан жеке адамның заңды құқығы мен мүддесін қорғай отырып, мемлекет бір мезгілде өз мүддесін, барлық қоғам мүддесін қорғайды.

Құқық бұзушылармен күрес – мемлекеттің маңызды ісі, құқық қорғау қызметіндегі бастысы. Мемлекет шын мәнінде өзінің арнайы органдары арқылы (сот, прокуратура т.с.с) құқықтық нормаларға кірген, еркіндік бастамасын, адалдықты қамтамасыз ету. Елдегі біркелкі құқықтық тәртіпті сақтау – мемлекеттің, барлық органдар жүйесінің мақсаты. Мемлекет жұмысындағы мәжбүрлеу біртіндеп азаматтардың және мемлекеттің бірқалыпты объективті эконмикалық, саяси, әлеуметтік және адамгершілік қатынастарына қарай өз күштерін жоғалта бастады. Ол қоғамның өркениетті құқықтық тәртібіне ауысады.

Мемлекет аппаратында ерекше орын Қазақстан Республикасының ішкі істер органдарына берілген, заңды белгілі құзыретке және осы құзырет шегінде мемлекет атынан әрекет ету құқығына ие, қажет деп таныған жағдайда мәжбүрлеу аппаратының іс-қимылына жүгінетін, оның құрамдас бөлігі. Қазақстан Республикасының ішкі істер органдарының мемлекеттік аппаратындағы орны ең алдымен, мемлекеттің әлеуметтік тағайындалуын жүзеге асырудағы оның рөлімен сипатталады.

Қазақстан Республикасы Президентінің заңдық күшіне ие «Қазақстан Республикасының ішкі істер органдары туралы» жарлығының 1-бабында мынадай анықтама берілген: «Қазақстан Республикасының ішкі істер органдары Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес анықтау, алдын-алу, тергеу мен жедел

іздігіру қызметін, сондай-ақ, қоғамдық тәртіпті сақтау, қауіпсіздікті қамтамасыз ету, адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына, қоғам мен мемлекеттің мүдделеріне қылмыстық және өзге де заңға қарсы қол сұғушылықтардың алдын алу және жолын кесу жөніндегі атқарушылық және өкім етушілік функцияларын жүзеге асыратын арнайы мемлекеттік орган болып табылады». Сондықтан да ПО қызметкерлері азаматтардан қоғамдық тәртіпті сақтауды талап етуге, құқыққа қарсы іс-қимылдар мен ПО-ның өкілеттігін жүзеге асыруға кедергі келтіретін әрекеттерді тоқтатуды талап етуге құқығы бар. Бұл талаптар орындалмаған жағдайларда тиісті мәжбүрлеу шараларын қолдануға құқылы.

Қоғам мен мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігін қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау мақсатында өз құзыреті шегінде Конституцияға және өзге де нормативтік актілерге сәйкес ішкі істер органдарына қылмыстарды анықтау, алдын алу, ашу үшін жария және жасырын жедел іздігіру шараларын жүзеге асыру құқығы беріледі. Сонымен, Қазақстан Республикасының ішкі істер органдары мемлекеттік механизмнің бөлігі бола отырып, мемлекеттік басқару органдарының (атқарушы орган) жүйесіне кіреді және бір уақытта мемлекеттің құқық қорғау органдар жүйесінің және оның құқықорғау қызметінің бір тармақшасы болып табылады. Олар жалпы ережелерге, біздің қоғамның, мемлекеттің және құқықтың ұйымдастырушылық және функционалдық қағидаларына сәйкес оларды құру және жүзеге асыруы арқылы құқықтық қызметтің барлық нысандарын жүзеге асырады.

Мемлекет механизмі

Негізгі белгілері?	Биліктік басқару функцияларын атқару көзінде өзара тығыз әрекеттесетін мемлекеттік органдардың, мекемелер мен ұйымдардың күрделі жүйесі.
Құрамы	Мемлекеттік басқарумен арнайы айналысатын адамдардан құралады (заң шығарушылық, заңдарды атқару, заңдарды бұзушылықтан қорғау).
Қамтамасыз етілуі	Өзінің функционалдық қызметін жүзеге асыру үшін қажетті материалды – техникалық, қаржылық және басқа да құралдармен қамтамасыз етіледі
Бағытталуы	Құқықтық тәртіпті, құқықтар мен бостандықтарды берік қорғау мен сақтау, ел тұрғындарының міндеттерді орындауын қамтамасыз ету

Мемлекеттік аппарат

Негізгі білдіреді?	Мемлекеттің басқарушылық қамтамасыз етушілік және қорғаушылық функцияларын іске асыру бойынша жұмыстарын жүзеге асыратын мемлекеттік органдардың, мекемелер мен ұйымдардың біртұтас, иерархиялық жүйесі
---------------------------	---

Мемлекеттік аппараттың қызметтерін ұйымдастыру қағидалары:

1. Адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының артықшылық қағидасы;
2. Демократиялық қағидасы;
3. Биліктің тармақтарға бөліну қағидасы;
4. Зандылық қағидасы;
5. Жариялылық қағидасы;
6. Кәсібилік қағидасы;
7. Алқалық пен жалғыздылықтың үйлесу қағидасы;
8. Сайлаушылық пен тағайындаушылықтың үйлесу қағидасы;
9. бағыныстылық (иерархиялық) қағидасы.

Мемлекет органдары	
Негізін білдіреді?	Заңмен анықталған құзырет аясында әрекет ететін мемлекет механизмінің өз алдына жеке құрылымдық элементі
Әрекеттесуі	Қоғамның қалыпты қызмет етуін, сыртқы қауіпсіздік пен мемлекеттің аумақтық тұтастығын қамтамасыз ету мақсатында мемлекеттің басқа да органдарымен өзара әрекеттесуі
	Құрылу тәртібі және атқаратын міндеттерінің сипаты бойынша мемлекеттік органдар топтастырылады:
Өкілдік	Заң шығару мекемелері, жергілікті өзін-өзі басқару мен билік ету органдары
Атқарушы	Мемлекет басшысы, үкімет, министрлік басшысы, жергілікті атқарушы органдар
Сот органдары	Конституциялық сот, сот төрелегі органдарының жүйесі.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ІШКІ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІ
БӘРІМБЕК БЕЙСЕНОВ АТЫНДАҒЫ
ҚАРАҒАНДЫ АКАДЕМИЯСЫ**

ЗАҢ ИНСТИТУТЫ

МЕМЛЕКЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ПӘНДЕР КАФЕДРАСЫ

ДӘРІС МӘТІНІ

**Тақырыбы: Құқықтық мемлекет және азаматтық
қоғам. Қоғамның саяси жүйесіндегі мемлекет**

**Дәріс кафедра мәжілісінде талқыланып,
мақұлданды 2016 ж. «03» мамыр**

№ 23 хаттама

**Дайындаған: кафедра аға оқытушысы
полиция подполковнигі С.С. Түсіпбеков**

ҚАРАҒАНДЫ

Құқықтық мемлекет және азаматтық қоғам. Қоғамның саяси жүйесіндегі мемлекет

Ж О С П А Р Ы:

Кіріспе

Негізгі бөлім

1. Құқықтық мемлекеттің түсінігі және қағидалары.

2. Азаматтық қоғамның ұғымы және құрылымы.

3. Қоғамның саяси жүйесіндегі мемлекет.

Қорытынды

ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқына Жолдаулары:

- Дағдарыстан – дамуға - 2009 жылғы 6 наурыз;
- Қазақстан халқының әл-ауқатын арттыру - мемлекеттік саясаттың басты мақсаты 2008 жылғы 7 ақпан;
- Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан - 2007 жылғы 28 ақпан;
- Қазақстан өз дамуындағы жаңа серпіліс жасау қарсаңында - 2006 жылғы 1 наурыз;
- Қазақстан экономикалық, әлеуметтік және саяси жедел жаңару жолында - 2005 жылғы 18 ақпан;
- Бәсекеге қабілетті Қазақстан үшін, бәсекеге қабілетті экономика үшін, бәсекеге қабілетті халық үшін! - 2004 жылғы 19 наурыз;
- Ішкі және сыртқы саясаттың 2004 жылға арналған негізгі бағыттары - 2003жылғы 4 сәуір;
- Ішкі және сыртқы саясаттың 2003 жылғы негізгі бағыттары туралы - 2002 жылғы сәуір;
- Елдегі жағдай және 2002 жылғы ішкі және сыртқы саясаттың негізгі бағыттары туралы - 2001 жыл;
- Еркін де еңселі әрі қауіпсіз қоғамға - 2000 жылғы 25 қазан;
- Еліміздің жаңа ғасырдағы тұрақтылығы мен қауіпсіздігі - 1999 жылғы 15 желтоқсан;
- Қазақстан - 2030 Барлық Қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы 11.10.1997.

Қазақстан Республикасының Заңдары:

Қазақстан Республикасының 1993 жылғы 9 сәуірдегі «Кәсіптік одақтар туралы» Заңы.

Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 5 қазандағы «Өндірістік кооператив туралы» N 2486 Заңы.

Қазақстан Республикасының 1996 жылғы 31 мамырдағы «Қоғамдық бірлестіктер туралы» N 3 Заңы.

Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 15 шілдедегі «Саяси партиялар туралы» N 344 Заңы.

КІРІСПЕ

Азаматтық қоғам және құқықтық мемлекет туралы толып жатқан ой-пікірлер, әр түрлі теориялар бар. Бұл ой-пікірлердің, теориялардың көп болатын себептері қоғамдағы барлық таптардың, ұлттардың топтардың мүдде-мақсатына қатысты болуы. Тағы да бұл мәселе әр түрлі идеологиямен, саяси партиялармен байланысты болуы.

Бұл жерде ескерте кететін бір мәселе, Кеңес дәуірінде елімізде марксистік мемлекеттік теория тұрғысынан зерттеп, түсініп келдік. Ол кезде қоғам мен мемлекетті таптық тұрғыдан зерттеуге тырыстық, басқа теорияны, басқа бағытты сырып тастап отырдық. Қазір ол теорияларға көзқарас түзелді, дұрысталды. Тарихи теориялардың бәрінде аздап болса да шындық және тарихи нақты дәлелдер болады. Сондықтан, ол теорияларды білу, дұрыс жағын алу, пайдалану өте қажет. Сол деректерді ескере отырып жүргізілген зерттеудің ғылымға, қоғамға пайдасы мол.

Тағы бір ескертетін мәселе "азаматтық қоғам" деген алғашқы қауымдық қоғамда да, құлиелену формациясында да, феодалдық формацияда да болған жоқ. Себебі ол қоғамдарда "азаматтық" деген ұғым болған емес. Бұл ұғым тек буржуазиялық қоғамда өмірге келді. Сондықтан, біз теорияны тек құқықтық мемлекет туралы қарастырамыз.

Құқықтық мемлекеттік парасаттылықтың, әділеттіліктің шынайы белгісі ғана емес, сонымен бірге адамның бостандығын, қадір-қасиетін, ар-намысын, теңдігін қорғайтын, демократияны қалыптастыратын күш. Міне, қоғамның алдында тұрған осы мүдде-мақсатты орындау мемлекеттің міндеті, ал осы бағытта қалыптасқан құқықтық нормаларды орындау, сол арқылы заңдылықты, құқықтық тәртіпті қатаң сақтауға үлес қосу адамдардың міндеті. Қазіргі заманда құқықтық мемлекет туралы пікір жан-жақты дамып, дүние жүзінің ғалымдары бір тұжырымға келіп, ортақ ғылыми көзқарас қалыптасты деуге толық болады.

Сонымен, құқықтық мемлекет туралы теорияны қорыта келіп, оның иегізгі мазмұны - халықтың, адамдардың егемендігі, олардың табиғи бостандығы мен құқықтары. Ол мемлекетті қалыптастырудың негізгі күші - адам, қалың бұқара. Сондықтан, мемлекет пен құқық де-мократияны дамытып, халықты қоғамның барлық саласын басқаруға қатыстыру қажет.

Қоғамның саяси жүйе ұғымы және құрылымы. Қоғамның саяси жүйесіндегі мемлекет орны мен рөлі. Қоғамның саяси жүйесі және құқық.

Қоғам мүдделердің өзара сәйкестігі негізінде құрылатынын, ал олардың орындалуы, жеке адамдардың өзара қарым-қатынастарына байланысты болуы, яғни, бірігіп жұмсаған күштің нәтижесінде, жеке адамның жете алмайтын мақсаттарына жетуге болатынын, қоғамның мүдде-мақсатының дұрыс жақсы орындалуын қалыптастыратын, қоғамдық билік екендігі.

Қоғамның саяси жүйесі – бұл белгілі бір саяси функцияларды атқарушы мемлекеттік және мемлекеттік емес әлеуметтік институттардың жүйесі. Саяси жүйе сыртқы және ішкі саясаттың жүзеге асуын қамтамасыз етеді, әлеуметтік топтардың мүдделерін қалыптастырады, білдіреді және қорғайды. Оның сипаты, ең алдымен, осы саяси жүйенің пайда болған және қызмет ететін әлеуметтік ортасы арқылы анықталатыны.

Қоғамның саяси жүйесіндегі мемлекеттің алатын орны өте зор, өте жауапты екендігін ұғыну. Мемлекет саяси жүйеге белгілі бір жекелеген органдары арқылы емес, өзіндік бір саяси, аумақтық құрылымдық бөлік ретінде кіретінін, ол өз функцияларын басқа әлеуметтік институттармен, партиялармен, кәсіптік одақтармен, жергілікті басқару органдарымен бірлесе отырып атқара алатынын түсінік беру. Мемлекеттің саяси жүйе бағыттағы жұмыстарының түрлері: мемлекет және саяси партиялар; мемлекет және қоғамдық, ұйымдар мен бірлестіктер; мемлекет және еңбек ұжымдары; мемлекет пен жергілікті өзін-өзі басқару мекемелерінің қызметі; мемлекет пен азаматтар; мемлекет пен дін, мемлекеттің дінмен қарым-қатынасына сәйкес үш түрлі мемлекеттер: зайырлы, теократиялық, клерикалдық болатынын атап өту. Қоғамның саяси жүйесінің сипаты, ең алдымен, осы саяси жүйенің пайда болған және қызмет ететін әлеуметтік ортасы арқылы анықталатына, соның қорытындысы ретінде еңбек нәтижелері саналы түрде мемлекеттік ұйымдасқан адамдардың ерекше тобымен бөлінетін әлеуметтік орта, екінші бір түрі қоғамның экономикалық өмірінің нарықтық-ақшалық негізінде, еркін кәсіпкерліктің тәжірибесі мен идеологиясы, ұйымдастырудың үшінші түрі аралас, яғни, конвергенциялық саяси жүйелер бір әлеуметтік ортадан екінші әлеуметтік ортаға өту кезінде пайда болатындығы.

Мемлекет қоғамның саяси жүйесінің маңызды бөлігі ретінде. Саяси билік және оның мемлекеттік билікпен ара қатынасы. Саяси және мемлекеттік-құқықтық институттары, құрылымы, қатынастары; олардың қасиеттері мен белгілерін ажырату қажеттілігі.

Қоғамның саяси жүйесінің құрылымы. Саяси партиялардың, қоғамдық ұйымдардың, жаппай қозғалыстардың саяси жүйедегі алатын орны, олардың мемлекетпен оның органдарымен өзара қатынасы. Мемлекетті басқаруға саяси партияның қатысу нысандары. Билеуші және оппозициялық партиялар. Көппартиялық – қазіргі қоғамның саяси жүйесі құрылымының қағидасы ретінде. Қазіргі кезеңдегі Қазақстан Республикасының саяси жүйенің эволюциясы.

1. Құқықтық мемлекеттің түсінігі және қағидалары.

Құқықтық мемлекет – бұл адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының толық түрде қамтамасыз етілуіне және құқық бұзушылықтарды болдырмау мақсатында мемлекеттік билікті құқықпен мейлінше байланыстыруға жағдай жасаушы саяси билік ұйымы.

Құқықтық мемлекетті қалыптастыру жолдары мен пробелмалары: мемлекеттік биліктің барлық жүйесі биліктердің бөліну принципіне сай құрылуы; сот реформасын жүргізу; адамның ең жоғары қазына ретіндегі құқықтары мен бастандықтары жүзеге асыру үшін қажетті жағдайлар жасау; мемлекеттің құқықтық жүйесін жетілдіру және дамыту; дамыған азаматтық қоғам құру; қоғамдағы құқықтық және саяси мәдениеттің деңгейін көтеру және т.б.

Құқықтық мемлекеттің белгілері: құқықтың үстемдігі; биліктердің бөлінуі; тәуелсіз сот; адамның құқықтары мен бостандықтарын сақтау және қорғау; демократия және т.б.

Құқықтық мемлекеттің мәнін қарастыруда оның **негізгі екі жағын (екі қағидасын)** бөліп алуға болады:

1) мазмұнды жағы – адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын мейлінше толық көлемде қамтамаыз етуден, тұлға үшін **құқықтық ынталандыру режимін** орнықтырудан көрінеді;

2) формалды-заңды жағы – мемлекеттік билікті құқықпен байланыстырудан, мемлекеттік құрылымдар үшін **құқықтық шектеу режимін** орнықтырудан тұрады.

Сонымен қатар, құқықтық мемлекеттің қағидасына мыналар да жатады:

- билікті заңсыз пайдалануды болдырмау мақсатында заңшығарушылық, атқарушылық және сот тармақтарына бөлу;

- заңның үстемдігі, яғни, биліктің жоғары органымен барлық конституциялық тәртіптерді сақтай отырып, қабылданған заң атқарушылық билік актілерімен жоққа шығарылуы мүмкін емес;

- мемлекет пен тұлғаның өзара жауапкершілігі;

- қоғамдағы құқықтық сана мен құқықтық мәдениеттің жоғары деңгейі;

- азаматтық қоғамның болуы және ондағы құқық субъектілердің заңдардың орындауына бақылау жүргізілуі.

Осы қағидалардың ішінде ерекше орын алатыны – **биліктің тармақтарға бөлінуі**. Бұл қағиданы алғаш рет Д.Локк пен Ш.Монтескье ұсынған болатын. Қағиданың басты талабы – саяси бостандықты бекіту, заңдылықты қамтамасыз ету және белгілі бір әлеуметтік топтың, мекеменің немесе жеке тұлғаның билікті асыра пайдалануын болдырмау үшін мемлекеттік билікті **заң шығарушылық** (халық сайлайтын және қоғамды дамытуды заңдар қабылдау жолымен жүзеге асыруға бағытталған), **атқарушылық** (биліктің өкілдік органы тағайындайтын және заңдар мен оралымдық-шаруашылық қызметті жүзеге асырумен айналысатын) және **сот** (бұзылған құқықтарды қалпына келтірудің, кінәлілерді әділетті түрде жазалаудың кепілі болып табылатын) биліктері деп бөлу қажет.

Конституцияда бекітілген, «тежемелік (билік тармақтарының қызметін заң шеңберінде ұстау әдісі) және тепе-теңдік (конституциялық өкілеттігін қорғау және оның бұзылуына жол бермеу үшін бір билік тармағының екінші билік тармағына қарсы әрекет жасайтын әдісі) жүйесі» заң шығару, атқарушы, сот билігінің нақты бір билік түріне қатысты құқықтық шектеулерінің жиынтығын білдіреді. Мысалы, заң шығару билігіне қатысты тежемелік жүйесінде ерекше рөлді Президент иеленген, ол заң шығарушыға қатысты **вето** құқығын иеленеді, атқарушы билікке қатысты тежемелік сипатта болып, президент өкілеттіктерінің мерзімі, импичмент, сенімсіздік вотумы, атқарушы органдардың жауапты қызметкерлеріне заң шығарушылық құрылымға сайлануға, коммерциялық қызметпен айналысуға тыйым салу табылады, сот билігі үшін конституцияда көрініс тапқан құқықшектеуші құралдар болып мыналар табылады: кінәсіздік презумпциясы, қорғану құқығы, азаматтардың заң мен сот алдындағы теңдігі, іс жүргізудің жариялылығы және жарыспалылығы, соттарға отвод жариялау және т.б. Құқықтық мемлекеттің тағы бір дербес қағидасы – **мемлекет пен тұлғаның өзара жауапкершілігі**. Бұл саяси билікті шектеудің өзінше бір тәсілі, ол саяси биліктің иесі ретіндегі мемлекет пен оны жүзеге асырудың қатысушысы ретіндегі азаматтың арасындағы қарым-қатынастардың адамгершілік заңды бастамаларын көрсетеді. Қоғам мен тұлғаның бостандығын заңшығарушылық нысанда бекіте

отырып, мемлекет өз шешімдері мен әрекеттерінде белгілі бір шектеулерді иеленеді. Заң арқылы ол өзінің азаматтармен, қоғамдық ұйымдармен, басқа мемлекеттермен қарым-қатынастарындағы әділеттілік пен теңдікті қамтамасыз ететін міндеттемелерді өз мойнына алуы тиіс.

Құқыққа бағына отырып, мемлекеттік органдардағы ережелерді бұза алмайды және осы міндеттерді орындамағаны үшін жауапкершілікке тартылады. Заңның мемлекеттік билік үшін міндеттілігі әкімшіліктік қателіктерді болдырмауға бағытталған кепілдіктер жүйесімен қамтамасыз етіледі. Оларға Үкіметтің өкілдік органдардың алдындағы жауапкершілігі, мемлекеттің кез-келген деңгейдегі лауазымды тұлғаларының нақты бір тұлғалардың құқықтары мен бостандықтарын бұзғандығы, билікті асыра пайдаланғаны, қызметтік жағдайын асыра пайдаланғаны үшін тәртіптік, азаматтық-құқықтық және қылмыстық жауапкершілігі, импичмент және т.б.

Жалпы қауымның мемлекеттік құрылымдардың өз міндеттерін орындауды бақылауының нысандары болып референдумдар, депутаттардың сайлаушылар алдында есеп беруі және т.б. табылады.

Тұлғаның мемлекет алдындағы жауапкершілігі де дәл осы құқықтық бастамалар негізделеді. Мемлекеттік мәжбүрлеуді қолдану құқықтық сипатта болуы, ол тұлғаның бостандығын бұзбауы және жасалған құқықбұзушылықтың ауырлығына сай болуы тиіс. Сонымен мемлекет пен тұлғаның арасындағы қарым-қатынастар өзара жауапкершіліктің негізінде жүзеге асырылуы тиіс.

Мемлекет пен Құқықтың келіскен әрекеттестігін іздеу моделі, Құқықты саяси биліктің негізін іске асыратын құрал ретінде тануы, ерте заманнан басталады. Соған сай идеялардың бастамасы ертедегі қытайлардың Лсгистерінде (Шан Ян - IV ғ. б.э. дейінгі) заңды ғана сараптаған, құқықты мемлекеттің мәжбүрлеуінің нысаны ретінде емес, тек билікке оны орындаудың міндеттілігі ескертіледі.

Құқықтық мемлекеттің негізгі идеяларының элементтері көне оқымыстылармен құрылған. Оларға: Солон, Гераклит, Пифагор, Платон, Аристотель, Демокрит, Сократ, Цицерон сонымен қатар софистер, стоиктер және рим заңгерлері жатады. Олардың басқару нысаны жөніндегі дұрыс және дұрыс емес ережелерге: табиғи және ерікті белгілсиген құқық қатынастары, адамдардың теңдігі туралы табиғи құқық, мемлекетті "халықтың жұмысы" Құқықты адалдықтың өлшемі ретінде сссптеу, жеке және көпшілік құқық жатады. Жаңа кезеңде, табиғи құқық доктринасының теориялық дамуына ықпал жасады, екі мың жылдарға созылған кезеңдерде құқықтық мемлекет идеялары жетіле бастады.

Континенталдық Еуропада құқықтық мемлекет тұжырымдамасы элементтерінің алғашқы кезеңі, құрылымына сай тарихи алғышарттардың жоқ кезінде өтті.

Жаңа кезең (уақыт) оқымыстылары (Н. Макиавелли, тирандармен күрессушілер Э. Боэсси т.с.с.) бірінші болып, қоғамдық санаға ертедегі табиғи құқық доктринасын енгізе бастады, оның көптеген ережелерін жаңа тарихи жағдайда дамытты. Олардың сгеменді тәуелсіз ғылыми, Құқықтың шығуы, еркіндік тирандарға қарсы түрүдағы арналған халықтың Құқығы, табиғи теңдік

және барлық адамдардың еркіндігі, жаңа ғылыми принциптегі мемлекет проблемаларын зерттейтін теориялық негіз болды.

Жоғарыдағы көрсетілген жағдайлар, белгілейтін элементтердің мемлекет пен адамға қатынасын табуға мүмкіндік берді - Құқықтың принциптерінің артықшылығын көрсетті. Бірінші рет оны (толық емес күрастырған) көрсеткен, Гуго Гроций болды. Оның ойы бойынша жақсылықтың және мемлекеттің тағайынды болуы жетілген құқыққа байланысты, мемлекеттің қызметі Құқық принциптеріне сай болуы керек - деген ой, И. Кантқа жатады. Халық сәтмендігінің қағидаларына сай, негізгі маңыздылығы, атқарушы биліктің, заңшыға-рушудан айырылғандығын және оның қызметін тежейтін принципті белгілегенінде, яғни халық өзі туралы өзі шешім қабылдай алмайды, заңшыға-рушы халық жөнінде шешім қабылдай алады. И. Канттың мына ойына құлақ салуға болады: заңның Құқыққа сай келуіне байланысты, мемлекет Құқыққа мәжбүрлеуге мүмкіндік алады және Құқықты өзінің өмір сүруі үшін сақтайды. Р.Фон Моль бірінші рет, құқықтық мемлекетке анықтама беріп отырып, оны жаңа кейіпті конституцияда бекітілген азаматтардың құқығы және бостандығы бар индивидтердің, сот қорғауы қамтамасыз етілген конституциялық мемлекетке жатқызды.

2. Азаматтық қоғамның ұғымы және құрылымы.

Азаматтық қоғам – бұл әлеуметтік, мәдени, рухани салалар тіршілігінің қамтамасыз етілу жүйесі, олардың өсіп-өніп ұрпақтан-ұрпаққа жалғасуы, жекелеген индивидтер мен ұжымдардың мүдделері мен қажеттіліктерін жүзеге асыру, олардың дербес өсуіне жағдай жасауға арналған (дербес мемлекеттен тәуелсіз) қоғамдық институттар мен қатынастар жүйесі.

Азаматтық қоғамның элементтері: кәсіподақтар; саяси партиялар; қоғамдық бірлестіктер; бұқаралық ақпарат құралдары; шығармашылық ассоциациялар; діни бірлестіктер; тәрбие саласы; білім саласы; ғылым және мәдениет саласы; жанұя.

Азаматтық қоғамның белгілері: адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын барынша толық қамтамасыз ету; өзін-өзі басқару; оның құрылымдарының және адамдардың әртүрлі топтарының бәсекелестігі; еркін қалыптасатын қоғамдық пікірлер мен плюрализм; адамның ақпарат алу құқығының нақты іске асуы; көп салалы экономика; биліктің заңды және демократиялық сипаты; адамдардың лайықты өмір сүруін қамтамасыз ететін мемлекеттің күшті әлеуметтік саясаты және т.б.

"Азаматтық қоғам" деген атауды, түсінікті Аристотель **айтқан** Аристотель **мемлекетті** азаматтық қоғаммен салыстырмады, бірақ бір-біріне оларды қарсы қоймады, себебі олардың әр түрлі жолдары екі полистегі қоғамдық өмірде тығыз байланысты болады. Сонымен қатар, жоғарыдағы көрсетілгендей ол кісінің ойынша, азаматтық қоғам жетілген демократиялық организм, **ретінде**, тек саясатпен байланысты, яғни принципіалды жағынан, бұрынғы көне полистер сияқты: мемлекеттік органдардың қызмет мерзімі, биліктің белінуі, сөз бостандығы, баспасөз, слінде еркін жүріп-түру және сырт **жақта** да еркіндікте

болу, мемлекеттің жекелеген қатынастарға қол сұқпауы, азаматтардың заң алдындағы Құқықтарының теңдігі.

Азаматтық қоғамның көнс модельге қайтып оралуы, жаңа уақытта жүргізіліп, өте үлкен оқымыстылардың зерттейтін гтәнінс айналды: Гроцидың, Гобс, Дж.Локк, Пейн, Руссо, Гельвеции, Гольбах, Кант, Гегель және басқалардың. XVII ғасырда азаматтық қоғам түсінігі әлі саяси қоғам түсінігінен айырылмаған кез болатын, бірақ олар сондағы мемлекеттік нысандармен салыстырылмаған. Оған куә болатын Дж.Локктың сөзі: "...Кейбірсулер айтып жүргендей абсолюттік монархия жалғыз ғана дүние жүзіндегі басқару нысаны емес, шын мәнісінде азаматтық қоғаммен қосылмайды, сондықтан жалпы алғанда азаматтық қоғамның басқару нысаны болуы мүмкін емес". Локк және басқаларда мемлекеттің пайда болуындағы келісім-шарт теориясын қолдаған, себебі ол қоғамдық келісім негізінде пайда болады, азаматтардың мүдделерін көрсетеді.

"Азаматтық қоғамның түсінігі тек индивидтердің жиынтығы және олардың арасындағы қатынастар емес, кеңістік соның ішінде қызмет істейтін қоғамдық институттар", - деп, Гегель дәлелденген болатын.

"Құқық философиясы" еңбегінде ол, азаматтық қоғамның тарихы келісімділігін айта отырып былай деген: "атомдар құсап әр түрлі жекелеген адамдарға бөлініп кетпесі және жекелеген уақытша жағдай үшін бір сәтке жиылып әрі қарай байланыспай, ертеде құрылған серіктестік, қауым, корпорациялар негізінде саяси қатынастықты алғандығын" талдап береді.

Гегель азаматтық қоғамның еркіндігін мемлекетке қарсы қойып "саяси денс'V деп дәлелдеді. Сонымен бірге, бұл екі жүйенің қарым-қатынаста және бір мемлекеттің екі жағы екендігін де мойындады.

Гегель оның басқа да қызмет принциптерін: жеке меншікті, еркін қалыптасатын қоғамдық пікірді, адал заңдарды және сол жолмен жүруді атап айтады.

Азаматтық қоғам проблемаларын өзінің зерттеулерінде Маркс те айналып өткен жоқ, белгілі болғандай Гегельден де аз алмағаны мәлім. Егер ол бұрынғы ғылыми жұмыстарында, шын мәніндегі оның маңыздылығымен сол түсінікті пайдаланған болса, кейін ол ойынан бас тартқан болар еді. Болжамы бойынша "азаматтық қоғамның анатомиясын саяси экономиядан іздеу керек" - деді Маркс, іс жүзінде азаматтық қоғамды базисіне бірдей ілестірді. Себебі, Маркстің моделі бойынша қоғам, мемлекет, Құқық, мораль, өнер және дін қондырмаға жатады, азаматтық қоғам түсінігі бөлшектеніп өзінің еркіндік маңызын жоғалтты (ол туралы Гегель сактандырған болатын). Кейіннен ортодоксалды марксизм-ленинизмге азаматтық қоғам туралы белгісіз болуы кездейсоқ емес. Кеңестік гуманитарлық билік, толығымен тоталитарлық режимнің міндетіне және мақсатына сай келді.

Азаматтық қоғамның мемлекетпен қатынасындағы еркіндігін мойындамау, оның әлеуметтік бағалылығын да мойындамағандығы, ол жағдайдың қиындыққа тірелетіні сөзсіз. Кеңестік тоталитаризмнің агрессивтік анықтаушысы (қоғам мүдделерінің алдындағы таптық мүдделердің артықшылығы, таптық күрес, меншікті мемлекеттендіру, жеке адамдардың өзіндік бағалылығын есепке алмау т.с.с.) арқылы азаматтық қоғамды мемлекетке сіңіру болды. Соның нәтижесінде

адам, жеке адам ретінде қабылданбады, табиғи бөлінбейтін Құқық және еркіндіктің маңызы жойылды, себебі барлығы мемлекет арқылы жойылды. Адам тоталитарлық жағдайда өз еркімен өмір сүріп, ойыш айтуға, саяси көзқарастарын білдіруге құқығы болмады, сонын салдарынан саясатсыз "бағынушыға" айналдырылды.

Адам баласы қоғамында, әр түрлі мүдделермен өмір сүретін орталар араласып кетеді. Олар өздерінің ерікті жүйесін құрады, әрқайсысының өзіне тән сипаттары бар: өндірістік (экономикалық-шаруашылық), материалдық қажеттілікті қамтамасыз ету, саяси тағы сол сияқты өмір сүруге қажетті жағдайларды іске асыратын (оған **қосымша**); әлеуметтік және рухани құралдар ретінде азаматтық қоғамның жиынтығын құрайды.

Көптеген институттар бір мезгілде, азаматтық қоғамның және мемлекеттің құрамды бөлімдері болып табылады. Оларға - саяси партиялар және олардың арасын байланыстыратын қызмет ортасын белгілейтін ұйымдар жатады.

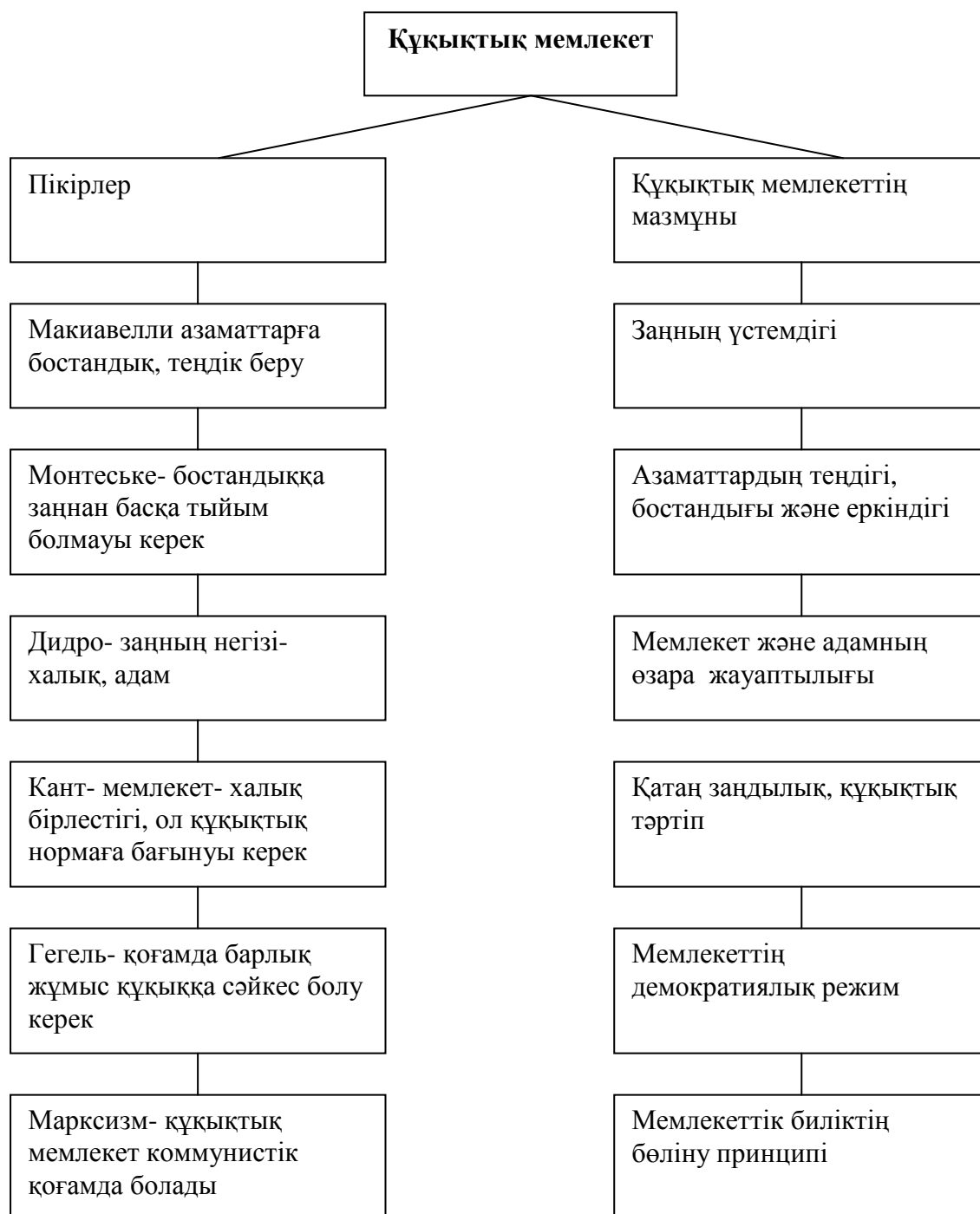
Саяси партиялар жекелеген **азаматтардың**, әлеуметтік топтардың көп салалы мүдделерін қолдап жүреді және олардың саяси өмірге араласуын қамтамасыз етеді.

Азаматтық қоғамның құрылымы (дәстүрлік жағдайда құрылған) адамға жақын болса, сол құрылым оның мүддесін іске асыруға мүмкіндік болады, қоғам түгелімен бір қалыпта болады, рухани бағалылық арта түседі. Осы жөнінен Францияны айтуға болады. Яғни, онда 36 коммунаның 200-ден 3600-ге дейін тұрғындары болған. 80 жылдардағы жергілікті басқаруды ірілендіру үшін реформа жүргізілген кезде коммуналарға тиіспеген. Соның нәтижесінде қоғамдастық-әлеуметтік және француз ұлтының рухани негізі сақталып қалды.

Болжап айтақ, мынандай қорытынды дұрыс болады, яғни азаматтық қоғамның сипаты даму деңгейі және нысаны, мемлекеттің нысанымен даму деңгейін белгілейді. Осы туралы белгілі француз заңгері М. Ориудың мына сөзін келтіруге болады: "Айтқаным артық болмас, себебі сол үшін (азаматтық өмірге, азаматтық қоғам - Т.А.) барлық мемлекеттік машина құрылды. Өсімдік әлемі бізге қызығарлық ұрықтар: бидай, басқа да әдемі ағаштарға өте қиын табиғи қорғалу жүйесінде, өсіп жетілуіне жағдайлар туғызылады және соның негізінде дамуға мүмкіншілік алады. Сол сияқты азаматтық қоғам да мемлекеттің саяси институтының қорғану кеңістігіне кіреді және сол өзі тұрған ортаның мақсаты өркениетті жеке адамның пайда болуымен дамуы".

Жалпы айтқанда, азаматтық қоғам институттарын бөліп алып жеке зерттейтін объект. Ондай зерттеулерді Шығыстағы ғалым-гуманитарлар бастады, себебі оның қоғам дамуындағы объективті роліне байланысты болды. Азаматтық қоғамның көптеген түсініктемелері бар. Біз мұнда К.С.Гаджиевтің тұжырымдамасын келтіреміз: "Бұл еркін және мемлекеттен тәуелсіз қоғамдық институттар және жеке адамдардың қатынастары, олар жекелеген индивидтердің және ұжымдардың өздерін-өздері дамытуға жағдай жасайды және солар арқылы жекелеген мүдделер, қажеттіліктер жекелеген және ұжымдықтар іске асырылады".

Құқықтық мемлекет

Құқықтық мемлекет – бұл адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының толық түрде қамтамасыз етілуіне және құқық бұзушылықтарды болдырмау мақсатында мемлекеттік билікті құқықпен мейлінше байланыстыруға жағдай жасаушы саяси билік ұйымы.

Құқықтық мемлекетті қалыптастыру жолдары мен пробелмалары:

- мемлекеттік биліктің барлық жүйесі биліктердің бөліну принципіне сай құрылуы;
- сот реформасын жүргізу;
- адамның ең жоғары қазына ретіндегі құқықтары мен бостандықтары жүзеге асыру үшін қажетті жағдайлар жасау;
- мемлекеттің құқықтық жүйесін жетілдіру және дамыту;
- дамыған азаматтық қоғам құру;
- қоғамдағы құқықтық және саяси мәдениеттің деңгейін көтеру.

Құқықтық мемлекеттің белгілері:

- құқықтың үстемдігі;
- биліктердің бөлінуі;
- тәуелсіз сот;
- адамның құқықтары мен бостандықтарын сақтау және қорғау;
- демократия.

Құқықтық мемлекеттің қағидалары:

- билікті заңсыз пайдалануды болдырмау мақсатында заңшығарушылық, атқарушылық және сот тармақтарына бөлу;
- заңның үстемдігі, яғни, биліктің жоғары органымен барлық конституциялық тәртіптерді сақтай отырып, қабылданған заң атқарушылық билік актілерімен жоққа шығарылуы мүмкін емес;
- мемлекет пен тұлғаның өзара жауапкершілігі;
- қоғамдағы құқықтық сана мен құқықтық мәдениеттің жоғары деңгейі;
- азаматтық қоғамның болуы және ондағы құқық субъектілердің заңдардың орындауына бақылау жүргізілуі.

Азаматтық қоғам – бұл әлеуметтік, мәдени, рухани салалар тіршілігінің қамтамасыз етілу жүйесі, олардың өсіп-өніп ұрпақтан-ұрпаққа жалғасуы, жекелеген индивидтер мен ұжымдардың мүдделері мен қажеттіліктерін жүзеге асыру, олардың дербес өсуіне жағдай жасауға арналған(дербес мемлекеттен тәуелсіз) қоғамдық институттар мен қатынастар жүйесі.

Азаматтық қоғамның элементтері:

- кәсіподақтар;
- саяси партиялар мен қозғалыстар;
- қоғамдық ұйымдар мен бірлестіктер;
- мемлекеттік емес бұқаралық ақпарат құралдары;
- шығармашылық ассоциялар;
- діни бірлестіктер;
- тәрбие саласы;
- білім саласы;
- ғылым және мәдениет саласы;
- жанұя.

Азаматтық қоғамның белгілері:

- адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын барынша толық қамтамасыз ету;
- өзін-өзі басқару;
- оның құрылымдарының және адамдардың әртүрлі топтарының бәсекелестігі;
- еркін қалыптасатын қоғамдық пікірлер мен плюрализм;
- адамның ақпарат алу құқығының нақты іске асуы;
- көп салалы экономика;
- биліктің заңды және демократиялық сипаты;
- адамдардың лайықты өмір сүруін қамтамасыз ететін мемлекеттің күшті әлеуметтік саясаты және т.б.

3. Қоғамның саяси жүйесіндегі мемлекет

Қоғамның саяси жүйе ұғымы мен құрылымы

Қоғам – мүдделердің өзара сәйкестігі негізінде құрылады, ал олардың орындалуы, жеке адамдардың өзара қарым-қатынастарына байланысты болады. Яғни, бірігіп жұмсаған күштің нәтижесінде, жеке адамның жете алмайтын мақсаттарына жетуге болады. Мысалы, К.Маркс қоғамды «адамдардың қарым-қатынасының жемісі» -деп қысқа анықтаған. Қоғамның мүдде-мақсатының дұрыс жақсы орындалуын қалыптастыратын, **қоғамдық билік** болады. Ал қоғамдық билікті реттеп-басқаратын қоғамның саяси жүйесі. Қоғамдық биліктің түрлері: саяси билік, мемлекеттік билік, ұжымдық билік, ұйымдық билік т.б. ірілі-ұсақты биліктер. Саяси жүйе мемлекетпен бірігіп, қоғамның бағдарламасын, мүдде-мақсатын анықтап, оның бағыттарын, орындау механизмін белгілеп, міндетті нұсқау бұйрықтар беріп, іске асуын бақылап отырады. **Қоғамның саяси жүйесі** – бұл белгілі бір саяси функцияларды атқарушы мемлекеттік және мемлекеттік емес әлеуметтік институттардың жүйесі. Мұндай институттардың қатарына қоғамдық өмірдің билікке байланысты саласына қатысушы мемлекет, партиялар, кәсіптік одақтар және басқа да ұйымдар мен қозғалыстар жатады. Саяси жүйе сыртқы және ішкі саясаттың жүзеге асуын қамтамасыз етеді, әлеуметтік топтардың мүдделерін қалыптастырады, білдіреді және қорғайды. Оның сипаты, ең алдымен, осы саяси жүйенің пайда болған және қызмет ететін әлеуметтік ортасы арқылы анықталады: 1) Еңбек нәтижелері саналы түрде **мемлекеттік ұйымдасқан адамдардың ерекше тобымен бөлінетін** әлеуметтік орта. Мұндай ортада меншіктің рұқсат берілуі мүмкін, ал, жеке меншік мүлдем болмайды. Мұндай саяси жүйелерде мемлекеттік билік қоғамның экономикалық өміріне тоталитарлы түрде араласады, мемлекет идеологиясынан өзгеше ойлау басып-жаншылып отырады, мемлекетті идеология, дін, мәдениет, білім, ғылым қалыптасады. Билікке тек бір саяси партия болады.

2) Әлеуметтік ортаның екінші бір түрі **қоғамның экономикалық өмірінің нарықтық-ақшалық негізінде**, еркін кәсіпкерліктің тәжірибесі мен идеологиясына негізделеді. Мұндай саяси жүйелерде мемлекет нарықтық экономика үшін жағдайларды ұйымдастырушы ретінде көрініс табады, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етеді. Мұндай жүйеде партиялар билікті сайлау компанияларына қатысу арқылы жаулап алуға тырысады, құқықтық нысандар саяси мақсаттарға жетудің негізгі құралына айналады.

3) Әлеуметтік ортаны ұйымдастырудың үшінші түрі – **аралас түрі**, ол конвергенция деген атқа ие болды. Конвергенциялық саяси жүйелер бір әлеуметтік ортадан екінші әлеуметтік ортаға өту көзінде пайда болады. Конвергенциялық саяси жүйелерге әртүрлі мақсаттағы және мазмұндағы көптеген саяси институттардың араласуы тән болып келеді.

Саяси жүйелердің түрлері. Саяси жүйелердің пайда болатын әлеуметтік ортасының сипатына қарай мынадай саяси жүйе түрлері болады: тоталитарлық, либералдық-демократиялық және аралас жүйелер, ал өзара байланысу сипатына қарай ашық және жабық саяси жүйелер болады.

Қоғамның саяси жүйесіндегі мемлекет орны мен рөлі

Қоғамның саяси жүйесіндегі мемлекеттің алатын орны өте зор, өте жауапты. Мемлекет саяси жүйеге белгілі бір жекелеген органдары арқылы емес, өзіндік бір саяси, аумақтық құрылымдық бөлік ретінде кіреді. Ол өз функцияларын басқа әлеуметтік институттармен, партиялармен, кәсіптік одақтармен, жергілікті басқару органдарымен бірлесе отырып атқарады. Ол саяси жүйеде жетекші рөлді иеленген, себебі:

- а) оның аумақтық шекараларында азаматтық белгісі бойынша біріккен халықтың жалғыз ресми өкілі рөлін атқарады;
- ә) егемендіктің жалғыз иесі болып табылады;
- б) қоғамды басқаруға бағытталған әлеуметтік аппараты болады;
- в) қарулы құрылымдары болады;
- г) құқықшығармашылыққа қатысты монополияға ие;
- д) материалдық құндылықтардың ерекше жиынтығына (мемлекеттік меншік, бюджет, валюта және т.б.) ие.

Мемлекет қоғамның саяси жүйесіне кіретін барлық ұйымдарды, бірлестіктерді, одақтарды, ұжымдарды біріктіріп, көмек жасап отырады.

Мемлекеттің саяси жүйе бағыттағы жұмыстарының түрлері:

Мемлекет және саяси партиялар – бұл екеуі бірігіп қоғамды басқарудағы ең шешуші күш. Басқарудың сапалы немесе сапасыз болуы осы екі бірлестіктердің қызметіне байланысты. Сондықтан, олардың іс-әрекеті халықтың, үкіметтің үнемі бақылауында болады.

Мемлекет және қоғамдық, ұйымдар мен бірлестіктер – қазіргі заманда халықтың мүдде-мақсатын орындайтын тек мемлекет пен саяси партияға ғана емес, ол мүдде-мақсаттың басым көпшілігі қоғамдық ұйымдар мен бірлестіктердің қолында. Сондықтан, мемлекет оларға көмек көрсетіп, іс-әрекеттерін, жұмыстарын бақылап отырады.

Мемлекет және еңбек ұжымдары - өндірісте, шаруашылықта мәселенің басым көпшілігі еңбек ұжымдарының құзыретінде: шаруашылықтың нәтижелі жұмыс жасауы, тәртіптің жақсы дәрежеде болуы, адамдардың бірлігі, достығы, мәдени, рухани білімі, денсаулығы және т.б. осы бағытта ұжымның атқаратын қызметінің маңызы, құндылығы ежелеп айтпаса да белгілі. Бұл мәселені ұжым мемлекетпен бірігіп іске асырады.

Мемлекет пен жергілікті өзін-өзі басқару мекемелерінің қызметі жергілікті басқару мекемелері өзінің әкімшілік-территориясында мемлекеттік билікті жүргізуге құзыреті болады және ол үшін жауапты. Бұл жұмысқа сол территориядағы азаматтар белсенді қатысып, барлық мәселені реттеп-басқаруға міндетті. Жергілікті мемлекеттік басқару органы оларға жан-жақты көмек көрсетуге міндетті. Осы екі орган тығыз байланыста қызмет жасауға тиіс. сонда ғана нәтиже болады.

Мемлекет пен азаматтар – азаматтар мемлекеттің жұмысына тікелей қатысып немесе өздерінің өкілдері арқылы өз ой-пікірлерін білдіріп отыруға құқықтары бар және ақпарат, радио, теледидар да өздерінің тілектерін, талаптарын, сын-пікірлерін айтуға құзыреті бар. Мемлекеттік органдар көмек

көрсетіп, толық бостандық беруге міндетті. Егерде бұл іс-әрекет екі жақты сапалы жүргізілсе қоғамға, халыққа тиетін жақсылығы көп болады деуге болады.

Мемлекет пен дін. Мемлекеттің дінмен қарым-қатынасына сәйкес үш түрлі мемлекеттер болады: **зайырлы, теократиялық, клерикалдық:**

- **зайырлы** мемлекеттің дінмен тікелей байланысы болмайды, олар бір-бірінің жұмысына тікелей қатынаса алмайды, жай байланыс жасауға болады. Оның бағыттары – демократияны, бостандықты, әділдікті, теңдікті дамыту, халықтың мәдени, рухани білімін көтеру, жастарды инабаттылыққа, парасаттылыққа, адамгершілікке тәрбиелеу, ұлттарды бірлікке, достыққа тәрбиелеу т.б.

- **теократиялық** – мемлекетті басқару церковь құзыретінде 1921ж. дейін Монғолия осындай мемлекетке жатты. Қазір – Ватикан осы жүйедегі мемлекет.

- **клерикалдық** - мемлекет зайырлы және теократиялық мемлекеттерінің ортасындағы мемлекет. Олар мемлекетпен бірікпейді, бірақ заң шығару процесіне қатысты мемлекеттің саясатына ықпал жасайды. Бұл мемлекеттерге жататындар: Ұлыбритания, Дания, Норвегия, Швеция, Израиль, Италия және 20 шақты ислам мемлекеттері.

ҚОРЫТЫНДЫ

Құқықтық мемлекетті құрудың объективтік қажеттілігі. Оның негізгі сипаттамасы: мақсаттары, міндеттері, қызметтері, әлеуметтік тағайындау. Құқықтық мемлекеттің саяси, экономикалық және адамгершілік тұғыры.

Этатистік мемлекеттен құқықтық мемлекеттің айырмашылығы. Адам құқығының қамтамасыз етілуі, қорғалуы – құқықтық мемлекеттегі саяси режимнің қасиеті. Құқық және бостандықтың нақтылығы, олардың кепілдігі жеке тұлғаның еркін және абыройлы өмір сүруіне жағдай жасау. Мемлекет пен жеке тұлғаның өзара жауапкершілігі.

Құқық пен заңның бірлігі – құқықтық мемлекеттің нормативтік жүйесінің ерекшелігі. Заңдылық және әділеттілік, заңның үстемділігі, құқыққолдану және құқыққорғау қызметтерінің тиімділігі қағидаларын сақтау. Биліктің бөлінуі, тепе-теңдік және тежемелік механизмін қатаң қамтамасыз ету. Жемқорлықтан тәуелсіз объективті сот. “Заңда тыйым салынбағанның барлығына рұқсат” қағидасын қамтамасыз ету.

Азаматтық қоғамның қалыптасуы – құқықтық мемлекеттің қалыптасуы мен дамуының әлеуметтік – экономикалық алғышарттары. Мемлекеттің қысымына қарсы тұру мүмкіндігі бар, азаматтық қоғамның институттары (партиялар, қоғамдық ұйымдар, тәуелсіз баспалар, қоғамдық пікір).

Қазақстанда құқықтық мемлекет және азаматтық қоғам қалыптасу жолдары.

Қазіргі заманда құқықтық мемлекетті құру қалыптастыру мәселесі ғаламдықпроблемағаайнапды.Өйткеніадам қоғамыныңдамутарихында ешқашан, еш елде құқықтық мемлекет болған емес. Қазіргі кезде де жоқ. Болашақта да барлық елдерде бір мазмұнды, бір нысанды құқықтық мемлекет болуы мүмкін емес. Себебі әр елдің экономикасы, мәдениеті, әлеуметтік жағдайы, рухани саиасы, саясаты бір деңгейде болмайды. Бұған қоса олардың

географиялық, ұлттық ерекшеліктері болады. Сондықтан, болашақта құқықтық мемлекет бірнеше дамыған елдерде қалыптасуы мүмкін

XXғ. қоғамды басқару тәжірибесін шынықтырып капиталистік елдер жаңа экономикалық саясатқа көшіп, халықтың әлеуметтік, жағдайын жақсартып, бостандықтың шеңберін кенейтіп демократиялық мемлекетті дамытуда.

Азаматтық қоғам ғылыми тұрғыдан өте аз зерттелген, ол туралы қомақты бірде ғылыми еңбек жоқ. Оның себебі ғалымдар азаматтық қоғам мен мемлекеттің мазмұны ұқсас деп түсініп келді. Расында ұқсастық бар, бірақ та айырмашылық басым.

Азаматтық қоғамның мемлекетпен катынасындағы еркіндігін мойындамау, оның әлеуметтік бағалылығын да мойындамағандығы, ол жағдайдың қиындыкка тірелетіні сөзсіз. Кеңестік тоталитаризмнің агрессивтік анықтаушысы (қоғам мүдделерінің алдындағы таптық мүдделердің артықшылығы, таптық күрсс, меншікті мемлекеттендіру, жеке адамдардың өзіндік бағалылығын сепке алмау т.с.с.) арқылы азаматтық қоғамды мемлекетке сіңіру болды. Соның нәтижесінде адам, жеке адам ретінде қабылданбады, табиғи бөлінбейтін Құқық және еркіндіктің маңызы жойылды, себебі барлығы мемлекет арқылы жойылды. Адам тоталитарлық жағдайда өз еркімен өмір сүріп, ойыш айтуға, саяси көзқарастарын білдіруге құқығы болмады, сонын салдарынан саясатсыз "бағынушыға" айналдырылды.

Сонымен, азаматтық қоғам және құқықтық мемлекет екеуі қатар дамып, өрескел қайшылықтарды бірлесіп реттеп, қоғамның бейбітшілік, прогрестік жолмен дамуына толық мүмкіншілік жасаулары қажет. Қазақ-стан Республикасының Конституциясында бұл мәселенің негізгі бағытта-ры көрсетілген. Оның бірінші бабында азаматтық қоғамның және құқықтық, мемлекеттің ең негізгі қағидалары былай деп жарияланған: "Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады; оның ең қымбат қазынасы -адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары" (ҚР Конституциясы. А. 1995. С. 4).

Қоғамдық билік – бұл қоғамның мүдде-мақсатының дұрыс жақсы орындалуын және қалыптастыруын айтамыз. Ал қоғамдық билікті реттеп-басқаратын **қоғамның саяси жүйесі**. Қоғамдық биліктің түрлері:

- саяси билік,
- мемлекеттік билік,
- ұжымдық билік,
- ұйымдық билік және т.б ірілі-ұсақты биліктер.

Қоғамның саяси жүйесі – бұл белгілі бір саяси функцияларды атқарушы мемлекеттік және мемлекеттік емес әлеуметтік институттардың жүйесі.

Қоғамның саяси жүйе сипаты, ең алдымен, осы саяси жүйенің пайда болған және қызмет ететін әлеуметтік ортасы арқылы анықталады:

1) Еңбек нәтижелері саналы түрде **мемлекеттік ұйымдасқан адамдардың ерекше тобымен бөлінетін** әлеуметтік орта.

2) Әлеуметтік ортаның екінші бір түрі **қоғамның экономикалық өмірінің нарықтық-ақшалық негізінде**, еркін кәсіпкерліктің тәжірибесі мен идеологиясына негізделеді.

3) Әлеуметтік ортаны ұйымдастырудың үшінші түрі – **аралас түрі**, ол конвергенция деген атқа ие болды.

Саяси жүйелердің пайда болатын **әлеуметтік ортасының** сипатына қарай мынадай саяси жүйе түрлері болады:

- тоталитарлық,
- либералдық-демократиялық
- аралас жүйелер

Ал өзара байланысу сипатына қарай:

- ашық;
- жабық саяси жүйелер.

Қоғамның саяси жүйесіндегі мемлекет белгілі бір жекелеген органдары арқылы емес, өзіндік бір саяси, аумақтық құрылымдық бөлік ретінде кіреді. Ол саяси жүйеде жетекші рөлде:

а) оның аумақтық шекараларында азаматтық белгісі бойынша біріккен халықтың жалғыз ресми өкілі рөлін атқарады;

ә) егемендіктің жалғыз иесі болып табылады;

б) қоғамды басқаруға бағытталған әлеуметтік аппараты болады;

в) қарулы құрылымдары болады;

г) құқықшығармашылыққа қатысты монополияға ие;

д) материалдық құндылықтардың ерекше жиынтығына (мемлекеттік меншік, бюджет, валюта және т.б.) ие.

Мемлекеттің саяси жүйе бағыттағы жұмыстарының түрлері:

- мемлекет және саяси партиялар;

- мемлекет және қоғамдық, ұйымдар мен бірлестіктер;

- мемлекет және еңбек ұжымдары;

- мемлекет пен жергілікті өзін-өзі басқару мекемелерінің қызметі;

- мемлекет пен азаматтар;

- мемлекет пен дін.

Мемлекеттің дінмен қарым-қатынасына сәйкес үш түрлі мемлекеттер болады:

- **зайырлы,**

- **теократиялық,**

- **клерикалдық.**

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ІШКІ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІ
БӘРІМБЕК БЕЙСЕНОВ АТЫНДАҒЫ
ҚАРАҒАНДЫ АКАДЕМИЯСЫ**

ЗАҢ ИНСТИТУТЫ

МЕМЛЕКЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ПӘНДЕР КАФЕДРАСЫ

ДӘРІС МӘТІНІ

**Тақырыбы: Құқық түсінігі және мәні.
Құқық нормасы**

**Дәріс кафедра мәжілісінде талқыланып,
мақұлданды 2016 ж. «03» мамыр
№ 23 хаттама
Дайындаған: кафедра аға оқытушысы
полиция подполковнигі С.С. Түсіпбеков**

ҚАРАҒАНДЫ

Құқық түсінігі және мәні. Құқық нормасы

Ж О С П А Р Ы

Кіріспе

Негізгі бөлім

1. Құқық түсінігі, мәні және қағидалары.
2. Құқық нормасының ұғымы және белгілері.
3. Құқық нормасының топталуы (түрлері).
4. Құқық нормасының құрылымы.

Қорытынды

ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасы Конституциясы. 2014ж.
2. Биекенов Н.А Шапаққызы У. Салкебаев Т С. Мемлекет және құқық теориясы сұрақ жауап. Қарағанды -2004ж.
3. Биекенов Н.А. Мемлекет және құқық теориясы сызба альбомы Қарағанды. 2001
4. Мухтарова А.Н . Мемлекет және құқық теориясы оқулық
5. Жоламан Д.Қ. Мемлекет және құқық теориясы оқулық. Алм. 1999ж.
6. Т.Ағдарбеков Мемлекет және құқық теориясы оқулық. Қарағ. 2003
7. Бұлғакова. Мемлекет және құқық теориясы. Алм.-2004
8. А.Котов, Д.Котов. Действующее право как система и толкование его норм. Алматы. 1999г.
9. Қазақстан Республикасының “Нормативтік құқықтық актілер туралы” заңы 24.03.1998 ж.
10. Қазақстан Республикасының “ҚР азаматтығы туралы” заңы 20.12.1991ж.
11. Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 30 мамырдағы «Қазақстан Республикасының халықаралық шарттары туралы» N 54 Заңы;
12. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. Алм. 1997ж.
13. Қазақстан Республикасы Қылмыстық іс жүргізу кодексі. Алм.1998ж.
14. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. Алм. 1999ж.
15. Қазақстан Республикасы Азаматтық іс жүргізу кодексі. Алм. 1999ж.
16. Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі. Алматы, 2001ж.
17. Маркс К., Энгельс Ф. Екі томдық таңдамалы шығармалары. 2т.

Құқық түсінігі және мәні.

Кіріспе

Қазақстан Республикасында қолданылатын құқық Конституцияның, соған сәйкес заңдардың, өзге де нормативтік-құқықтық актілердің, халықаралық шарттары мен Республиканың басқа да міндеттемелерінің, сондай-ақ, Республика Конституциялық Кеңесінің және Жоғарғы Соты нормативтік қаулыларының нормалары болып табылады (ҚР Конституциясының 4-бап. 1-тарм.).

«Қолданылатын құқық» заңдық түсінігі категориясы нормативтік-құқықтық актілердің айқын жіктелуіне, Конституция мен мемлекет заңдарының беделінің өсуіне, басым және негізгі реттеу рөлін күшейтуіне септігін тигізу үшін ҚР Конституциясының айналымына 1995ж. енгізілген. Сонымен бірге, А.Котов пен Д.Котов пікірлері бойынша қолданылатын құқықтағы негізгі элементтерінің констатациясы осы категорияның мазмұнын шын мәнінде қанағаттандырмайды. Олар қолданылатын, нақты актілерін әр топтың ішіндегі құқықтық сатыдағы орнының тәртібі бойынша жіктейді. Қазақстан Республикасында заңдар қоғамдық өмірдің негізгі мәселелері бойынша айрықша заңдық тәртіпте, мемлекеттің жоғары өкілді органымен немесе референдум жолымен қабылданады, мемлекеттің қандай да бір органы тарапынан бақылауға немесе бекітілуге жатпайды және мемлекеттің құқықтық жүйесінің негізін құрайды. Түрлері бойынша: конституциялық, қарапайым және төтенше заңдар болып бөлінеді.

Заңнамалық актілерге және заңнамаға мыналар жатады:

- 1995ж. ҚР Конституциясы;
- әр палата депутаттарының жалпы санының $\frac{3}{4}$ даусымен қабылданатын, ҚР Конституциясына өзгертулер мен толықтырулар енгізетін заңдар;
- парламенттің әрбір палата депутаттарының жалпы санының $\frac{2}{3}$ даусымен Парламенттің бірлескен отырысында, ережеге сәйкес Конституция (оны жалғастырушы ретінде) мәтіннің өзінен туындайтын, конституциялық құрылыс және мемлекет институттары негізіндегі мәселелер бойынша шығарылатын конституциялық заңдар және ҚР Президентінің конституциялық заң күші бар жарлықтары;
- ҚР кодекстері;
- ҚР заңдары және ҚР Президентінің заң күші бар жарлықтары;
- ҚР Президентінің нормативтік жарлықтары;
- ҚР Парламентінің нормативтік қаулылары;
- ҚР Үкіметінің нормативтік қаулылары (ҚР АҚ 3бап. бойынша).

Қазақстан Республикасында ратификацияланған (бекітілген) және күшіне енген, халықаралық құқықтық актілер деңгейі «оның заңдары алдында» басымдылыққа ие Конституциямен, сондай-ақ, «халықаралық шарттан оның қолданылуы үшін заң шығаруды қажет ететін жағдайды қоспағанда тікелей қолданылатын» (Конст. 4-бап. 3-тарм.), сонымен қатар, Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 30 мамырдағы «Қазақстан Республикасының халықаралық шарттары туралы» N 54 Заңымен анықталады.

Заңдардың негізінде және соларды орындау үшін шығарылатын, заңға бағынышты нормативтік-құқықтық актілерге мыналар жатады:

- мемлекет басшысының нормативтік жарлықтары;
- үкіметтің нормативтік қаулылары;
- министрліктер мен ведомствалардың нормативтік актілері;
- жергілікті органдардың нормативтік шешімдері мен қаулылары;
- мекеме, кәсіпорын басшыларының ішкі ұйымдастырушылық заңға тәуелді актілері.

Сонымен қатар, қабылданған күннен бастап күшіне енетін, республиканың барлық территориясында жалпыға міндетті, соңғы және шағымдануға жатпайтын – ҚР Конституциялық Кеңестің қорытынды шешімдері (қаулылары). Олар ҚР Конституциясына негізделеді және барлық өзге нормативтік-құқықтық актілер оларға қайшы бола алмайды.

Азаматтық, қылмыстық, әкімшілік және өзге де соттық істерді қарастыруда заңнаманы қолдану мәселелері бойынша соттарға міндетті түсіндірулер беретін, ҚР Жоғары Сотының нормативтік қаулылары.

Орталық сайлау комиссиясының қаулылары (республикалық референдум өткізу комиссиялары), Қазақстанның барлық территориясында міндетті және мына мәселелер бойынша құзырлы органдармен қабылданған: Парламент Мәжіліс депутаттарының әкімшілік-аймақтық бірліктен сайланушылар санын анықтау; республикалық референдумда сайлау қорытындысы жайлы ресми хабарлама, өйткені референдум арқылы қабылданған акт елдің барлық территориясында міндетті күші болады және мемлекеттік органдар тарапынан әлде кімнің бекітуін қажет етпейді, ол өз күшіне референдум сайлау қорытындысы ресми жариялағаннан бастап енеді.

Нормативтік емес (жеке) заңдық актілер:

- ұйымдастырушылық-жедел сұрақтар және тұлғалардың санының шектеулігі бойынша ҚР Президентінің өкімдері және бұрын (1995ж. 30 тамызына дейін) қабылданаған әрекет етуші қаулылар;

- Парламенттің жеке қаулылары мен оның Палаталарының қаулылары;

- Мәжіліс және Сенат төрағаларының өкімдері;

- Конституцияға, заң актілеріне, ҚР Президентінің жарлықтары мен өкімдеріне қайшы келмейтін, өз құзыреті шегінде оның жеке өзімен қабылданатын, Премьер-Министрдің өкімі;

- Үкімет, Қазақстан кәсіподақ Федерациясы және республикалық жұмыс берушілер бірлестіктері арасындағы генеральды келісімдер (олар орындалу үшін әлеуметтік достастық (партнерлік) бойынша Республикалық үш жақты комиссияның: региондық органдар мен салалық басқармамен, мемлекеттік ұйымның басшыларымен меншік нысанына қарамастан шаруашылық етуші субъектілерінің жұмыс берушілері үшін міндетті).

- Қазақстанның бүкіл аумағында міндетті соттардың үкімдері мен өзге де қаулылары (Конституцияның 76-бап. 3-тарм.).

- ұйымдардың жарғылары, ережелері. Бұлар тек нақты ұйым шегінде ғана әрекет етеді, міндетті және қалған нормаларға, қолданудағы құқықтың әлдеқайда жоғары актілеріне сәйкес келуі керек.

1. Құқық ұғымы, мәні мен мазмұны

Құқық - бұл қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған, мемлекетпен орнықтырылатын және қамтамасыз етілетін, жалпыға міндетті, формальды анықталған заң нормаларының жүйесі.

Құқықтың белгілері:

- еріктілік сипаты – халықтың белгілі бір тобының немесе қоғамдағы көпшіліктің еркі мен мүдделерін білдіреді.
- жалпыға міндеттілігі – құқық мемлекет аумағында тұратын барлық тұрғындарға таралады.
- нормативтілігі – заңдық нормалардың – жалпыға міндетті тәртіп ережелерінің жиынтығын білдіреді.
- мемлекетпен байланысы – мемлекеттен туындайды және кез-келген бұзушылықтардан мемлекеттік мәжбүрлеу шараларымен қорғалады.
- формальды анықталғандығы – арнайы мемлекеттік құжаттарда – нормативтік актілерде көрініс табады.
- жүйелілігі – заңдық нормалардың бірізділігі, салалығы.

Құқықтың мақсаты – қоғамдағы бостандықты нормативтік тәртіпте қамтамасыз етуінен және кепілденуінен, әділеттілікті қалыптастыруынан, қоғамдық өмірден қателіктер мен өз бетімен кетушіліктерді жоя отырып, қоғамдағы экономикалық және рухани факторлардың әрекет етуіне мейлінше жағдай жасауынан көрініс табады.

Құқықтың құндылығы – бұл азаматтардың және жалпы қоғамның әлеуметтік әділетті қажеттіліктері мен мүдделерін қамтамасыз ету құралы мен мақсаты ретінде қызмет ете алу қабілеті. Құқықтың әлеуметтік құндылығының төмендегідей негізгі көріністерін атап өтуге болады:

- құқық адамдардың әрекеттеріне ұйымдастырушылықты, тұрақтылықты, үйлесімділікті дарыта отырып, олардың бақылауын қамтамасыз етеді, осы арқылы ол қоғамдық қатынастарға реттеушілік элементін енгізе отырып, оларды өркениетті құбылысқа айналдырады;
- құқық тұлғалардың ерекше мүдделерін үйлестіру арқылы олардың мінез-құлық пен қызметіне әсерін тигізеді, яғни, құқық жеке мүдделерді басып-жаншымайды, керісінше, оны қоғамдық мүддемен үйлестіреді;
- құқық тұлғаның қоғамдағы бостандығын көрсетуші және анықтаушысы болып табылады, осы бостандықтың шегін шамасын анықтайды;
- құқық әділеттілік идеясын көрсету қабілетіне ие, яғни, құқық материалдық игіліктердің дұрыс және әділетті бөлінуінің талаптарын орнықтырады, барлық азаматтардың заң алдындағы теңдігін бекітеді;
- құқық қоғамдық дамудың тарихи кезектілігіне сәйкес қоғамның жаңаруының қайнар көзі болып табылады, әсіресе, оның құндылығы тоталитарлық режимдердің құлауы мен жаңа нарықтық механизмдердің бекітілуі жағдайларында өсе түседі;
- құқықтық тәсілдер халықаралық және ұлтаралық сипаттағы мәселерді шешудің негізі және жалғыз құралы болып табылады.

Құқықтың түсініктері бірнеше, бірақ мазмұндары біреу-ақ.

Құқықтың мазмұны дегеніміз - қоғамдағы қатынастарды реттеп, басқарып отыратын, нормативтік актілердің ішкі құрылысы.

Құқықтың мазмұнының негізгі элементтері:

- қоғамның және адамдардың мүдде-мақсатын қорғау, орындау;
- қарым-қатынастарды реттеп-басқару;
- қоғамды дағдарысқа ұшыратпай, экономикалық, саяси әлеуметтік, мәдениеттік т.б. бағытын дамытып, нығайту;
- мемлекеттік органдардың, қоғамдық ұйымдардың құзыретін, ара қатынасын реттеп-басқарып отыру;
- халықаралық қатынастарды реттеп-басқару.

Құқықтың мәні өркениеттілік жағдайында қоғамдық қатынастарды реттеуден, нормативтік негізде қоғамның тұрақты ұйымдастырылуына жете отырып, демократияның, экономикалық бостандықтың, тұлға бостандығын жүзеге асырылуынан көрінеді.

Құқықтың мәнін қарастыруда екі аспектіні ескерудің маңызы зор: 1) формальдық - кез-келген құқықтың ең алдымен реттеуші екендігі; 2) мазмұндық – осы реттеушінің кімнің мүдделеріне қызмет ететіндігі.

Құқықтың мәнін түсінуде келесі тәсілдерді бөліп атауға болады:

- **таптық** – мұның шегінде **құқық** экономикалық үстемдік құрушы таптың заңда көрініс тапқан мемлекеттік еркін білдіретін, мемлекетпен кепілденген заң нормаларының жүйесі ретінде анықталады;

- **жалпы әлеуметтік** – мұның шегінде құқық қоғамдағы әртүрлі таптардың, әлеуметтік топтардың арасындағы келісімнің көрінісі ретінде қарастырылады.

Құқықтың объективтік және субъективтік мағынадағы түсінігі.

Объективтік құқық – бұл қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған, мемлекетпен орнықтырылатын және қамтамасыз етілетін, жалпыға міндетті, формальды анықталған заң нормаларының жүйесі, ол нақты бір мемлекеттің белгілі бір кезеңдегі заңнама, заң әдеттері, заңды прецеденттер және нормативтік шарттарын көрсетеді. Оның объективтілігі жеке тұлғаның еркі мен санасынан тәуелсіз болып, оған тиесілі болмауынан көрініс табады.

Субъективтік құқық - бұл тұлғаның жеке мүдделерін бұл тұлғаның жеке мүдделерін қанағаттандыруға бағытталған, заңды мүмкін мінез-құлық шамасын айтамыз. Ол адамдардың нақты құқықтарын (еңбек ету, білім алу және т.б.) атауға болады, олардың субъективтілігі тұлғамыен байланыстылығынан, оған тиесілілігінен және оның санасы мен еркінен тәуелділігінен көрінеді.

Заңды мағынадағы құқықпен (объективтік және субъективтік) қатар табиғи құқық та болады, ол өмір сүруге, бостандыққа және т.б. құқықтарды қамтиды. Табиғи құқықтың қатарына жататын құқықтар бір жерде бекітілген-бекітілмегеніне қарамастан өмір сүреді, олар өмірдің өзінен туындайды.

Құқықтың түсінігіне кірген аса маңызды белгілерінің бірі болып оның мемлекетпен тығыз байланысы болып табылады.

2. Құқық қағидалары және функциялары

Құқықтың қағидалары – бұл құқықтың ерекше әлеуметтік реттеуші ретіндегі мәнін көрсететін негізгі бастамалар, ережелер, идеялар. Олар құқықтың

заңдылығын, табиғатын және әлеуметтік мәнін көрсетеді және заңдардың өзінде тікелей көрініс тапқан немесе олардың мәнінен туындайтын мінез-құлық ережесі болып табылады. **Құқықтың негізгі қағидалары:**

1. Қоғамдағы әртүрлі мүдде-мақсаттарды нормативтік: жүйемен реттеп-басқару;

2. Адамдардың, ұйымдардың бостандығының іс-әрекетінің деңгейін, шеңберін норма арқылы анықтап отыру;

3. Адамдардың, ұйымдардың ара қатынасындағы келіспеушілікті шешудің, реттеудің негізгі түрлерін белгілеп отыру;

4. Мемлекеттік органдардың қабылдаған, бекіткен нормативтік актілерінің орындалуын бақылап отыру.

Таралу саласына қарай: жалпы құқықтық, салаларалық және салалық қағидаларды бөліп қарастырады.

Жалпы құқықтық қағидалар – құқықтық қоғамдық қатынастарды реттеуші ретіндегі ерекшелігін айқындайтын негізгі бастаулар, барлық құқық салаларында маңызды күшке ие болады, олар:

- әділеттілік;
- азаматтардың заң мен сот алдындағы заңды теңдігі;
- ізгілік (гуманизм);
- демократиялық;
- құқықтар мен міндеттердің біртұтастығы;
- сендіру мен мәжбүрлеуді үйлестіру.

Салааралық қағидалар – құқықтың бірнеше ұқсас салаларына қатысты жетекші бастаулар, яғни, бірнеше құқық саласының ерекше мәнді белгілерін сипаттайды. Олардың арасынан жарыспалылық және сот өндірісінің жариялылығы және т.б. қағидаларды бөліп атауға болады.

Салалық қағидалар - нақты бір саланың ерекшеліктерін сипаттайтын жетекші бастаулар, яғни, тек бір саланың шеңберінде ғана әрекет етеді. Мысалы: азаматтық құқықта – мүліктік қатынастардағы тараптардың теңдігі қағидасы, қылмыстық құқықта – кінәсіздік презумпциясы.

Құқық қағидалары қоғамдық қатынастарды реттеуге қатысады, себебі, олар құқықтық әсер етудің жалпы бағыттарын анықтап ғана қоймай, нақты бір іс бойынша шешімнің негіздемесіне де енуі мүмкін.

Құқықтың функциялары – бұл құқықтың қоғамдық қатынастарды реттеудегі рөлін көрсететін, құқықтық әсер етудің негізгі бағыттары.

Құқықтың бұл екі топтағы функциялары мемлекеттің функцияларымен сәйкес келеді. Сонымен бірге құқықтың өзіне тән екі міндеттері болады: қоғамдағы қарым-қатынастарды дұрыс реттеп, орындалуын тездету және қатынастардың байланысын бақылап, қорғап отыру. Міне, осы міндеттерге сәйкес құқықтың өзіне тән екі функциясы болады: реттеу және қорғау.

Құқықтың функцияларын түрлерге бөлудің негізінде жатқан екі жақты шартты түрде бөліп қарастыруға болады. **Оның біріншісі, сыртқы жағы**, бұған сәйкес құқықтың әлеуметтік функциялары анықталады, олар: экономикалық (құқық өндірістік қатынастарды реттейді, меншік нысанын бекітеді және т.б.), саяси (құқық саяси қатынастарды, саяси жүйе субъектілерінің қызметін реттейді

және т.б.), тәрбиелік (құқық белгілі бір идеологияны көрсетеді, тұлғаларға арнайы педагогикалық әсер етеді және т.б.) функциялар.

Екіншісі ішкі жағы, бұл құқықтың табиғатынан туындайды, олар – реттеуші және қорғаушы функциялар.

Реттеуші функциялар – бұл позитивтік мінез-құлық ережелерін орнықтырудан, қоғамның, мемлекеттің, тұлғаның мүдделеріне сәйкес қатынастарды дамытуға жәрдем беру мақсатында құқық субъектілеріне субъективтік құқықтар беруден және заңды міндеттер жүктеуден көрініс табатын, құқықтың әсер етудің әлеуметтік мақсатпен байланысты бағыты.

Бұл функцияның шеңберінде оның екі түрін бөліп қарастырады: реттеуші статистикалық және реттеуші динамикалық функциялар.

Реттеуші статистикалық функция құқықтың қоғамдық қатынастарға оларды белгілі бір құқықтық институттарда бекіту жолымен әсер етуінен көрінеді. Статистикалық функцияны жүзеге асыруда конституцияда бекітілген, саяси құқықтар мен бостандықтар институты ерекше мәнге ие.

Реттеуші динамикалық функция құқықтың қоғамдық қатынастарға құқық субъектілерінің белсенді мінез-құлықты қамтамасыз ету жолымен әсер етуінен көрінеді. Ол азаматтық, әкімшілік, еңбек құқығының институттарынан көрініс табады.

Құқықтың реттеу функциясы нормативтік актілер арқылы қоғамдық қатынастардың байланысын, орындалу жолдарын, бағыттарын анықтап отыру. Бұл функция екі әдіс-тәсілмен орындалады: біріншісі - құқықтық нормада қатынастың орындалу жолдарын, бағытын көрсету; екіншісі - нормативтік актіде субъектілерге толық бостандық беру, дұрыс орындалу бағытын көрсету.

Қорғаушы функциялар – бұл ерекше маңызды экономикалық, саяси, ұлттық және жеке қатынастарды қорғауға, заңды қорғау мен заңды жауапкершіліктің шамасын, оларды жүктеу мен орындаудың тәртібін орнықтыруға бағытталған құқықтық әсер етудің әлеуметтік мақсаттылықпен байланысты бағыты.

Құқықтың қорғау функциясы - нормативтік актілердің қоғамдағы қарым-қатынасқа ықпалын, әсерін күшейту, жаман қатынастарға тыйым салу. Бұл функцияның әдіс-тәсілдері;

- қоғамдағы қатынастардың дұрыс орындалуын бақылау;
- құқықты нормада тыйым салудың себептерін көрсету;
- жауапкершіліктің түрін көрсету;

- жасаған қателіктері үшін субъектілерді жауапқа тарту. Сонымен, құқықтың функциясы дегеніміз - адамдардың іс-әрекетіне, мінезіне, тәртібіне нормативтік актілердің жасайтын ықпалы мен әсері, сол арқылы қатынастардың дұрыс, уақытында орындалуын қамтамасыз ету.

Құқық - бұл қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған, мемлекетпен орнықтырылатын және қамтамасыз етілетін, жалпыға міндетті, формальды анықталған заң нормаларының жүйесі.

Құқықтың белгілері:

- еріктілік сипаты – халықтың белгілі бір тобының немесе қоғамдағы көпшіліктің еркі мен мүдделерін білдіреді.

- жалпыға міндеттілігі – құқық мемлекет аумағында тұратын барлық тұрғындарға таралады.

- нормативтілігі – заңдық нормалардың – жалпыға міндетті тәртіп ережелерінің жиынтығын білдіреді.

- мемлекетпен байланысы – мемлекеттен туындайды және кез-келген бұзушылықтардан мемлекеттік мәжбүрлеу шараларымен қорғалады.

- формальды анықталғандығы – арнайы мемлекеттік құжаттарда – нормативтік актілерде көрініс табады.

жүйелілігі – заңдық нормалардың бірізділігі, салалығы.

Құқықтың мазмұны – бұл қоғамдағы қатынастарды реттеп, басқарып отыратын, нормативтік актілердің ішкі құрылысы. **Оның негізгі элементтері:**

- қоғамның және адамдардың мүдде-мақсатын қорғау;

- қарым-қатынастарды реттеп-басқару;

- қоғамды дағдарысқа ұшыратпай, экономикалық, саяси-әлеуметтік, мәдениеттік т.б. бағытын дамытып, нығайту;

- мемлекеттік органдардың, қоғамдық ұйымдардың құзыретін, ара қатынасын реттеп-басқарып отыру;

- халықаралық қатынастарды реттеп-басқару.

Құқықтың мәні өркениеттілік жағдайында қоғамдық қатынастарды реттеуден, нормативтік негізде қоғамның тұрақты ұйымдастырылуына жете отырып, демократияның, экономикалық бостандықтың, тұлға бостандығын жүзеге асырылуынан көрінеді.

Құқықтың қағидалары – бұл құқықтың ерекше әлеуметтік реттеуші ретіндегі мәнін көрсететін негізгі бастамалар, ережелер, идеялар.

Құқық қағидаларының негізі:

- қоғамдағы әртүрлі мүдде-мақсаттарды нормативтік жүйемен реттеп-басқару;
- адамдардың, ұйымдардың бостандығының іс-әрекетінің деңгейін, шеңберін норма арқылы анықтап отыру;
- адамдардың, ұйымдардың ара қатынасындағы келіспеушілікті шешудің, реттеудің негізгі түрлерін белгілеп отыру;
- мемлекеттік органдардың қабылдаған, бекіткен нормативтік актілерінің орындалуын бақылап отыру.

Таралу саласына қарай:

- жалпы құқықтық;
- салаларалық;
- салалық қағидалар.

Құқықтың функциялары – бұл құқықтың қоғамдық қатынастарды реттеудегі рөлін көрсететін, құқықтық әсер етудің негізгі бағыттары.

Құқық функцияларын екі жақты шартты түрде:

1) сыртқы жағы - құқықтың әлеуметтік функциялары:

- экономикалық;
- саяси;
- тәрбиелік функциялар.

2) ішкі жағы - құқықтың табиғи функциялары:

- реттеуші;
- қорғаушы функциялар.

<p>Қазақстан Республикасында қолданылатын құқық Конституцияның, соған сәйкес заңдардың, өзге де нормативтік-құқықтық актілердің, халықаралық шарттары мен Республиканың басқа да міндеттемелерінің, сондай-ақ, Республика Конституциялық Кеңесінің және Жоғарғы Соты нормативтік қаулыларының нормалары болып табылады (ҚР Конституциясының 4-бап. 1-тарм.).</p>	
<p>Қазақстан Республикасында заңдар қоғамдық өмірдің негізгі мәселелері бойынша айрықша заңдық тәртіпте, мемлекеттің жоғары өкілді органымен немесе референдум жолымен қабылданады, мемлекеттің қандай да бір органы тарапынан бақылауға немесе бекітілуге жатпайды және мемлекеттің құқықтық жүйесінің негізін құрайды. Түрлері бойынша:</p> <ul style="list-style-type: none"> - конституциялық; - қарапайым; - төтенше заңдар болып бөлінеді. 	
<p>Мемлекеттің жоғары өкілді органымен немесе референдум жолымен қабылданатын заңнамалық актілерге және заңнамаға мыналар жатады:</p>	<p>Заңдардың негізінде орындау үшін шығарылатын, заңға бағынышты нормативтік-құқықтық актілер:</p>
<ul style="list-style-type: none"> - 1995ж. ҚР Конституциясы; - ҚР Конституциясына өзгертулер мен толықтырулар енгізетін заңдар; - конституциялық заңдар және ҚР Президентінің конституциялық заң күші бар жарлықтары; - ҚР кодекстері; - ҚР заңдары және ҚР Президентінің заң күші бар жарлықтары; - ҚР Президентінің нормативтік жарлықтары; - ҚР Парламентінің нормативтік қаулылары; - ҚР Үкіметінің нормативтік қаулылары (ҚР АҚ 3бап.) 	<ul style="list-style-type: none"> - мемлекет басшысының нормативтік жарлықтары; - үкіметтің нормативтік қаулылары; - министрліктер мен ведомствалардың нормативтік актілері; - жергілікті органдардың нормативтік шешімдері мен қаулылары; - мекеме, кәсіпорын басшыларының ішкі ұйымдастырушылық заңға тәуелді актілері.

ҚҰҚЫҚ НОРМАЛАРЫ

1. Құқық нормасының ұғымы мен белгілері

Құқық нормасы – бұл мемлекет таныған және қамтамасыз ететін жалпыға міндетті, формальді анықталған жүріс-тұрыс ережесі. Құқық нормасынан қоғамдық қатынастарға қатысушыларының құқықтары мен міндеттері туындайды және осы ереже аталған субъектілердің әрекеттерін реттеуге бағытталған.

Заң нормасы - құқықтың алғашқы буыны, оның жүйесінің элементі. Сол себепті бұл нормаға ерекше әлеуметтік құбылыс ретіндегі құқықтың негізгі белгілерінің тән болуы заңды. Алайда, бұл «құқық» және «құқық нормасы» түсініктерінің бір екенін білдірмейді. Олар бір-бірімен бүтін және оның бөлігі ретінде байланысқа түседі.

Құқық нормасының белгілері:

- жалпыға бірдей мінез құлық ережесі.
- бұл ереже мемлекетпен белгіленген немесе бекітілген (Формальды анықталған).
- онда алдын ала қоғамдық қатынасқа қатысушылардың құқықтары мен міндеттері анықталады.
- бұл мінез құлық ережесі бірнеше рет қолдануға және анықталмаған адамдар шеңберінде есептеледі.
- ол қоғамдық қатынастарды реттеуге (қорғауға) бағытталады.
- бұл ереже бұзылған жағдайда ол мемлекеттік мәжбүрлеу мүмкіндігімен қамтамасыз етіледі.

Қорыта келе осы белгілер негізінде құқық нормасының анықтамасы құрастырылады.

Құқық нормасы - қоғамдық қатынастарды реттеуге және бұзуға жол берілген жағдайда мемлекеттік мәжбүрлеу шараларын қарастыруға бағытталған мемлекетпен белгіленген немесе бекітілген формальды анықталған жалпыға бірдей мінез құлық ережелері.

2. Құқық нормасының топталуы (түрлері)

Құқықтық реттеу пәні бойынша:

Конституциялық құқық нормалары.
Әкімшілік құқық нормалары.
Азаматтық құқық нормалары.
Қылмыстық құқық нормалары және басқалары.

Құқықтық реттеу әдісі бойынша:

Императивтік .
Дизпозитивтік .
Марапаттаушылық.
Ұсынымдық.

Ұйғарымдардың көрсетілу түрі бойынша.

Рұқсат беретін.
Міндеттейтін
Тыйым салатын.
Әрекет ету шегіне байланысты
Кеністікте
әрекетіне байланысты
жалпы және жергілікті,
уақыт аралығындағы әрекетіне байланысты
Мерзімді және мерзімсіз.
Субектілеріне байланысты
жалпы арнаулы төтенше

Рұқсат беруші норма - бұл субъектіге белгілі бір әрекеттерді жүзеге асыруға байланысты құқықтарды беретін норма.

Міндеттейтін норма-бұл субъектіге белгілі бір мазмұндағы әрекетерді жасау міндетін жүктейтін норма.

Тыйым салатын норма-бұл субъектіге белгілі бір әрекетерді жасаудан бас тартуды міндеттейтін норма.

Императивтік норма- бұл қатаң ережелер түрінде көрініс табатын және құқық субъектілерінің қалауларынан тәуелсіз түрде әрекет ететін норма.

Дизпозитивтік норма-бұл өзіндік қалау бостандығын білдіретін норма

Ұсынымдық норма-құқық субъектілерінің белгілі бір әрекетті жасауының мақсаттылығы, қажеттілігі туралы ұсыныстар мен кенестерді мазмұндайды.

Марапаттаушылық норма-құқық субъектілеріне белгілі әрекетіне байланысты жұмыста көтермелеу және мемлекеттік наградаларға ұсыну тағы басқалары.

3. Құқық нормасының құрылымы.

Құқық нормасының құрылымы – бұл оның функционалдық дербестігін қамтамасыз ететін қажетті элементтердің реттелген бірлігі. Берілген құрылым норма қандай бөліктерден тұратынын және олар қалай өзара байланысқанын көрсетеді. Яғни, мұндай бөліктер үшеу:

1) гипотеза – заңдық фактілерді бекіту жолымен анықталатын, оның әрекетін жағдайын көрсететін, (уақыты, орны, субъектілер құрамы және т.б.) құқық нормасының құрамдас бөлігі. Гипотезаның түрлері: қарапайым, бір жағдайды көрсетее (ҚР азаматына төл құжа алу үшін 16-жасқа толу қажет), күрделі бір уақытта болуға тиіс екі немесе одан да көп жағдайды көрсетеді (ІО қызметкерлері зейнеткерлікке шығу үшін еңбектеніп белгілі жасқа толу қажет). Баламалы жағдайлардың біріне нұсқау жағдайды (алдын алу шарасы қамауды қолданудың төрт жағдайының бірі боғанда мүмкін). Диспозиция гипотезада көрсетілген заңдық фактілерден туындайтын құқықтар мен міндеттерді бекіту көмегімен субъектілердің мінез-құлқын моделін анықтайтын, құқық нормасының құрамдас бөлігі. Диспозицияның түрлері: қарапайым – мінез-құлқын мәнін ашпайтын, тек оның түрін атап көрсететін диспозиция, сөз бен шығармашылық еркіндігіне кепілдік беріледі), сипаттаушы – мінез-құлықтың барлық мәнді белгілерін сипаттайтын диспозиция (Президент - млекет басшысы ең лауазымсды тұлға), кісі өлтіру, яғни басқа адамға құқыққа қарсы қасақана қаза келтіру, ҚР ҚК 96 бап.

Сілтеме мінез-құлықтың амалы көрсетілмей, басқа нормасына сілтейтін диспозиция (Конституцияның 53б. 4т. Қарастырылғандай Республика Президенті заңдар шығарады, ал Конст. 61б. 2т. Қарастырылған жағдайда заңдық күші бар жарлықтар шығаруға қақылы, ҚР Конст. 45б. 2т., ҚР ҚК 106б. Тән ауруын келтірген, бірақ осы кодекстің 105б. Көзделген зардаптарға әкеп соқпаған, ұрып-соғу немесе өзгеге күш қолдану әрекеттерін жасау.

Бланкеттік диспозиция – заң нормаларына емес нұсқауларға ережелерге және басқаларға сілетеме жасайтын диспозиция (ҚР ҚК 269б. қауіпсіздік талаптарына сай келмейтін, тауарлар шығару немесе сату, жұмыс орындау не қызмет көрсету).

Санкция диспозицияны жүзеге асыратын субъекті үшін салдарды қарастыратын құқық нормасының құрамдас бөлігі. Санкция сипатына қарай үшке бөлінеді: жауапкершілік шаралары, бас бостандығынан айыру және айыппұл, сөгіс, т.б.с.с. алдын-ала ескерту арқылы ықпал ету шаралары, еріксіз алып келу, арест салу, көлемімен мөлшеріне қарай келесі түрлерге бөлінеді. Нақты жаза, қызметтен шығару (өлім жазасы) түрін қамтитын, абсолютті анықталған санкция. Жазаның (кіден бес жылға дейін бас бостандығынан айыру, бір жылға дейін түзеу жұмыстары шегін көрсететін, салыстырмалы анықталған санкция) жазаның бірнеше түрі көрсетілген (немесе бірнеше түрі көрсетілген бас бостандығынан айыру түзеу жұмыстары) оның қажеттісін құқық қолданушы таңдай алатын баламалы санкция

4. Құқық нормасы мен нормативтік акт бабының арақатынасы

Құқық нормасы мен нормативтік акті бабы бір ұғымдар емес, көп жағдайларда олар сәйкес келмеуі де мүмкін. Құқық нормасы – бұл гипотезадан, диспозициядан және санкциядан құралған жүріс-тұрыс ережесі, ал заң шығармашылық актісінің бабы – бұл құқық нормасының жүзеге асырылу құралы, мемлекеттің ерік білдіру нысаны. Құқық нормасы нормативтік акті бабының мазмұны болып табылса, бап құқықтық норманың нысаны болып табылады. Олардың арасындағы байланыс әртүрлі сипатқа ие. Жүріс-тұрыс ережесін бекіте отырып, заңнама құқық нормасын логикалық құрылымының үш элементін де нормативтік актінің бір бабына енгізуі мүмкін, бір бапқа бірнеше құқық нормасын енгізуі мүмкін. Кейбір жағдайда құқық нормасы элементтерін әртүрлі нормативтік актілердің бірнеше баптарында немесе бір нормативтік актінің бірнеше баптарында көрсетуі мүмкін. Көрсету тәсілдері бойынша құқық нормасы мен нормативтік акт бабының арақатынасының үш түрі болады:

А) тікелей тәсіл – құқық нормасы нормативтік акт бабының өзінде тікелей көрсетіледі;

ә) сілтемелі тәсіл – нормативтік акт бабы норманы толығымен ашпастан, осы актінің басқа бабына сілтеме жасайды;

б) бланкетті тәсіл – нормативтік акт бабы нақты бір бапқа емес, белгілі бір нормативтік акт түріне сілтеме жасайды.

Құқық нормасы құқық мазмұны ретінде, оның нысаны ретінде нормативтік актінің бабымен әртүрлі қатынастарға түседі:

- құқық нормасы және нормативтік құқықтық актінің сәйкес келуі мүмкін (басқаша айтқанда бір құқық нормасы – бір бапта ҚР ҚК 106б.);

- нормативтік актінің бір бабында бірнеше құқық нормасы болуы мүмкін (ҚР Конституциясының 61б. 7 норма; ҚР ҚК 96б. 14 құқықтық норма бар);

- құқық нормасының құрамдас бөлігін нормативтік актінің бірнеше баптарында сипаттау (ҚР ҚК 24б. 1бөлімі және 96б. 1 бөлігі – кісі өлтіруге дайындалу).

Қорытынды

Қазіргі құқық түсінушілікке жалпы сипаттама. Құқық анықтамасы. Нормативтік, жалпы міндеттік, формальді анықталғандық, жүйелілік, құқықтың еріктілік сипаты. Құқық пен мемлекеттің байланысы. Субъективтік құқық және объективтік құқық, олардың ара қатынасы.

Құқық туралы қазіргі ұғымның қалыптасуына құқықтың әлеуметтік мектептерінің, табиғи құқық теориясының, психологиялық теориясының, нормативизмнің ықпалы.

Құқықтың реттеуші, қорғаушы, юрисдикциялық, бағдарлаушы, белсендіруші функциялары (қызметтері). Құқықтағы “міндетті” және “тән” бастамалардың үйлесуі. Құқық және заң.

Әлеуметтік мүдделер мен қажеттіліктердегі құқықтық ортақтық. Құқықтың дамуындағы қайшылықтар және оларды шешу жолдары.

Құқықтық реттеу пәні бойынша, құқықтық реттеу әдісі бойынша, ұйғарымдардың көрсетілу түрі бойынша, әрекет ету шегіне байланысты, кеңістікте әрекет етуіне байланысты, уақыт аралығындағы әрекетіне байланысты, субъектілеріне байланысты топталуының мәнін түсіндіру.

Құқық ұғымы, мәні мен мазмұны. Құқық қағидалары және функциялары. Қазақстан Республикасында қолданылатын құқық. Құқық ұғымын анықтап, оның белгілерін түгендеп, олардың мазмұны жайында әңгіме қозғауы керек. Құқық мәнін қарастыру барысында 2 аспектіні ескеру қажет. Ол формальді және мазмұнды жақтары, құқық мәніне қатысты жалпы әлеуметтік және таптық бағыттарды бөліп көрсеті керек. Қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған, мемлекетпен орнықтырылатын және қамтамасыз етілетін, жалпыға міндетті, формальды анықталған заң нормаларының жүйесі ретінде құқықты тану. Құқықтың белгілеріне, мақсатына және құндылығына зер салу керек. Сонымен бірге, қоғамдағы қатынастарды реттеп, басқарып отыратын, нормативтік актілердің ішкі құрылысы құқықтың мазмұны мен негізгі элементтерінің ара жігін ажырата білу және нормативтік негізде қоғамның тұрақты ұйымдастырылуына жете отырып, демократияның, экономикалық бостандықтың, тұлға бостандығын жүзеге асырылуынан көрінетін құқықтың мәні мен тәсілдеріне де көңіл бөлу қажет. Аталмыш негізгі бағыттармен қатар, шеңберінде діни, ұлттық және нәсілдік мүдделер, заңдарда, заң асты актілерінде, құқықтық әдет-ғұрыптар мен нормативтік шарттарда үстемшілік жасайтын құқық мәніне қатысты діни, ұлттық нәсілдік және басқа да бағыттарды бөліп көрсетуге болатындақтарын естен шығармағандары жөн. Басқаша айтқанда, құқық мәнісі көп аспектілі. Ол тек таптық, жән жалпы әлеуметтік бастамаға келіп тірелмейді. Сондықтан да тарихи жағдайларына байланысты құқық байланысты құқық мәнісін қалайда болмасын жоғарыда айтылған бастаулардың біреуі қамтуы мүмкін.

ҚР Конституциясының 4-бап. 1-тарм. бойынша «Қолданылатын құқық» заңдық түсінігі категориясы нормативтік-құқықтық актілердің айқын жіктелуіне, Конституция мен мемлекет заңдарының беделінің өсуіне, басым және негізгі реттеу рөлін күшейтуіне септігін тигізу үшін ҚР Конституциясының айналымына 1995ж. енгізілгендігін айта кету керек. Сондай-ақ, Қазақстан Республикасында заңдар қоғамдық өмірдің негізгі мәселелері бойынша айрықша заңдық тәртіпте,

мемлекеттің жоғары өкілді органымен немесе референдум жолымен қабылданатынын, мемлекеттің қандай да бір органы тарапынан бақылауға немесе бекітілуге жатпайтынын және мемлекеттің құқықтық жүйесінің негізін құрайтынын заңнамалық актілер мен заңнамалар және заңдардың негізінде және соларды орындау үшін шығарылатын, заңға бағынышты нормативтік-құқықтық актілердің айырмасы. Олардың түрлері бойынша: конституциялық, қарапайым және төтенше заңдар болып бөлінетіндігі.

Құқық нормасының ұғымы мен белгілері. Құқық нормасының топталуы (түрлері). Құқық нормасының құрылымы. Құқық нормасы мен нормативтік акт бабының арақатынасы.

Мемлекет таныған және қамтамасыз ететін жалпыға міндетті, формальді анықталған мінез-құлық ережесі ретінде құқық нормасы.

Құқықтың алғашқы буыны, оның жүйесінің элементі - заң нормасы. «Құқық» және «құқық нормасы» түсініктерінің айырмашылықтары.

Құқықтың функционалдық дербестігін қамтамасыз ететін қажетті элементтердің реттелген бірлігі ретінде құқық нормасының құрылымын анықтау. Құқықтық норманың құрылымындағы үш элемент: гипотеза (болжау), диспозиция (ұйғарым) мен санкцияға (өтем) сипаттама беру және олардың түрлеріне түрлі мысалдар арқылы қарастыру.

Құқық нормасы мен нормативтік акті бабы бір ұғымдар емес, сондықтан да олардың көп жағдайда сәйкес келмейтін себептерін анықтау. Құқық нормасы – бұл гипотезадан, диспозициядан және санкциядан құралған мінез-құлық ережесі десек, ал, заң шығармашылық актісінің бабы – бұл құқық нормасының жүзеге асырылу құралы, мемлекеттің ерік білдіру нысаны ретінде сипаттау. Құқық нормасы нормативтік акті бабының мазмұны, ал, бап құқықтық норманың нысаны болып табылатынын және олардың арасындағы байланыс әртүрлі сипатқа ие болатынын дәлелдеу. Мінез-құлық ережесін бекіте отырып, заңнама құқық нормасын логикалық құрылымының үш элементін де нормативтік актінің бір бабына енгізу, не бір бапқа бірнеше құқық нормасын енгізу мүмкіндіктерін зерделеу. Кейде құқық нормасы элементтерін әртүрлі нормативтік актілердің бірнеше баптарында немесе бір нормативтік актінің бірнеше баптарында көрсету. Көрсету тәсілдері бойынша құқық нормасы мен нормативтік акт бабының арақатынасының үш түрін ажырата білу., құқық нормасының нормативтік құқықтық акт бабының ара қатынасының мәнін ашуы тиіс. Құқық нормасы – адамдардың тәртібінің ережесі, үлгісі, өлшемі, мінез-құлық көлемі ретінде. Құқық нормасының белгілері – оның жалпыға міндеттілігі, әрекеттің көп қайталанбалылығы, мемлекеттің ықпал ету шарасымен қамтамасыз етілуі, өкілді-міндеттеуші сипаты. Жеке құқықтық ұйғарымдардан, сонымен қатар, мемлекеттік органдардың шақыру мен жолдаулардан құқықтық норманың айырмашылығы. Құқық нормасы мен нормативтік құқықтық актінің баптарының ара қатынасы. Диспозиция құқық нормасының негізгі бөлігі ретінде, санкция мен гипотезаның функционалдық тағайындалуы. Құқық нормасының түрлері. Құқық нормасының жіктелу өлшемдері: заңдық күші, адамдардың мінез-құлқына ықпал ету тәсілдері (міндеттеу, тыйым салу, рұқсат беру), реттеу пәні мен әдісі, әрекет ету аумағына назар салу керек.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ІШКІ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІ
БӘРІМБЕК БЕЙСЕНОВ АТЫНДАҒЫ
ҚАРАҒАНДЫ АКАДЕМИЯСЫ**

ЗАҢ ИНСТИТУТЫ

МЕМЛЕКЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ПӘНДЕР КАФЕДРАСЫ

ДӘРІС МӘТІНІ

**Тақырыбы: Құқық нысандары
(қайнар көздері)**

**Дәріс кафедра мәжілісінде талқыланып,
мақұлданды 2016 ж. «03» мамыр
№ 23 хаттама
Дайындаған: кафедра аға оқытушысы
полиция подполковнигі С.С. Түсіпбеков**

ҚАРАҒАНДЫ

ҚҰҚЫҚ НЫСАНДАРЫ (ҚАЙНАР КӨЗДЕРІ)

Ж О С П А Р Ы

Кіріспе

Негізгі бөлім

1. Құқық нысандарының ұғымы және түрлері.
2. Нормативтік-құқықтық актілер түсінігі және түрлері.
3. Заңдардың түсінігі, белгілері және түрлері.
4. Нормативтік актілердің уақыты, кеңістік жағынан және тұлғалар бойынша қолданылуы.

Қорытынды

ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасы Конституциясы. 2014ж.
2. Биекенов Н.А Шапаққызы У. Салкебаев Т С. Мемлекет және құқық теориясы сұрақ жауап. Қарағанды -2004ж.
3. Биекенов Н.А. Мемлекет және құқық теориясы сызба альбомы Қарағанды. 2001
4. Мухтарова А.Н . Мемлекет және құқық теориясы оқулық
5. Жоламан Д.Қ. Мемлекет және құқық теориясы оқулық. Алм. 1999ж.
6. Т.Ағдарбеков Мемлекет және құқық теориясы оқулық. Қарағ. 2003
7. Бұлғакова. Мемлекет және құқық теориясы. Алм.-2004
8. Бейсенова А., Біржанов К. ҚР мемлекет және құқық негіздерін оқып үйренушелрге көмек. Алматы. 1999г.
9. Қазақстан Республикасының “Нормативтік құқықтық актілер туралы” заңы 24.03.1998 ж.
10. Қазақстан Республикасының “ҚР азаматтығы туралы” заңы 20.12.1991ж.
11. Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 30 мамырдағы «Қазақстан Республикасының халықаралық шарттары туралы» N 54 Заңы;
12. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. Алм. 1997ж.
13. Қазақстан Республикасы Қылмыстық іс жүргізу кодексі. Алм.1998ж.
14. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. Алм. 1999ж.
15. Қазақстан Республикасы Азаматтық іс жүргізу кодексі. Алм. 1999ж.
16. Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі. Алматы, 2001ж.
17. Сапарғалиев Ғ.С. Заң терминдерінің сөздігі. Алматы. 1996ж.

Кіріспе

Құқық теориясында осы мәселеге қатысты дау әлі де болса дамылдамай отыр. Даудың басы кейбір ғалымдардың нормативті актілер, әдет-ғұрыптар мен прецеденттерді құқық нысаны деп тануы мен екіншілерінің аталған құбылыстарды құқықтың қайнар көзіне жатқызуында десек жаңылмаймыз. Құбылысқа әртүрлі анықтама беру оның мәнінің сан қырлылығын білдіреді дей отырып, аталған екі көзқарасты да қолдауға болатындығын ескеру керек. Аталған қос түсінікті де қолдануға болады, дегенмен де алдымен олардың әрқайсысының жеке мазмұнын анықтау.

Құқық түп нұсқасы ретінде құқықтың пайда болуы мен әрекет етуін мүмкін ететін факторларды айтады. Бұндай факторларға мемлекеттің құқықшығармашылық әрекеті, халық еркі және қоғам өмірінің материалдық жағдайлары жатқызылады. Құқық қайнар көзі құқықты тану барысында да қолданылатын термин. Бұл жағдайда оның мазмұнын құқықтың тарихи ескерткіштері (Ману заңдары, Орыс правдасы, Жеті Жарғы), археология мәліметтері, қолданыстағы құқық актілері, заңдық тәжірибе, келісім-шарттар, құқықтанушылардың еңбектері құрайды. Құқық қайнар көзінің бұдан да тар ауқымда қолданылатын түсінігі бар. Ол тәжірибеде нақты істі шешу барысында қолданылатын құжат. Бұнда мемлекеттік еріктің сомдалуын білдіретін құқықтың сыртқы нысаны көрініс табады.

Құқық нысаны – жалпыға бірдей міндетті, заңды маңызы бар, қоғамда орын алған құқық нормаларын ұйымдастыру тәсілі. Құқық нысаны мынандай ерешеліктерімен айшықталады:

- азаматтардың нормативті бекітілген еркін бейнелейді, әлеуметтік-экономикалық базиспен негізделеді;
- халықтың саяси билігін бекітеді және қамтамасыз етеді, оның мүддесіне қызмет етеді;

Құқық нысанының негізгі 4 түрі танылған: прецедент, әдет-ғұрыптық құқық, нормативті акт, нормативті келісім. Прецедент - құзіретті мемлекеттік органның белгілі бір мәселе бойынша қабылдаған шешімінің осыған ұқсас өзге істерді қарағанда міндетті түрде қолданылуы. Прецедент әкімшілік және сот прецеденттері болып екі топқа бөлінеді. Англо-саксондық құқық жүйесінде қолданылады. Әдет-ғұрып құқығы тарихи қалыптасқан ұрпақтан-ұрпаққа берілетін әдет-ғұрып, салт-дәстүр нормаларына мемлекеттік мәжбүр ету күші тағайындалатын құқық нысанының бір түрі. Қазіргі кезеңде көбінесе діни-ғұрыптық құқықтық жүйелерде (мұсылман құқығы, иудаистік және индустық құқықтарда) танылған. Қазіргі Қазақстанда дүниежүзілік нарықтық экономиканың талаптарына сәйкес азаматтық және банк құқығы салаларында істік айналым әдет-ғұрыптары қолданысқа енуде. Нормативті келісім – субъектілердің өзара мүддесін есепке алуды мүмкін ететін құқықтық қатынастар жүйесін жасайтын, әрі азаматтық қоғамның дұрыс өмір сүруін қамтамасыз ететін, оның субъектілерінің құқықтары мен міндеттерін анықтайтын құқық нысаны. Нормативті келісім - құқықшығармашылық субъектілерінің жаңа құқық нормасын қалыптастыратын келісімі. Нормативті актілермен қатар қолданылуы мүмкін.

1. Құқық нысандарының ұғымы және түрлері.

Позитивтік құқықтың өзіне тән белгісі болып, оның формальды сипаты табылады. Оны құрайтын нормалар заңдарда немесе мемлекетпен танылатын басқа да қайнар көздерде көрініс тапқан жағдайда заңды, жалпыға міндетті болып танылуы мүмкін.

Құқық нысандары – бұл құқық нормаларының бекітілу және көрініс табуының мемлекет шығарған немесе ол таныған ресми-құжаттық нысандары, оларға заңды, жалпыға міндетті мағына беру.

Құқық нысандарына ресми сипат тән, оларды мемлекет таниды, бұлар ондағы нормаларды мемлекеттің қолдауын қамтамасыз етеді. Халықтың еркін қалыптастырудың екі жолы бар:

- **құқықшығармашылық жолы арқылы** – бұл жағдайда нормативтік құжаттарды күзіретті мемлекеттік органдар қабылдайды, яғни, тікелей мемлекет шығарады;

- **санкциялау жолы арқылы** – бұл жағдайда мемлекеттік органдар белгілі бір түрде әлеуметтік нормаларды (әдет-ғұрып, корпоративтік нормалар) қолдап, оларға заңды күш береді.

Құқық нысандарының түрлері:

- **нормативтік-құқықтық актілер** – бұл құзыретті мемлекеттік орган қабылдайтын, құқық нормаларынан құралған және белгілі бір қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған ресми құжаттар. Оларға Конституция, заңдар мен заңға сәйкес актілер жатады.

- **санкцияланған әдет-ғұрыптар** – бұл адамдардың санасынан орын алған және көп рет қолданылуының нәтижесінде әдетке айналған, тарихи қалыптасқан мәніз-құлық еределеріне мемлекеттің жалпыға міндетті мән беріп, оларды орындауды өзінің мәжбүрлеу күші арқылы кепіледенуі. Әдет-ғұрып нормаларына заңды мағына беретін мемлекет санкциясы екі түрлі жолмен беріледі: а) нормативтік актілерде әдет-ғұрып нормаларына сілтеме жасау арқылы; ә) оларды сот шешімдерінде және басқа да мемлекеттік органдар актілерінде іс жүзінде тану арқылы.

- **заңды прецедент** – бұл ұқсас істерді шешуде басшылыққа алынатын және жалпыға міндетті заңды мағынаны иеленетін нақты бір заңды істі шешудегі соттық немесе әкімшілік шешім.

- **нормативтік шарт** – бұл екі немесе одан да көп субъектілердің жалпыға міндетті заң нормаларынан құралған келісімі.

- **құқықтың жалпы қағидалары** – бұл құқықтық жүйенің негізгі бастамалары. Мысалы, заңнамалық норма, міндетті прецедент немесе әдет нормасы болмаған жағдайда заңгерлер әділеттілік, ар-ождан, құқықтың әлеуметтік бағыттылық қағидаларына негізделуі мүмкін (Греция, Испания, Ауғанстанның азаматтық кодекстері).

- **діни мәтіндер** – бұлар, әсіресе, мұсылмандық құқыққа тән. Ең алдымен, бұл Құран мен Сүннет. Құран – бұл Алланың сөздері, өсиеттері және нақылдарының жиынтығы түріндегі қасиетті кітап, Сүннет – бұл Мұхаммед Пайғамдар ғ.с. өмірін сипаттайтын жинақ.

2. Нормативтік-құқықтық актілер түсінігі және түрлері.

Қазақстан Республикасы «Нормативтік-құқықтық актілер туралы» заңының 1 бабында «Нормативтік-құқықтық акт – референдумда қабылданған не уәкілетті орган немесе мемлекеттің лауазымды адамы қабылдаған, құқықтық нормаларды белгілейтін, олардың қолданылуын өзгертетін, тоқтататын немесе тоқтата тұратын белгіленген нысандағы жазбаша ресми құжат».

Нормативтік актілер құқық нормасының мазмұнын нақты бекітуге мүмкіндік береді, бұл бірыңғай саясатты жүргізуге, ерікті талқылауға және қолдануға жол бермеуге әкеп соқтырады. Нормативтік актілер мемлекеттен қолдау табады, онымен қорғалады. Нормативтік акті талаптары бұзылған жағдайда бұзушылар заңның негізінде қудаланады және жазаланады.

Құқық нысанын екі топқа жіктеп қарастыруға болады: нормативтік-құқықтық актілер (заңдар, жарлықтар, қаулылар, ережелер, шарттар) және нормативтік емес сипаттағы басқа құқықтың қайнар көздері (құқықтық әдет-ғұрыптар, сот прецеденті мен шешімдері). Аталмыш жағдайда нормативтік-құқықтық актілерді шектеудің өлшемдері ретінде және заңдық құжаттар құқық нормасынан, мемлекетпен бекітілген жалпыға мінез-құлық ережелерден тұрады. Норма дегеніміз – бір қатынасты реттеп-басқаратын ереже. Нормативтік актілер – қоғамның салалық қатынастарын реттеп басқаратын нормалар жиынтығы.

Нормативтік-құқықтық актілер – бұл құзыретті мемлекеттік орган қабылдайтын, құқық нормаларынан құралған және белгілі бір қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған ресми құжаттар. Нормативтік актілерді нормашығармашылық құзіретке ие органдар қатаң анықталған тәртіп бойынша қабылдайды. Заңды күшіне қарай барлық заң актілері екі топқа бөлінеді: **заңдар мен заңға сәйкес актілер.**

Заң – бұл заң шығарушы билік органы немесе референдум арқылы ерекше тәртіпте қабылданған, халықтың еркін білдіретін, жоғары заң күшіне ие және маңызды қоғамдық қатынастарды реттейтін нормативтік акт.

Заңға сәйкес актілер – бұл заң нормаларынан құралған, заңдардың негізінде және оларды орындау мақсатында қабылданған актілер. Оларға мыналар жатады:

- Президенттің құзыреті шегінде қабылданған жарлықтар мен өкімдер;
- Парламенттің құзыреті шегінде қабылданған қаулылар мен өкімдер;
- мемлекеттік аумақтық және жергілікті органдардың (өкілдік органдар мен әкімшілік органдар) актілері – мемлекеттік билік пен басқарудың аумақтық органдары немесе жергілікті өзін-өзі басқару органдары қабылдайды және осы аумақта өмір сүріп жатқан барлық тұлғаларға таралады;
- ведомствалық актілер – белгілі бір органның құзыреті шегінде қабылданады және осы ұжымның мүшелеріне ғана таралады.

Заңдардың түсінігі, белгілері және түрлері

Заң түсінігі Қазақстан Республикасының «Нормативтік-құқықтық актілер туралы» заңының 1бап. 7-тармағында бекітілген – бұл қоғамдық қатынастарды реттейді, ҚР Конституциясы 61бап. 3-тарм. көзделген түбегейлі принциптер мен нормаларды белгілейтін - ҚР Парламенті, ал, ҚР Конституциясының 53бап. 4-

тарм. көзделген жағдайларда ҚР Президенті қабылдайтын нормативтік-құқықтық акт.

Құқық теориясында былайша анықтама береді: заң – мемлекеттің және қоғамдық өмірдің әлде қайда маңызды саласын реттейтін және ерекше тәртіппен қабылданатын, жоғары заңдық күшке ие нормативтік-құқықтық акт.

Заң – бұл заң шығарушы билік органы немесе референдум арқылы ерекше тәртіпте қабылданған, халықтың еркін білдіретін, жоғары заң күшіне ие және маңызды қоғамдық қатынастарды реттейтін нормативтік акт.

Заңның белгілері:

- заң – бұл құқықтық жүйеге заң нормаларын енгізуге, оларды жоюға немесе өзгертуге байланысты құқықшығармашылық әрекеттер бекітілген заң актісі;

- заң – бұл мемлекеттік биліктің қатаң анықталған жоғары органдарының актісі;

- заң жоғары заң күшіне ие. Бұл мынаны білдіреді: а) қалған барлық құқықтық актілер заңдарға негізделуі және оларға қарама-қайшы болмауы тиіс. Кез-келген басқа акт заңға қайшы келген жағдайда басымдылық соңғысына беріледі, ә) заңды кез-келген басқа орган бекіте алмайды, б) оны қабылдаған органнан басқа ешкім заңды өзгерте немесе оның күшін жоя алмайды.

- заң – бұл құқықтық жүйеде бұрын болмаған және қоғамдық өмірдің маңызды мәселелеріне байланысты міндетті нормалардан құралған нормативтік акт.

Заңның түрлері:

- Конституция – бұл басқарудың және мемлекеттік құрылымның нысанын, сот әділдігі жүйесін анықтайтын, конституциялық құрылымды, адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын бекітетін негізгі саяси-құқықтық акт;

- конституциялық заңдар - Конституциямен көзделген және онымен байланысты мәселелерге қатысты қабылданады;

- ағымдағы заңдар – бұл қоғамдық өмірдің экономикалық, саяси, әлеуметтік, рухани жақтарына арналған ағымдағы заңнама актілері.

- төтенше заңдар – бұл экономикалық, әлеуметтік себептерден туындаған төтенше жағдайларда қабылданады. Олар уақытша сипатта болады.

Заңдар әрекет ету мерзімі бойынша былайша жіктеледі:

- тұрақты заңдар (ҚР Конституциясы, ҚР Азаматтық туралы заңы);

- уақытша заңдар (ҚР 2008ж. бюджет туралы)

Нормативтік актілердің уақыты, кеңістік жағынан және тұлғалар бойынша қолданылуы

Нормативтік актілер әрекет етудің уақыттық, кеңістік және субъектілік шектеріне ие:

1. Нормативтік актілердің **уақыттағы күші** олардың күшіне енген сәтінен бастап күшін жоғалтқан сәтіне дейін таралады. Актілер не оларды қабылдаған сәттен бастап, не нормативтік актінің өзінде немесе оның күшіне енуі туралы арнайы актіде көрсетілген уақыттан бастап немесе оларды жариялаған сәттен бастап белгілі бір мерзім өткеннен кейін күшіне енеді. Актілер оларды

қабылдауда көрсетілген әрекет ету уақыты өткенен кейін не олардың орнына жаңа акт қабылданған жағдайда не нақты бір органның осы актінің күшін жою туралы тікелей нұсқауы негізінде өз күштерін жояды.

Нормативтік актілердің **уақыттағы күшіне** байланысты жалпы ережелердің ішінде екі ерекше ереже бар: а) заңның кері күші – жаңадан қабылданаған нормативтік актінің өз күшін бұл акт заңды күшіне енгенге дейінгі қатынастарға таратуы. Жалпы ереже бойынша заңның кері күші болмайды, алайда, заңның кері күшті иеленуі екі жағдайда мүмкін: егер заңның өзінде бұл аталып өтее немесе заң жауапкершілікті жеңілдетее немесе жойса; ә) жаңа заңдағы арнайы көрсету бойынша өз күшін жойған заңның жекелеген мәселелерге қатысты күшін сақтап қалуы.

2. Нормативтік актілердің **кеңістіктегі күші** олар таралатын аумақпен анықталады. Мемлекеттің аумағы ретінде мемлекеттік шекаралар ішіндегі оның құрғақ және су кеңістіктігі, олардың үстіндегі ауа кеңістігі, жер қойнаулары, сонымен қатар, шетелдердегі елшілік өкілдіктердің аумақтары, ашық теңіздегі әскери және сауда кемелері, мемлекеттің аумағынан тыс жерлерде ұшып жүрген ұшақтар танылады. Бұл мәселені қарастыру көзінде мынаны ескерген жөн: заңның белгілі бір кеңістікке немесе тұлғаларға таралмау тәртібі әксаумақтық деп аталады.

3. Заңның **тұлғалар шеңбері** бойынша күші нормативтік талаптардың белгілі бір актінің әрекет ету аумағындағы барлық тұлғаларға таралуын білдіреді. Алайда, бұл ережеден де ауытқушылықтар бар:

а) мемлекеттер мен үкіметтердің басшылары, елшілік жіне консулдық өкілдіктердің қызметкерлері әксаумақтық құқығына ие және оларға қылмыстық заңнаманы және әкімшілік құқықбұзушылықтар туралы заңнаманы бұзғандығы үшін жауапкершілік және мемлекеттік мәжбүрлеу шаралары қолданылмайды;

ә) кейбір нормативтік актілер, мысалы, қылмыстық жауапкершілікті көздейтін актілер, азаматтарға, олардың қай жерде жүргеніне және олардың шетелдік заңнама нормаларына сәйкес жазаны өтегеніне қарамастан, таралады;

б) мемлекет аумағында өмір сүруші шетелдік тұлғалар мен азаматтығы жоқ тұлғалар құқықтар мен міндеттердің кең шеңберін пайдаланатынына қарамастан, кейбір жағдайларда құқықтар мен міндеттерді иелене алмайды. Мысалы, олар қарулы күштер қатарында борышын өтемейді, мемлекеттік билік органдарына сайлана алмайды, сайлауға қатыса алмайды.

Қорытынды

Құқық нысандарының ұғымы және түрлері. Нормативтік-құқықтық актілер түсінігі және түрлері. Заңдардың түсінігі, белгілері және түрлері. Нормативтік актілердің уақыты, кеңістік жағынан және тұлғалар бойынша қолданылуы.

Позитивтік құқықтың өзіне тән белгісі оның формальды сипаты болып табылатын құқық нысандарына, құқық нормаларының бекітілу және көрініс табуының мемлекет шығарған немесе ол таныған ресми-құжаттық нысандары, оларға заңды, жалпыға міндетті мағына беру. Халықтың еркін қалыптастырудың екі жолы құқықшығармашылық пен санкциялаудың мәнін түсіндіру. Құқық нысандарының түрлері: нормативтік-құқықтық актілер, санкцияланған әдет-ғұрыптар, заңды прецедент, нормативтік шарт, құқықтың жалпы қағидалары, діни мәтіндердің мазмұны мен ара жігін ажырата білу. Сондай-ақ, есте ұстауды қажет етер жағдай, ол құқық теориясында қарастырып отырған ұғымға қатысты екі түрлі көз қарас қалыптасқан. Бірінші көзқарас, «Құқық нысандары» ұғымын (Щебанов А.Ф. Форма советского права. М., 1968 ж.) дұрыс деп санаса, екіншісі «Құқық қайнар көздері» ұғымын (Зивс Л.С. Источники права. – М., 1981 ж.) артық көреді. Сіздер бұл ұғымдарды арнайы заң мағынасында қарастырсаңыздар дұрыс болар еді. Дәстүрлі түрде құқық нысанының (қайнар көзінің) төрт түрі қалыптасқан: а) құқықтық әдет-ғұрып; ә) соттық (әкімшілік) үлгі іс; б) нормативтік құқықтық акт; в) нормативтік шарт. Нақты сұраққа жауап беруде құқық қайнар көзінің әр бір түрін сипаттау қажет.

Нормативтік құқықтық акт – құқықтың негізгі қайнар көзі деген сөз тіркесін ашу керек. Нормативтік құқықтық акт ұғымы мен түрлерін жалпылай сипаттауда Қазақстан Республикасының «Нормативтік құқықтық актілер туралы» Заңын (24.03.1998 ж.) қолданған жөн. Кодекс, Ереже, Жарғы және т.б. сынды нормативтік құқықтық актілердің ерекшеліктерін анықтаңыздар. Нормативтік актілер құқық нормасының мазмұнын нақты бекітуге мүмкіндік беретінін, бұл бірыңғай саясатты жүргізуге, ерікті талқылауға және қолдануға жол бермеуге әкеп соқтыратынын, нормативтік актілер мемлекеттен қолдау табатынын, онымен қорғалатынын. Сонымен қатар, нормативтік акті талаптары бұзылған жағдайда бұзушылар заңның негізінде қудаланатынын және жазаланатынын түрлі мысалдармен түсіндіру. Қоғамның салалық қатынастарын реттеп басқаратын нормалар жиынтығы, нормативтік-құқықтық актілер – бұл құзыретті мемлекеттік орган қабылдайтын, құқық нормаларынан құралған және белгілі бір қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған ресми құжаттардың заңды күшіне қарай екіге заңдар мен заңға сәйкес актілер ұғымына түсінік беру.

Құқық теориясы бойынша заң – мемлекеттің және қоғамдық өмірдің әлде қайда маңызды саласын реттейтін және ерекше тәртіппен қабылданатын, жоғары заңдық күшке ие нормативтік-құқықтық акт екендігіне тоқтала кету. Сонымен қатар, заң – бұл заң шығарушы билік органы немесе референдум арқылы ерекше тәртіпте қабылданған, халықтың еркін білдіретін, жоғары заң күшіне ие және маңызды қоғамдық қатынастарды реттейтін нормативтік акті ретінде қарастырып, оның белгілеріне (қатаң, жоғары, міндетті) және түрлеріне (Конституция, конституциялық заңдар, ағымдағы заңдар және төтенші заңдар) көңіл бөлген жөн. Сондай-ақ, заңдар әрекет ету мерзімі бойынша тұрақты заңдар мен уақытша

заңдардың мағынасын түсіндіріп өту керек қойылған сауалдарға жауап іздеу тұрғысында қарастырған дұрыс: Заң қай және қандай уақыттан әрекет жасай алады? Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілері қандай адамдарға қатысты әрекет (әсер) етеді. Нақты сұрақты оқып қарастыру барысында заңның кері күші механизміне, нормативтік-құқықтық актілердегі уақыттың саналу тәртібіне және аталмыш актілердің заңды күшіне енуі мезгілі.

Нормативтік актілер әрекет етудің уақыттық, кеңістік және субъектілік шектері: нормативтік актілердің уақыттағы күші және оған байланысты жалпы ережелердің ішінде ерекше ереже: заңның кері күші мен жаңа заңдағы арнайы көрсету бойынша жүзеге асуын мысалдар арқылы көрсетіп беру. Нормативтік актілердің кеңістіктегі күшін мемлекеттің аумағы ретінде мемлекеттік шекаралар ішіндегі оның құрғақ және су кеңістіктігі, олардың үстіндегі ауа кеңістігі, жер қойнаулары, сонымен қатар, шетелдердегі елшілік өкілдіктердің аумақтары, ашық теңіздегі әскери және сауда кемелері, мемлекеттің аумағынан тыс жерлерде ұшып жүрген ұшақтар танылатыны туралы мәселені қарастыру кезінде мынаны ескерген жөн: заңның белгілі бір кеңістікке немесе тұлғаларға таралмау тәртібі эксаумақтық ұғымына тоқталу. Заңның тұлғалар шеңбері бойынша күші нормативтік талаптардың белгілі бір актінің әрекет ету аумағындағы барлық тұлғаларға таралуындағы ауытқушылықтар.

<p>Нормативтік-құқықтық актілер – бұл күзіретті мемлекеттік орган қабылдайтын, құқық нормаларынан құралған және белгілі бір қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған ресми құжаттар.</p>	
<p>Заңдылық күшіне қарай нормативтік актілері екіге бөлінеді:</p>	
<p>Заңдар</p>	<p>Заңға тәуелді актілер</p>
<p>Қоғамдық өмірдің күрделі мәселелері бойынша қабылданады</p>	<p>Заңнан туатын, заңды орындау барысында қабылданатын актілер</p>
<p>Айрықша заң шығару жолымен бекітіледі</p>	<p>Мемлекет басшысының нормативтік жарлығы</p>
<p>Заңды парламентте немесе референдум арқылы бекітеді</p>	<p>Үкіметтің нормативтік қаулылары</p>
<p>Заңды мемлекеттің басқа органдары өзгерте алмайды</p>	<p>Министрліктер және ведомствалардың нормативтік актілері</p>
<p>Заң құқықтық жүйенің негізі болады</p>	<p>Жергілікті басқару мемлекеттік аппараттың нормативтік шешімдері</p>
<p>Заң – бұл заң шығарушы билік органы немесе референдум арқылы ерекше тәртіпте қабылданған, халықтың еркін білдіретін, жоғары заң күшіне ие және маңызды қоғамдық қатынастарды реттейтін нормативтік акт.</p>	
<p>Заңның түрлері:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Конституция; - конституциялық заңдар; - ағымдағы заңдар; - төтенше заңдар. 	
<p>Нормативтік актілер әрекет етудің уақыттық, кеңістік және субъектілік шектері:</p> <p>1. Нормативтік актілердің уақыттағы күші олардың күшіне енген сәтінен бастап күшін жоғалтқан сәтіне дейін таралады.</p> <p>Нормативтік актілердің уақыттағы күшіне байланысты жалпы ережелердің ішінде екі ерекше ереже бар:</p> <ul style="list-style-type: none"> а) заңның кері күші; ә) жаңа заңдағы арнайы көрсету бойынша; 	

2. Нормативтік актілердің **кеңістіктегі күші** олар таралатын аумақпен анықталады.

3. Заңның **тұлғалар шеңбері** бойынша күші нормативтік талаптардың белгілі бір актінің әрекет ету аумағындағы барлық тұлғаларға таралуын білдіреді. Алайда, бұл ережеден де ауытқушылықтар бар:

а) мемлекеттер мен үкіметтердің басшылары, елшілік және консулдық өкілдіктердің қызметкерлері әксаумақтық құқығына ие және оларға қылмыстық заңнаманы және әкімшілік құқықбұзушылықтар туралы заңнаманы бұзғандығы үшін жауапкершілік және мемлекеттік мәжбүрлеу шаралары қолданылмайды;

ә) кейбір нормативтік актілер, мысалы, қылмыстық жауапкершілікті көздейтін актілер, азаматтарға, олардың қай жерде жүргеніне және олардың шетелдік заңнама нормаларына сәйкес жазаны өтегеніне қарамастан, таралады;

б) мемлекет аумағында өмір сүруші шетелдік тұлғалар мен азаматтығы жоқ тұлғалар құқықтар мен міндеттердің кең шеңберін пайдаланатынына қарамастан, кейбір жағдайларда құқықтар мен міндеттерді иелене алмайды. Мысалы, олар қарулы күштер қатарында борышын өтемейді, мемлекеттік билік органдарына сайлана алмайды, сайлауға қатыс алмайды.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ІШКІ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІ
БӘРІМБЕК БЕЙСЕНОВ АТЫНДАҒЫ
ҚАРАҒАНДЫ АКАДЕМИЯСЫ**

ЗАҢ ИНСТИТУТЫ

МЕМЛЕКЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ПӘНДЕР КАФЕДРАСЫ

Д Ә Р І С М Ә Т І Н І

**Тақырыбы: Нормативтік-құқықтық актілерді
жүйелендіру және құқық шығармашылық**

**Дәріс кафедра мәжілісінде талқыланып,
мақұлданды 2016 ж. «03» мамыр**

№ 23 хаттама

**Дайындаған: кафедра аға оқытушысы
полиция подполковнигі С.С. Түсіпбеков**

ҚАРАҒАНДЫ

Нормативтік-құқықтық актілерді жүйелендіру және құқық шығармашылық

Ж О С П А Р Ы

Кіріспе

Негізгі бөлім

1. Нормативтік-құқықтық актілерді жүйелендірудің түсінігі, түрлері мен қағидалары.

2. Құқық шығармашылық ұғымы, түрлері және қағидалары.

3. Қазақстан Республикасындағы заң шығару процесі.

Қорытынды

ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасы Конституциясы. 2014ж.

2. Биекенов Н.А Шапаққызы У. Салкебаев Т С. Мемлекет және құқық теориясы сұрақ жауап. Қарағанды -2004ж.

3. Ғ.Сапарғалиев «Мемлекет және құқық теориясы» Алм. 1998ж.

4. Мухтарова А.Н . Мемлекет және құқық теориясы оқулық

5. Жоламан Д.Қ. Мемлекет және құқық теориясы оқулық. Алм. 1999ж.

6. Т.Ағдарбеков Мемлекет және құқық теориясы оқулық. Қарағ. 2003

7. Бұлғакова. Мемлекет және құқық теориясы. Алм.-2004

8. А.Котов, Д.Котов. Действующее право как система и толкование его норм. Алматы. 1999г.

9. Қазақстан Республикасының “Нормативтік құқықтық актілер туралы” заңы 24.03.1998 ж.

10. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 29 желтоқсандағы N 2737 «Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі туралы» Конституциялық заңы.

11. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 26 желтоқсандағы N 2733 «Қазақстан Республикасының Президенті туралы» Конституциялық заңы

12. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 18 желтоқсандағы N 2688 «Қазақстан Республикасының Үкіметі туралы» Конституциялық заңы

13. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 2 қарашадағы N 2592 «Республикалық референдум туралы» Конституциялық заңы

14. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 16 қазандағы N 2529 «Қазақстан Республикасының Парламенті және оның депутаттарының мәртебесі туралы» Конституциялық заңы

Кіріспе

Нормативтік-құқықтық актілерді жүйелеу мақсаты құқықтық материалды тәртіпке келтіру, оларды анықталған белгілеріне байланысты топтастыру болып табылады. Жүйелеу қажетті нормативті актіні іздеуді жеңілдетеді және заңдылық талаптарына жауап береді. Бұл тұрғыдан, нормативті актілерді сыртқы жүйелеуді айтамыз. Ішкі сипаттағы жүйелеу құқықтық нормалардың ішкі бірлігіне жетуге, яғни құқықтағы қайшылықтар мен ақаулықтарды жоюға бағытталған.

Нормативтік-құқықтық актілерді жүйелеу деп жинақтар немесе кодекстер түрінде нормативтік-құқықтық құжаттарды белгілі бір тәртіппен ұйымдастыру, ретке келтіруді айтамыз. Ол заң шығарушыға, құқық қолданушыға, азаматтарға қажетті әрекет. Құқықтық мәліметті ғылыми негізделген жүйелеу құқық шығармашылық органдарына қысқа мерзімде әрекеттегі заңнаманы бағалауға, олардың қайшылықтарын, келіспейтін тұстарын, құқықтық реттеудегі ақаулықты анықтауға және оларды жою шараларын қабылдауға мүмкіндік береді. Заңнаманы жүйелеу құқық қолданушының қауырт еңбегін жеңілдетеді, қажетті норманы тез табуға және оны талқылауға көмектеседі. Заңнама қоғам мүшелеріне белгілі болуға тиісті. Олар түпнұсқалардан өздерінің құқықтары мен міндеттерін біліп отыруы қажет. Бұл тұрғындардың құқықтық мәдениетін көтеруге негіз болады. Құқықты жүйелеу ғылыми қағидаларға негізделуі тиіс және ғылыми тәсілдерді қолдануы қажет.

Әрбір мемлекет қоғамдық қатынастарда құқық нормасында реттелетін, қамтамасыз етілетін, қорғалатын және сақталатын заңдылық және құқықшығармашылық көмегі арқылы анықталған тәртіп орнатады. Құқықтық аймақтағы шығармашылық – мемлекеттік еріктің заңға айналуын білдіретін мемлекеттік әрекет, құқық қалыптастыру үрдісінің соңғы, қорытындылаушы кезеңі. Құқықшығармашылық - заңды актілерді жасау, жарыққа шығару не болмаса олардың заңды күшін жою, олардың алға қарай тиімділігін дамытуға бағытталған құқық қалыптастыру процессінің соңғы сатысы ретінде қоғамдағы объективті жағдаймен айқындалған мемлекет органдарының арнаулы қызметі.

Құқық шығармашылық маңыздылығына байланысты заң шығару және заңға бағынышты актілерді шығару деп екі үлкен топқа жіктеледі. Заң қабылдау құқығына мемлекеттегі ең жоғарғы өкілді орган құзіретті болады және оның актілерінің жоғарғы заңдық күші танылады. Заңға бағынышты нормативті актілерді қабылдау Президентке, үкіметке, министрліктер мен ведомстволарға, мемлекеттік комитеттерге, мемлекеттік басқарудың жергілікті органдарына, кәсіпорын, мекеме, ұйым басшыларына берілетін құқық.

Құқық шығармашылық процесі кезектілікпен жүргізілетін ұйымдастырушылық әрекеттердің жиынтығы, нормативті актілерді жасау және оның нұсқауларын адресаттарға жеткізу технологиясы. Заңшығармашылықтың бірінші кезеңі заң жобасын дайындау болып табылады. Заңдық бастамашылық - конституцияда анықталған, соған өкілеттілігі бір белгілі бір субъектілердің заң жобасын дайындап, оны заң шығарушы органға енгізуі және оның заң жобасы бойынша шешім қабылдау міндеттілігі. Қазақстан Республикасында заңдық бастамашылық құқығы ҚР Үкіметі мен Парламент депутаттарының тобына

берілген. Екінші саты заң жобасын талдау деп аталады. Ол парламенттің төменгі палатасында – Мәжілісте заң жобасын ұсынған субъектінің баяндамасын тыңдаумен басталады. Аса маңызды заң жобалары бүкілхалықтық талдауға түседі. Заң жобасын талдау бап бойынша немесе толықтай түрде жүзеге асырылады. Үшінші саты заңды қабылдау сатысы. Заң алдымен Мәжілісте, соңынан Сенатта қабылданады. Заң қабылдаудың екі түрлі тәртібі бар: заңдар көпшілік даусымен, яғни депутаттардың 50% + 1 дауыс жолымен немесе конституциялық заңдар басым көпшілік даусымен, депутаттардың үштен екі бөлігінің даусымен қабылданады. Парламент палаталарымен қабылданған заң актілері Президенттің қол қоюына жіберіледі. Қол қойылған заңдар іске асырылады. Төртінші саты заң актілерінің жарық көруі және заңды күшіне ену сатысы деп аталады. Жарияланбаған заңдар қолданылмайды. Қазақстан Республикасында ресми жариялану органдары ретінде Парламент жаршысы, Президент пен үкімет актілерінің жинағы, Егеменді Қазақстан танылған. Заңдардың заңды күшіне енуінің арнаулы тәртібі «Нормативтік-құқықтық актілер туралы» заңда көрсетілген.

Қазақстан Республикасының Парламентінде жүзеге асырылатын заң шығарушылық процесс - Қазақстан Республикасының Конституциясы (61, 62 бап.), 16.10.1995ж. қабылданған «ҚР Парламенті және оның депутаттарының мәртебесі туралы» ҚР Конституциялық заңының 3-тарауымен және «Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық актілері туралы» ҚР 24.03.1998ж. заңымен реттелетіндіктен, оларға барынша сүйене отырып, қажетті тұстарын конспектілеу керек. Заң шығару процесінің: заң шығару бастамасы, заң жобасын талқылау, заңды қабылдау, заңды жариялау кезеңдеріне және ондағы процедуралар мен ерекшеліктерге аса назар салған жөн.

1. Нормативтік-құқықтық актілерді жүйелеудің түсінігі мен түрлері.

Жүйелеу – бұл нормативтік актілерді реттеу, оларды белгілі бір жүйеге келтіру. Ол заңнаманы қолдану ыңғайлылығын арттыру үшін көпшілікке түсінікті болуын қамтамасыз ету үшін қажет. Жүйелеудің түрлері:

- **инкорпорация** – бұл нормативтік актілердің мазмұнын өзгертпестен олардың әрқайсысы өзінің дербес заңдық мәнін сақтап қалатындай етіп, бір жинаққа біріктіру арқылы жүйелеу нысаны. Мұндай жинақта әрбір акт өзінің дербес мәнін сақтап қалады. Инкорпорацияның қағидалары: хронологиялық (оларды қабылдау уақыты бойынша), тақырыптық (белгілі бір тақырып бойынша) және т.б. Инкорпорацияны кім жүзеге асырғанына байланысты жинақтардың үш түрін бөліп қарастырады: ресми, официозды және бейресми. **Ресми жинақ** құқықшығарушы орган өзі жинақты дайындап, жариялаған кезде орын алады. **Официоздық жинақ** болып құқықшығарушы органның (мысалы, әділет министрлігі) тапсырмасы бойынша бірақ оның ресми көрініс таппаған қолдауы арқылы шығарылған жинақтар табылады. **Бейресми жинақ** болып ғылыми мекемелердің, баспалардың өз ынтасы бойынша құқықшығарушы органның арнайы өкілеттіктерінсіз шығарған заңнама жинақтары табылады.

- **консолидация** – бұл нормативтік актілердің мазмұнын өзгертпестен бірыңғай жинаққа біріктіру арқылы жүйелеу нысаны. Инкорпорациядан айырмашылығы – мұндай жинақта әрбір акт өзінің дербес мәнін жоғалтады. Мұнда нормативтік актілер олардың белгілі бір қызмет түріне қатыстылығы белгісі бойынша біріктіріледі (табиғатты қорғау, білім және т.б.). Консолидацияның ерекшелігі – онда инкорпорация мен кодификацияның белгілері табылады және ол кодификация мүмкіндігі болмаған жағдайда аралық кезең ретінде қолданылады.

- **кодификация** – мазмұнын өзгерте отырып, нормативтік актілерді бірыңғай логикалық біртұтас актіге біріктіру жолымен жүйелеу нысаны. Кодификация процесінде еекірген материалдар мен нормалардағы қарама-қайшылықтар жойылады, жаңа мінез-құлық ережелері қалыптасады, олардың өзара келісуі мен логикалығы қамтамасыз етіледі. Кодификациялық актінің дәстүрлі қалыптасқан түрі болып кодекс табылады, ол – бір сипатты қоғамдық қатынастардың белгілі бір саласын жан-жақты реттеуге мүмкіндік беретін ірі акт, құқықшығармашылық әдісі, барынша күрделі және жүйелеудің қиын түрі. Заңдарды кодификациялау жалпылай (заңдардың елеулі бөлігі қайта өңделеді), салалық (белгілі бір сала заңдарының нормалары қайта өңделеді), арнайы (қандай да бір құқықтық институттың нормалары қайта өңделеді) болуы мүмкін. Кодификация құқық нормаларын мазмұны бойынша және олардың жаңа заңдағы (кодекс, заңдар жинағы және т.б.) жүйеленген, ғылыми негізделген мазмұнын қайта өңдейді. Оның белгілері: бірінші, онымен тек арнайы органдар айналысады, екінші, оның нәтижесінде жаңа нормативтік акт пайда болады – кодекс, үшінші, кодификацияланған акт белгілі бір салада әрекет ететін басқа барлық актілердің ішіндегі негізгісі болып табылады.

2. Құқық шығармашылық ұғымы, түрлері және қағидалары.

Құқықшығармашылық заңды актілерді жасау, жарыққа шығару не болмаса олардың заңды күшін жою, олардың алға қарай тиімділігін дамытуға бағытталған құқық қалыптастыру процесінің соңғы сатысы ретінде қоғамдағы объективті жағдаймен айқындалған мемлекет органдарының арнаулы қызметі болып табылады. Құқық шығармашылықтың басты мақсаты – жаңа нормативтік-құқықтық актілерді өңдеп шығару және бекіту. Әрбір мемлекет қоғамдық қатынастарда құқық нормасында реттелетін, қамтамасыз етілетін, қорғалатын және сақталатын заңдылық және құқықшығармашылық көмегі арқылы анықталған тәртіп орнатылады. Құқық шығармашылық қызметі Конституцияда, регламентте, ержеде және т.б. нормативтік актілерде баяндалып, процесуалдық нормалар шегінде бекітіліп жүзеге асырылады және ол жаңа нормалар қабылдау, жою немесе бұрынғыдай өзгертулер мен толықтырулар енгізу жолымен жетілдіру болып табылады.

Құқық шығармашылық - бұл құзыретті органдардың заң нормаларын қабылдауға, өзгертуге және жоюға байланысты арнайы қызметі.

Құқық шығармашылық белгілері:

- ол белсенді, мемлекеттік, шығармашылық қызметті білдіреді;
- негізгі өнімі нормативтік актілерден көрініс тапқан заң нормалары;

- бұл қоғамды басқарудың маңызды құралы; мұнда оның даму бағдарламасы қалыптасады, маңызды мінез-құлық ережелері қабылданады;
- құқық шығармашылықтың деңгейі мен мәдениеті, қабылданған нормативтік актілердің сапасы – бұл қоғамның өркениеттілігі мен демократиялығының көрсеткіші.

Субектілердің түріне қарай құқықшығармашылық түрлері:

- халықтың мемлекеттік және қоғамдық өмірдің маңызды мәселелері бойынша жалпыхалықтық дауыс беруін референдум жүргізу көзіндегі **халықтың тікелей құқықшығармашылығы;**

- өкілетті мемлекеттік органдардың тікелей құқық орнықтырушы қызметі - **өкілетті органдардың құқық шығармашылығы;**

- әдет түрінде қалыптасқан немесе мемлекеттік емес ұйымдар қабылдаған нормаларды мемлекеттік санкциялауы - **жергілікті құқықшығармашылық.**

Құқық шығармашылық қағидалары:

- **ғылыми** – нормативтік актілерді дайындау процесінде әлеуметтік-экономикалық, саяси және басқа да жағдайларды, қоғамның дамуының объективтік қажеттіктерін және т.б. зерттеудің маңызы зор болады;

- **кәсібилік** – мұндай қызметпен құзыретті тұлғалар – заңгерлер, экономистер және т.б. айналысады; - **заңдылық** – бұл қызмет Конституцияның және басқа да заңдардың негізінде және шеңберінде жүзеге асырылады; - **демократиялық** – азаматтардың бұл процеске қатысу дәрежесін, қоғамдағы процедуралық нормалар мен институттардың даму деңгейімен сипаттайды; - **жариялылық** – құқық шығармашылық процестің көпшілік қауым үшін жасырын еместігін білдіреді.

3. Қазақстан Республикасындағы заң шығару процесі.

Қазақстан Республикасының Парламентінде жүзеге асырылатын заң шығарушылық процесс мемлекеттік биліктің бірден-бір бастауы – халық еркіндігінің қалыптасуын білдіреді және заң шығару қызметінің сатылары арқылы көрініс табады. Ол Қазақстан Республикасының Конституциясы (61, 62 бап.), 1995ж. 16 қазанда қабылданған «ҚР Парламенті және оның депутаттарының мәртебесі туралы» ҚР Конституциялық заңының 3-тарауымен және «Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық актілері туралы» ҚР 1998ж. 24 наурыздағы заңымен реттеледі және заң шығару процесі бірнеше кезеңдер арқылы жүзеге асырылады:

- **заң шығару бастамасы** – заң шығару бастамасына құқығы бар Парламент депутаттары мен Үкіметке тиесілі нормативтік акті шығару туралы ұсыныс немесе актінің дайындау жобасы тек мәжілісте ғана жүзеге асырылады. Заң шығару құқығына ие субъектілер шеңбері заңнамада қатаң түрде анықталған.

- **заң жобасын талқылау** – бұл кезең құжатты қажетті сапаға жеткізу, қарама-қайшылықтарды, олқылықтарды, түсініксіз мәселелерді және т.б. жою үшін Парламентте талқыланады. Ерекше маңызды заң жобалары жалпыхалықтық талқылауға ұсынылады. Мәжіліс қаулысының негізінде оның тиісті тұрақты комитеттері заң шығару бастамасы субъектісінің енгізген заң жобасын алдын-ала талқылайды. Заң жобасы бойынша мәжіліс комиссиясының қорытындысы болған жағдайда ғана пленарлық отырыс өткізіледі. Мұнда заң жобасы бірнеше рет, әдетте, екі рет, кейде одан да көп рет пысықталады.

- **занды қабылдау** - Мәжіліс депутаттары қарастырып, жалпы санының үштен екісінің дауысымен мақұлданған, заң жобасы Сенатқа 60 күн ішінде қаралуға жіберіледі. Сенат депутаттарының жалпы санының көпшілік даусымен қабылданған жоба заңға айналып, Президенттің қол қоюына 10 күн ішінде беріледі. Президенттің вето құқығы тек заңның күшіне енуі тоқтата тұрады, өйткені Парламент заңды екінші рет қабылдауға құқылы. Бұл биліктің бөліну қағидасы «тежеу» жүйесінің қолданылуын білдіреді. Президенттің қарсылығын тудырған заң немесе оның баптары бойынша қайта талқылау мен дауысқа салу қарсылық жіберілген күннен бастап бір айдың ішінде жүргізіледі. Бұл мерзімді сақтамау Президент қарсылығының қабылдануын білдіреді. Егер Парламент оның әр палата депутаттарының жалпы санының үштен екісінің көпшілік даусымен бұрын өздері қабылдаған заңды толығымен немесе оның жекелеген баптарын қолдаса Президенттің қарсылығы жоққа шығарылады.

- **занды жариялау**- қабылданған актінің мазмұнын көпшілікке жеткізу. Заңдарды жариялау процесі және олардың күшіне енуі «Нормативтік құқықтық акт туралы» 1998ж. қабылданған және 2002ж. өзгерістер мен толықтырулар енгізілген заңмен реттеледі. Біздің Республикамызда заң актілері Парламент жаршысы басылымында жарияланады. Заңдардың күшіне ену мерзімі – аталмыш заңның 36бап. 1-тарм. сәйкес, егер сол актіде немесе оның күшіне енгізу жөніндегі актіде өзге мерзімдер көрсетілмесе, олардың ресми жарияланғанынан 10 күнтізбелік күн болып табылады.

Қорытынды

Нормативтік-құқықтық актілерді жүйелеу деп жинақтар немесе кодекстер түрінде нормативтік-құқықтық құжаттарды белгілі бір тәртіппен ұйымдастыру, ретке келтіруді айтамыз. Ол заң шығарушыға, құқық қолданушыға, азаматтарға қажетті әрекет. Құқықтық мәліметті ғылыми негізделген жүйелеу құқық шығармашылық органдарына қысқа мерзімде әрекеттегі заңнаманы бағалауға, олардың қайшылықтарын, келіспейтін тұстарын, құқықтық реттеудегі ақаулықты анықтауға және оларды жою шараларын қабылдауға мүмкіндік береді. Заңнаманы жүйелеу құқық қолданушының қауырт еңбегін жеңілдетеді, қажетті норманы тез табуға және оны талқылауға көмектеседі. Заңнама қоғам мүшелеріне белгілі болуға тиісті. Олар түпнұсқалардан өздерінің құқықтары мен міндеттерін біліп отыруы қажет. Бұл тұрғындардың құқықтық мәдениетін көтеруге негіз болады. Құқықты жүйелеу ғылыми қағидаларға негізделуі тиіс және ғылыми тәсілдерді қолдануы қажет.

Құқық шығармашылық ұғымы, түрлері және қағидалары. Қазақстан Республикасындағы заң шығару процесі. Нормативтік-құқықтық актілерді жүйелеудің түсінігі мен түрлері. «Құқық шығармашылық» – қоғам мен мемлекеттің құқықтық қажеттілігін тану мен баға беру процесі және де тиісті процедура шеңберінде өкілетті субъектілер тарапынан құқықтық актілерді жинақтап, қабылдау сынды анықтамаларды ұстағанымыз дұрыс болар. Мұнымен қатар, қандай да болмасын актілерді қабылдауға құқылы құқық шығармашылық субъектілерінің шаңберін айқындауға көңіл бөлуіміз қажет. Олардың құқықтары конституциялық мәртебемен жағдайланған. Құқық шығармашылық түрлерін (заң

шығармашылық, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының құқық шығармашылығы, тікелей құқық шығармашылық, шартты құқық шығармашылық) қарастыра отыра, олардың бөліну өлшемдеріне негіздеу.

Құқық шығармашылық құзыретті органдардың заң нормаларын қабылдауға, өзгертуге және жоюға байланысты арнайы қызметінің маңыздылығын білу керек. Сонымен қатар құқық шығармашылықтың белсенді, мемлекеттік, шығармашылық қызметті білдіретінін, оның негізгі өнімі нормативтік актілерден көрініс тапқан заң нормалары, бұл қоғамды басқарудың маңызды құралы екендігін, мұнда оның даму бағдарламасы қалыптасып, маңызды мінез-құлық ережелері қабылданатынын, құқышығармашылықтың деңгейі мен мәдениеті, қабылданған нормативтік актілердің сапасы қоғамның өркениеттілігі мен демократиялығының көрсеткіші болатынына көз жеткізу. Субектілердің түріне қарай құқық шығармашылық түрлері: референдум - жүргізу; құқық орнықтырушы қызметі; мемлекеттік санкциялау сипаттамаларына мысалдар келтіру абзал. Әсіресе, құқық шығармашылық қағидалары: ғылыми, кәсібилік, заңдылық, демократиялық, жариялылық сынды тұжырымдамаларды жан-жақты, қисынды ой-пікірлермен бөліскен дұрыс.

Нормативтік құқықтық актілерді қабылдау процедуралар мен ерекшеліктері Қазақстан Республикасының Парламентінде жүзеге асырылатын заң шығарушылық процесс - Қазақстан Республикасының Конституциясы (61, 62 бап.), 16.10.1995ж. қабылданған «ҚР Парламенті және оның депутаттарының мәртебесі туралы» ҚР Конституциялық заңының 3-тарауымен және «Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық актілері туралы» ҚР 24.03.1998ж. заңымен реттелетіндіктен, оларға барынша сүйене отырып, қажетті тұстарын конспектілеу керек. Заң шығару процесінің: заң шығару бастамасы, заң жобасын талқылау, заңды қабылдау, заңды жариялау кезеңдеріне және ондағы процедуралар мен ерекшеліктер. Нормативтік актілерді реттеу, оларды белгілі бір жүйеге келтіруде заңнаманы қолдану ыңғайлылығын арттыру үшін көпшілікке түсінікті болуын қамтамасыз ету маңызын білу қажет. Жүйелеудің түрлері: инкорпорация, оның қағидалары: инкорпорацияны түрлерін бөліп қарастыра отырып, консолидация. оның инкорпорациядан айырмашылығы, ал консолидацияның ерекшелігі туралы зерделеп, кодификация, кодификациялық актінің дәстүрлі қалыптасқан түрі кодекс болып табылатынын, заңдарды кодификациялау жалпылай, салалық, арнайы түрлері.

Заңды техника – бұл заңды құжаттарды құрастыру, ресімдеуге дайындау және оларды жүйелендіру мен есепке алудың ережелері, амалдары, әдіс-тәсілдерінің жиынтығы. Заңды техниканың түрлері: Құқық шығармашылық техникасы, нормативтік құқықтық актілерді жүйелендіру техникасы, нормативтік құқықтық актілерді есепке алу техникасы, жекелеген құқық қолдану актілерінің техникасы.

Құқық шығармашылық - бұл құзыретті органдардың заң нормаларын қабылдауға, өзгертуге және жоюға байланысты арнайы қызметі: заңнаманы жаңарту, тазарту, ондағы қарама-қайшылықтарды жою.

Құқық шығармашылық белгілері:

- ол белсенді, мемлекеттік, шығармашылық қызметті білдіреді;
- негізгі өнімі нормативтік актілерден көрініс тапқан заң нормалары;
- бұл қоғамды басқарудың маңызды құралы; мұнда оның даму бағдарламасы қалыптасады, маңызды мінез-құлық ережелері қабылданады;
- құқық шығармашылықтың деңгейі мен мәдениеті, қабылданған нормативтік актілердің сапасы – бұл қоғамның өркениеттілігі мен демократиялығының көрсеткіші.

Субектілердің түріне қарай құқық шығармашылық түрлері:

- халықтың тікелей құқық шығармашылығы;
- өкілетті органдардың құқық шығармашылығы;
- жергілікті (локальді) құқық шығармашылық.

Құқық шығармашылық қағидалары:

- ғылыми
- кәсібилік;
- заңдылық;
- демократиялық;
- жариялылық.

Қазақстан Республикасының Парламентінде жүзеге асырылатын заң шығарушылық процесс - Қазақстан Республикасының Конституциясы (61, 62 бап.), 16.10.1995ж. қабылданған «ҚР Парламенті және оның депутаттарының мәртебесі туралы» ҚР Конституциялық заңының 3-тарауымен және «Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық актілері туралы» ҚР 24.03.1998ж. заңымен реттеледі.

Заң шығару процесінің кезеңдері:

- заң шығару бастамасы – заң шығару бастамасына құқығы бар Парламент депутаттары мен Үкіметке тиесілі нормативтік акті шығару туралы ұсыныс немесе актінің жобасын дайындау тек Мәжілісте ғана жүзеге асырылады.

- заң жобасын талқылау – бұл кезең құжатты қажетті сапаға жеткізу, қарама-қайшылықтарды, олқылықтарды, түсініксіз мәселелерді жою үшін Парламентте талқылануы.

- заңды қабылдау - Мәжіліс депутаттары қарастырып, жалпы санының үштен екісінің даусымен мақұлданған, заң жобасы Сенатқа 60 күн ішінде қаралуға жіберіледі. Сенат депутаттарының жалпы санының көпшілік даусымен қабылданған жоба заңға айналып, Президенттің қол қоюына 10 күн ішінде беріледі.

- заңды жариялау- қабылданған актінің мазмұнын көпшілікке жеткізу. Заңдарды жариялау процесі және олардың күшіне енуі «Нормативтік құқықтық акт туралы» 1998ж. қабылданған және 2002ж. өзгерістер мен толықтырулар енгізілген заңмен реттеледі. Біздің Республикамызда заң актілері Парламент жаршысы басылымында жарияланады.

Жүйелеу – бұл нормативтік актілерді реттеу, оларды белгілі бір жүйеге келтіру. Ол заңнаманы қолдану ыңғайлылығын арттыру үшін көпшілікке түсінікті болуын қамтамасыз ету үшін қажет.

Жүйелеудің түрлері:

- инкорпорация – бұл нормативтік актілердің мазмұнын өзгертпестен олардың әрқайсысы өзінің дербес заңдық мәнін сақтап қалатындай етіп, бір жинаққа біріктіру арқылы жүйелеу нысаны.

Инкорпорацияны кім жүзеге асырғанына байланысты жинақтардың үш түрін бөліп қарастырады: ресми; официозды (қолдаушы); бейресми.

- консолидация – бұл нормативтік актілердің мазмұнын өзгертпестен бірыңғай жинаққа біріктіру арқылы жүйелеу нысаны. Инкорпорациядан айырмашылығы – мұндай жинақта әрбір акт өзінің дербес мәнін жоғалтады.

Консолидацияның ерекшелігі – онда инкорпорация мен кодификацияның белгілері табылады және ол кодификация мүмкіндігі болмаған жағдайда аралық кезең ретінде қолданылады.

- кодификация – мазмұнын өзгерте отырып, нормативтік актілерді бірыңғай логикалық біртұтас актіге біріктіру жолымен жүйелеу нысаны. Кодификациялық актінің дәстүрлі қалыптасқан түрі: Кодекс, Жарғы, Ереже болып табылады, ол – бір сипатты қоғамдық қатынастардың белгілі бір саласын жан-жақты реттеуге мүмкіндік беретін ірі акт, құқықшығармашылық әдісі, барынша күрделі және жүйелеудің қиын түрі.

Заңдарды кодификациялау түрлері:

- жалпылай (заңдардың елеулі бөлігі қайта өңделеді),
- салалық (белгілі салалық заң нормасы қайта өңделеді),
- арнайы (қандай да бір құқықтық институттың нормалары қайта өңделеді).

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ІШКІ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІ
БӘРІМБЕК БЕЙСЕНОВ АТЫНДАҒЫ
ҚАРАҒАНДЫ АКАДЕМИЯСЫ**

ЗАҢ ИНСТИТУТЫ

МЕМЛЕКЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ПӘНДЕР КАФЕДРАСЫ

ДӘРІС МӘТІНІ

Тақырыбы: Құқық жүйесі және заңнама жүйесі

**Дәріс кафедра мәжілісінде талқыланып,
мақұлданды 2016 ж. «03» мамыр
№ 23 хаттама
Дайындаған: кафедра аға оқытушысы
полиция подполковнигі С.С. Түсіпбеков**

ҚАРАҒАНДЫ

ҚҰҚЫҚ ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ ЗАҢНАМА ЖҮЙЕСІ

Ж О С П А Р Ы

Кіріспе

Негізгі бөлім

1. Құқық жүйесі ұғымы және оның элементтері.

2. Құқықтық реттеу пәні мен әдістері. Құқық салаларына жалпы сипаттама.

Қорытынды

ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасы Конституциясы. 2008ж..
2. Биекенов Н.А Шапаққызы У. Салкебаев Т С. Мемлекет және құқық теориясы сұрақ жауап. Қарағанды -2004ж.
3. Ғ.Сапарғалиев «Мемлекет және құқық теориясы» Алм. 1998ж.
4. Мухтарова А.Н . Мемлекет және құқық теориясы оқулық
5. Жоламан Д.Қ. Мемлекет және құқық теориясы оқулық. Алм. 1999ж.
6. Т.Ағдарбеков Мемлекет және құқық теориясы оқулық. Қарағ. 2003
7. Бұлғакова. Мемлекет және құқық теориясы. Алм.-2004
8. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. Алм. 1997ж.
9. Қазақстан Республикасы Қылмыстық іс жүргізу кодексі. Алм.1998ж.
10. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. Алм. 1999ж.
11. Қазақстан Республикасы Азаматтық іс жүргізу кодексі. Алм. 1999ж.
12. Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі. Алматы, 2001ж.
13. Қазақстан Республикасының “Нормативтік құқықтық актілер туралы” заңы 24.03.1998 ж.
14. Сапарғалиев Ғ.С. Заң терминдерінің сөздігі. Алматы. 1996ж.
15. Н.Ә.Назарбаев “Ғасырлар тоғысында“ Алм. 1996ж.
16. Н.Ә.Назарбаев “Қазақстан-2030“ Алм. 1997ж.
17. Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқына жолдаулары: - Дағдарыстан – дамуға - 2009 жылғы 6 наурыз;
 - Қазақстан халқының әл-ауқатын арттыру - мемлекеттік саясаттың басты мақсаты 2008 жылғы 7 ақпан;
 - Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан - 2007 жылғы 28 ақпан;
 - Қазақстан - 2030 Барлық Қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы 11.10.1997.

Кіріспе

Құқық жүйесі объективтік құбылыс. Ол қоғамның диалектикалық даму процесінің объективтік заңдылықтары арқылы өмірге келеді. Бір жағынан құқықтық нормалар субъективтік жолмен қалыптасады. Екінші жағынан құқықтық нормалар қоғамның объективтік табиғи даму процесінің тілегіне сәйкес қалыптасып, елдегі әлеуметтік қарым-қатынастарды реттеп басқарады. Сондықтан мемлекеттік органдар құқықтық нормаларды өз бетімен қалай болса солай қабылдай салмайды. Қоғамның әлеуметтік қарым-қатынастарының даму процесіне сәйкес құқықтық нормалар жан-жақты талқыланып, бекітіледі. Қоғамдық қатынастарды реттеп-басқару процесінде нормативтік актілер сала-салаға, жүйе-жүйеге бөлініп дамып жатады. Сөйтіп құқық жүйесі қалыптасады.

Құқық жүйесі және заңнама жүйесі арасында органикалық байланыс әрекет етеді, олар мазмұн мен нысан ретінде өзара қатынас жасайды. Құқық жүйесі — бұл ішкі құрылым құқығы, құқықтық институттар, бағынышты салалық және салалық құқықтарға біріктірілген, құқықтық нормалардың жүйесі.

Заңнама жүйесінің өмірге келу жолы басқа. Бұл жүйе басым түрде субъективтік процесс арқылы қалыптасады. Қоғамдағы қарым-қатынастарды жақсы дамыту үшін нормативтік актілерді дер кезінде қабылдап, елді, мемлекетті дағдарысқа ұшыратпай басқару керек. Міне, бұл мәселемен мемлекеттің заң шығару бағытындағы аппараттары шұғылданады. Осылай қоғамда заң жүйесі қалыптасады. Заңнама жүйесі дегеніміз – Парламент арқылы құқықты құрастыратын (қалыптастыратын) нормативтік актілердің жиынтығы (негіздері). Нормативтік актілерсіз, заңсыз құқық болмайды. Заңнама жүйесі мен құқық жүйесі бір-бірімен тығыз байланысты

Құқық және заңнама жүйелерінің даму бағыттары құқық пен заңның дамуы қоғамның саяси-экономикалық, мәдени-әлеуметтік реформаларға тікелей байланысты. Олар: - қоғамдағы диалектикалық құбылыстардың құқық пен заңды объективтік тұрғыдан дамытуы; - құқық жүйесінің дамуы; - заң шығармашылық процесінің сапасының жақсаруы.

Құқық жүйесі объективтік құбылыс қоғамның диалектикалық даму процесінің объективтік заңдылықтары арқылы өмірге келетінін айту қажет. Қоғамдық қатынастарды реттеп-басқару процесінде нормативтік актілер сала-салаға, жүйе-жүйеге бөлініп дамып, құқық жүйесі қалыптасып жатса, заң шығару жүйесінің өмірге келу жолы басым түрде субъективтік процесс арқылы қалыптасатынын білу керек. Парламент арқылы құқықты құрастыратын (қалыптастыратын) нормативтік актілердің жиынтығы (негіздері) ретінде заң жүйесін сипаттау. Нормативтік актілерсіз, заңсыз құқық болмайды, сондықтанда заң жүйесі мен құқық жүйесі бір-бірімен тығыз байланыстылығын айыра білу. Заң шығару жүйесінің негізгі салаларына да көңіл бөлу қажет. Құқық және заң жүйелерінің даму бағыттары құқық пен заңның дамуы қоғамның саяси-экономикалық, мәдени-әлеуметтік реформаларға тікелей байланысты екенін анықтау. Құқық жүйесі – құқықтың құрамдас бөліктерінің ішкі өзара сәйкестігі мен бірлігін көрсететін және объективті түрде оны салалар мен институттарға бөлетін, қоғамның экономикалық құрылысына негізделген құқықтың ішкі

құрылымы. Құқық мазмұны оның нормалары болатындықтан, құқық жүйесін де белгілі түрде құрылған және өзара байланысты құқық нормалары құрайды. Құқық жүйесіне бірлік, дербестік, объективтілік тән болады.

1. Құқық жүйесі ұғымы және оның элементтері.

«Жүйе» термині грек тілінен аударғанда «тұтастық», «бөліктерден тұру» деген мағынаны білдіреді. Құқық жүйесін анықтау үшін төмендегі сұрақтарға жауап іздеуіміз керек:

а) құқық қандай бөліктерден тұрады?

ә) бұл бөліктердің өзара байланысы қандай?

Құқық жүйесі – бұл құқықтың ішкі құрылысы, оның салаларға, бағынысты салаларға және құқықтық институттарға бөлінуі.

Құқық жүйесіне мынадай **белгілер** тән: - оның бастапқы элементі – ірі құрылымдар – институттар, бағынысты сала, салаларға біріктірілетін құқық нормасы болып табылады; - оның элементтері ішкі үйлесімді, бір-бірімен қайшылыспайды, сондықтан ол біртұтас, бірлікте болады; - ол әлеуметтік-экономикалық, саяси, ұлттық, діни, мәдени, тарихи факторларға негізделеді; - объективтік сипатта болады – бар қоғамдық қатынастарға байланысты және адамдардың субъективтік қалауы бойынша туындамайды. Жүйе болғандықтан ол өзара байланысты көптеген элементтерден тұрады.

Құқық жүйесінің құрылымдық **элементтері**: құқық нормасы, құқықтық институт, құқық саласы, құқықтың бағынысты саласы болып табылады.

Құқық нормасы – бұл мемлекетпен белгіленген немесе мақұлданған және қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған жалпыға міндетті формалді анықталған мінез-құлық ережесі. Құқық жүйесінің бастапқы элементі құқықтық норма реттейтін қатынасқа қатысушыларға субъективтік құқықтар беріп, заңды міндеттер жүктейді. Құқық нормасының **белгілері**: жалпыға міндетті, формалді анықталған, мемлекетпен байланысқан, ұсынушылық-міндеттемелік сипаты бар.

Құқықтық институт – құқық саласының ерекше бөлігі және қоғамдық қатынастардың белгілі бір түрін реттейтін құқықтық нормалардың дербес кешені. Оларға мынадай **белгілер тән**: қоғамдық қатынастың біртекті саласын емес, оның бір жағын қоғамдық қатынастың біртекті тобын реттейді (мысалы, азаматтық құқық саласы сияқты барлық мүліктік қатынастарды емес, оның бір жағын – сатып алу, сату шартын реттейді), құқықтық институт нормалардың заңдық бірлігімен (жиынтығымен) ерекшеленеді (мысалы, тек президент мәртебесі ретінде құқықтық нормалар), заңдық дербестігі – құқық институты бөлімі, тараулармен дербестендіріледі (мысалы, ҚР Конституциясының бөлімдері жеке құқықтық институттардан тұрады).

Құқық саласы – қоғамдық қатынастың біртекті саласын реттейтін құқықтық нормалар мен институттардың жиынтығы, құқық жүйесінің бербес бөлігі. Қоғамдық қатынастардың қандай да бір саласының біртектілігі, ерекшелігі өмірге тиісті құқық саласын әкеледі. Құқық жүйесі салалардан тұрса, салалардың өздері **бағынысты сала**, институттар мен құқық нормаларынан құралады. Қалыптасып келе жатқан салалардың арасынан кәсіпкерлік, салық, муниципалдық, космостық құқық салаларын атауға болады. Құқықтың негізгі

салаларына сипаттама беру – конституциялық, әкімшілік, азаматтық, қылмыстық және т.б. құқықтың нақты пәні мен құқықтың реттеу әдістерін қарастыруды білдіреді.

2. Құқықтық реттеу пәні мен әдістері. Құқық салаларына жалпы сипаттама

Құқықты салаға бөлу үшін екі өлшем қолданылады: құқықтың реттеу пәні мен әдісі.

Құқықты реттеудің пәні – бұл әрқашанда құқықпен реттелетін қоғамдық қатынастар болып табылады. Қоғамдық қатынастардың көп түрлілігі осы қатынастарды реттейтін құқық нормалардың әртүрін, жиынтығын анықтайды. Яғни қоғамдық қатынастар өзінің түрлеріне сәйкес қандай да бір белгілері бойынша салаларға немесе топтарға бөлініп, тиісті білгілі бір құқық нормаларының жиынтығымен, тобымен реттеледі. Мысалы, еңбек қатынасы – белгілі бір құқық нормаларының жиынтығымен реттелетін қоғамдық қатынастың бір саласы. Сол сияқты отбасы қатынастары, мүліктік қатынастар бөлек құқық нормаларының жиынтығымен реттеледі. Сонымен құқықтық реттеудің пәні – құқықпен не реттеледі? Деген сұраққа жауап береді. Бұл құқықпен реттелетін қоғамдық қатынастар. Құқықтық реттеудің пәні құқық салаларын бір-бірінен айыратын негізгі критерия, негіз болып табылады.

Құқықтық реттеудің пәні «құқық нені реттейді?» деген сұраққа жауап берсе, әдіс «қалай реттейді?» деген сұраққа жауап іздейді. Егер құқықтық реттеу пәні материалдық критерия болса, әдіс – формалды – заңи болып табылады.

Құқықтық реттеудің әдісі – біртекті қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеуде қолданылатын заңи құралдардың жиынтығы.

Құқықтық реттеудің мынадай негізгі әдістері бар:

1) императивтік – тыйым салу, жазалауға негізделген биліктік өкім ету, субординация әдісі, императивтік әдіс құқықтық өкімдерден бас тартуға жол бермейді. Мұнда құқықтық қатынастың пайда болу негізі мемлекеттік – биліктік бұйрық болып табылады, соттық үкім, қылмыстық істі қозғау туралы қаулы, ол көбінесе әкімшілік және қылмыстық құқыққа тән болады.

2) диспозитивтік – ерік беруге негізделген, тараптардың теңдігі кодификация әдісі. Бұл әдіс құқықтық қатынасқа қатысушыларға өзара қатынастарын өз қалауларына реттеуге құқық бере отырып, белгілі дәрежеде дербестік береді. Бұл әдіс азаматтық, отбасылық құқықтарға тән. Оған «егер заңда өзгеше көзделмесе» деген қаратпа сөз тіркесі тән болып келеді.

3) қолдау әдісі – қандай да бір лайықты мінез-құлығы үшін мадақтау әдісі, ол көбінесе еңбек құқығында кездеседі.

4) ұсынбалы әдіс – қоғам мен мемлекет үшін нақты пайдалы кеңес беру әдісі. Ол кәсіпкерлік құқыққа тән.

Құқықтық реттеудің әдісі оның пәнімен анықталады. Мәселен, әкімшілік құқықтағы императивтік әдіс мемлекет басқару саласындағы субъектілерде болатын билік және бағыну қатынастарының сипатынан туындайды. Егер әр құқық саласында өзінің реттеу пәні болса, онда құқықтық реттеу әдісі бірнеше құқық саласына тән болуы мүмкін.

Қорытынды

Құқық жүйесі объективтік құбылыс. Ол қоғамның диалектикалық даму процесінің объективтік заңдылықтары арқылы өмірге келеді. Бір жағынан құқықтық нормалар субъективтік жолмен қалыптасады. Екінші жағынан құқықтық нормалар қоғамның объективтік табиғи даму процесінің тілегіне сәйкес қалыптасып, елдегі әлеуметтік қарым-қатынастарды реттеп басқарады. Сондықтан мемлекеттік органдар құқықтық нормаларды өз бетімен қалай болса солай қабылдай салмайды. Қоғамның әлеуметтік қарым-қатынастарының даму процесіне сәйкес құқықтық нормалар жан-жақты талқыланып, бекітіледі. Қоғамдық қатынастарды реттеп-басқару процесінде нормативтік актілер сала-салаға, жүйе-жүйеге бөлініп дамып жатады. Сөйтіп құқық жүйесі қалыптасады.

Заң шығару жүйесінің өмірге келу жолы басқа. Бұл жүйе басым түрде субъективтік процесс арқылы қалыптасады. Қоғамдағы қарым-қатынастарды жақсы дамыту үшін нормативтік актілерді дер көзінде қабылдап, елді, мемлекетті дағдарысқа ұшыратпай басқару керек. Міне, бұл мәсеелемен мемлекеттің заң шығару бағытындағы аппараттары шұғылданады. Осылай қоғамда заң жүйесі қалыптасады.

Заң жүйесі дегеніміз – Парламент арқылы құқықты құрастыратын (қалыптастыратын) нормативтік актілердің жиынтығы (негіздері). Нормативтік актілерсіз, заңсыз құқық болмайды. Заң жүйесі мен құқық жүйесі бір-бірімен тығыз байланысты.

Заң шығару жүйесінің негізгі салалары:

- бір салалық қатынастарды реттейтін заң жүйесі. Бұл құқық жүйесімен ұқсас. Мысалы, азаматтық құқық, әкімшілік құқық, қылмыстық құқық т.б.

- саланың өз ішіндегі қатынастарды реттейтін заңдар. Мысалы: азаматтық құқықтың ішіндегі авторлық құқық; жер-су заңдарының ішіндегі тау-кен, экология туралы заңдар т.б.

- кешенді заңдар жүйесі (бірнеше салаларды қамтитын заңдар). Мысалы, шаруашылық, транспорттық т.б. заңдар. Бұл заң жүйелері қоғамның бірнеше салаларының ұқсас қатынастарын реттеп отырады.

- қорғаныс -әскери заң жүйелері. Бұл жүйе құқық жүйесінің басым көпшілігін біріктіреді. Мысалы, мемлекеттік, әкімшілік, қаржы, жер, қылмыстық т.б. құқық салаларын біріктіреді.

әскери заң жүйесі арнаулы, ерекше заң саласы болғанымен қоғамдағы құқықтың негізгі қағидаларын қатаң сақтайды.

Құқық және заң жүйелерінің даму бағыттары құқық пен заңның дамуы қоғамның саяси-экономикалық, мәдени-әлеуметтік реформаларға тікелей байланысты. Олар: - қоғамдағы диалектикалық құбылыстардың құқық пен заңды объективтік тұрғыдан дамытуы; - құқық жүйесінің дамуы; - заң шығармашылық процесінің сапасының жақсаруы.

Құқық жүйесі – бұл құқықтың ішкі құрылысы, оның салаларға, бағынысты салаларға және құқықтық институттарға бөлінуі.

Құқық жүйесіне мынадай белгілер тән:

- оның бастапқы элементі – ірі құрылымдар – институттар, бағынысты сала, салаларға біріктірілетін құқық нормасы болып табылады;
- оның элементтері ішкі үйлесімді, бір-бірімен қайшылыспайды, сондықтан ол біртұтас, бірлікте;
- ол әлеуметтік-экономикалық, саяси, ұлттық, діни, мәдени, тарихи факторларға негізделеді;
- объективтік сипатта болады – бар қоғамдық қатынастарға байланысты және адамдардың субъективтік қалауы бойынша туындамайды

Құқық жүйесінің құрылымдық элементтері:

- құқық нормасы,
- құқықтық институт,
- құқық саласы,
- құқықтың бағынысты саласы.

Құқық нормасы – бұл мемлекетпен белгіленген немесе мақұлданған және қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған жалпыға міндетті формалді анықталған мінез-құлық ережесі

Құқықтық институт – құқық саласының ерекше бөлігі және қоғамдық қатынастардың белгілі бір түрін реттейтін құқықтық нормалардың дербес кешені.

Құқық саласы – қоғамдық қатынастың біртекті саласын реттейтін құқықтық нормалар мен институттардың жиынтығы, құқық жүйесінің бербес бөлігі.

Құқық жүйесі салалардан тұрса, салалардың өздері бағынысты сала, институттар мен құқық нормаларынан құралады.

Құқықтық реттеудің пәні – бұл әрқашанда құқықпен реттелетін қоғамдық қатынастар болып табылады

Құқықтық реттеудің әдісі – біртекті қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеуде қолданылатын заңи құралдардың жиынтығы

Құқықтық реттеудің мынадай негізгі әдістері бар:

1) императивтік – тыйым салу, жазалауға негізделген биліктік өкім ету, субординация әдісі, императивтік әдіс құқықтық өкімдерден бас тартуға жол бермейді. Мұнда құқықтық қатынастың пайда болу негізі мемлекеттік – биліктік бұйрық болып табылады, соттық үкім, қылмыстық істі қозғау туралы қаулы, ол көбінесе әкімшілік және қылмыстық құқыққа тән болады.

2) диспозитивтік – ерік беруге негізделген, тараптардың теңдігі кодификация әдісі. Бұл әдіс құқықтық қатынасқа қатысушыларға өзара қатынастарын өз қалауларынша реттеуге құқық бере отырып, белгілі дәрежеде дербестік береді. Бұл әдіс азаматтық, отбасылық құқықтарға тән. Оған «егер заңда өзгеше көзделмесе» деген қаратпа сөз тіркесі тән болып келеді.

3) қолдау әдісі – қандай да бір лайықты мінез-құлығы үшін мадақтау әдісі, ол көбінесе еңбек құқығында кездеседі.

4) ұсынбалы әдіс – қоғам мен мемлекет үшін нақты пайдалы кеңес беру әдісі. Ол кәсіпкерлік құқыққа тән.

Заң жүйесі дегеніміз – Парламент арқылы құқықты құрастыратын (қалыптастыратын) нормативтік актілердің жиынтығы (негіздері). Нормативтік актілерсіз, заңсыз құқық болмайды. Заң жүйесі мен құқық жүйесі бір-бірімен тығыз байланысты.

Заң шығару жүйесінің негізгі салалары:

- бір салалық қатынастарды реттейтін заң жүйесі. Бұл құқық жүйесімен ұқсас. Мысалы, азаматтық құқық, әкімшілік құқық, қылмыстық құқық т.б.

- саланың өз ішіндегі қатынастарды реттейтін заңдар. Мысалы: азаматтық құқықтың ішіндегі авторлық құқық; жер-су заңдарының ішіндегі тау-кен, экология туралы заңдар т.б.

- кешенді заңдар жүйесі (бірнеше салаларды қамтитын заңдар). Мысалы, шаруашылық, транспорттық т.б. заңдар. Бұл заң жүйелері қоғамның бірнеше салаларының ұқсас қатынастарын реттеп отырады.

- қорғаныс -әскери заң жүйелері. Бұл жүйе құқық жүйесінің басым көпшілігін біріктіреді. Мысалы, мемлекеттік, әкімшілік, қаржы, жер, қылмыстық т.б. құқық салаларын біріктіреді.

әскери заң жүйесі арнаулы, ерекше заң саласы болғанымен қоғамдағы құқықтың негізгі қағидаларын қатаң сақтайды.

Құқық және заң жүйелерінің даму бағыттары құқық пен заңның дамуы қоғамның саяси-экономикалық, мәдени-әлеуметтік реформаларға тікелей байланысты. Олар: - қоғамдағы диалектикалық құбылыстардың құқық пен заңды объективтік тұрғыдан дамытуы; - құқық жүйесінің дамуы; - заң шығармашылық процесінің сапасының жақсаруы.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ІШКІ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІ
БӘРІМБЕК БЕЙСЕНОВ АТЫНДАҒЫ
ҚАРАҒАНДЫ АКАДЕМИЯСЫ**

ЗАҢ ИНСТИТУТЫ

МЕМЛЕКЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ПӘНДЕР КАФЕДРАСЫ

ДӘРІС МӘТІНІ

**Тақырыбы: Қазіргі құқық жүйесінің негізі және
тұрпаты**

**Дәріс кафедра мәжілісінде талқыланып,
мақұлданды 2016 ж. «03» мамыр
№ 23 хаттама
Дайындаған: кафедра аға оқытушысы
полиция подполковнигі С.С. Түсіпбеков**

ҚАРАҒАНДЫ

ҚАЗІРГІ ҚҰҚЫҚ ЖҮЙЕСІНІҢ НЕГІЗІ ЖӘНЕ ТҰРПАТЫ

Ж О С П А Р Ы

Кіріспе

Негізгі бөлім

1. Құқық жүйесінің ұғымы, құқықтық жанұя және оларды топтастыру.

2. Романо-германдық құқықтық жанұя.

3. Англосаксондық құқықтық жанұя.

4. Мұсылман жанұя құқығы.

5. Әдет-ғұрып жанұя құқығы.

Қорытынды

ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасы Конституциясы. 2008ж..
2. Биекенов Н.А Шапаққызы У. Салкебаев Т С. Мемлекет және құқық теориясы сұрақ жауап. Қарағанды -2004ж.
3. Ғ.Сапарғалиев «Мемлекет және құқық теориясы» Алм. 1998ж.
4. Мухтарова А.Н . Мемлекет және құқық теориясы оқулық
5. Жоламан Д.Қ. Мемлекет және құқық теориясы оқулық. Алм. 1999ж.
6. Т.Ағдарбеков Мемлекет және құқық теориясы оқулық. Қарағ. 2003
7. Бұлғакова. Мемлекет және құқық теориясы. Алм.-2004
- 8. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. Алм. 1997ж.**
- 9. Қазақстан Республикасы Қылмыстық іс жүргізу кодексі. Алм.1998ж.**
- 10. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. Алм. 1999ж.**
- 11. Қазақстан Республикасы Азаматтық іс жүргізу кодексі. Алм. 1999ж.**
12. ҚР-ның Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі. Алматы, 2001ж.
13. ҚР-ның “Нормативтік құқықтық актілер туралы” заңы 24.03.1998 ж.
14. Сапарғалиев Ғ.С. Заң терминдерінің сөздігі. Алматы. 1996ж.
15. Бабаев В. К. Теория современного советского права. 1994. С. 5.
16. Алексеев С. С. Государство и право: Начальный курс. М., 1994. С. 80.
17. Давид Р. Основные правовые системы современности. — М., 1988.
18. Правовые системы мира. — Екатеринбург, 1995.
19. Саидов А. Х. Сравнительное правоведение. — М., 2000.
20. Тихомиров Ю. А. Курс сравнительного правоведения. — М, 1996
21. Мусульманское право. — М.. 1984.
22. Саидов А. Х. Сравнительное правоведение и юридическая география мира. М.. 1993.
23. СюкияйненЛ. Р. Мусульманское право.— М.. 1986.
24. Сюкияйнен Л. Р. Шариат: религия, нравственность, право // Государство и право. 1996. - № 8.
25. Богдановская // Ю. Прецедентное право. — М.. 1993.
26. Кросс Р. Прецедент в английском праве М, 1985.

Кіріспе

Құқық жүйесінің ұғымы, құқықтық жанұя және оларды топтастыру. Романо-германдық құқықтық жанұя. Англосаксондық құқықтық жанұя. Мұсылман жанұя құқығы. Әдет-ғұрып жанұя құқығы.

Заң ғылымындағы құқықтық жанұялардың бірі - континентальді Еуропанын нормативті-заңнамалық жүйе жанұясы, романо-германдық құқықтың (бұл жүйелерде бірінші орында заң тұрады) пайда болуына негіз болған рим құқығы. Романо-германдық құқықтық жанұясына тән ерекшеліктерді ажырата білу қажет. Романо-германдық (континентальдық) құқықтық жүйеде, соның ішінде Қазақстан Республикасында, сот прецеденті құқық қайнар көзі ретінде танылмайтыны.

Англо-саксондық елдердің құқықтық жүйесін зерделеу қажет және осы елдердегі сот тәжірибесінің рөлін бағалау керек (АҚШ, Ұлыбритания, Канада, Жаңазеландия). Сот прецеденті - келешекте ұқсас істерге үлгі болатын нақты сот ісі бойынша шешім шығару кезінде заңнамада қажетті норма болмаған жағдайда ғана қолданылатынын айта керек. Бұдан шығатыны, прецедент кезінде құқық қолдану функциясын орындайтын органдар құқық шығармашылық органдарының функцияларын өздері иеленеді. Қазіргі уақытта прецедент англосаксондық құқық жүйесі орнаған елдерде Англияда, Үндістанда, АҚШ-та қолданылады. Англо-саксондық құқықтық жүйесінде мынадай үрдіс байқалады, яғни, статуттық құқықтың үлес салмағы ұлғайып келеді, ал романдық құқықтық жүйеде (Франция, Германия және т. б.) прецеденттік құқық салмағы ұлғаяуда". Англосаксондық құқықтық жанұяға Англияның, АҚШ-тың, Канаданың, Австралияның, Жаңа Зеландияның және т.б. ұлттық-құқықтық жүйелерін жатқызады. Берілген жанұяның белгілеріне сипаттама.

Ислам мемлекеттерінің құқықтық нормалары мен діни нормаларды мақсатты түрде салыстырып, қайнар көздерін табу қажет. Сонымен бірге, әдет ғұрып құқығын негізі мен сипатын көрсету қажет. Берілген құқықтық жанұяның белгілерінің ішінен құқықтың пайда болуы қоғам мен мемлекеттен емес, ал, Құдайдан деп тануын бөліп көрсетуге болады, сондықтан да заңдық нұсқаулар бірден мәңгілікке берілген, оларға сеніп және сәйкесінше қатаң сақтау керек. Шариаттың үш саладағы құдіретті бағыттарын атап өту. Мұсылмандардың киелі кітаптары — Құран, Сунна, Иджма, Қияс көрсетілген діни-құқықтық қағидалар құқықтың негізгі қайнар көзі болып табылатынына сипаттама жасау қажет.

Құқықтық әдет-ғұрып – мемлекет міндетті мән берген және олардың сақталуын өзінің мәжбүрлеу күшімен кепілдік ететін дәстүр. Әдет-ғұрып — тарихи қалыптасқан және әдетке айналған мінез-құлық ережесі. Құқықтық (санкцияланған) әдет-ғұрып, мемлекет заңдық күш, санкция берген, әдетке айналған, тарихи қалыптасқан мінез-құлық ережесі ретінде көрініс табады. Санкциялау дегеніміз мемлекетпен бекіту деген сөз. Басқаша айтқанда, құқықтық әдет-ғұрып - мемлекеттен туындамайтын тек онымен танылатын құқықтың қайнар көзі. Құқықтық әдет-ғұрыпқа құл иеленушілік құрылыстағы феодалдық құқықтың ескерткішін жатқызуға болады: Қазақстанда «Жеті Жарғы», Үндістанда «Ману заңы», Германияда «Солистік шындық», Ресейде «Русская правда».

1. Құқық жүйесінің ұғымы, құқықтық жанұя және оларды топтастыру

Құқықтық жүйе – бұл құқықтық шынайылықтың басқа белсенді элементтерімен – құқықтық идеологиямен және сот тәжірибесімен біртұтас қарастырылатын құқық. Осы үш элемент: заңдар мен басқа да мемлекетпен танылған қайнар көздерден көрініс тапқан жалпыға міндетті нормалар жүйесі ретіндегі құқық, құқықтық сананың белсенді жағы – құқықтық идеология және сот тәжірибесі құқықтық жүйені құрайды.

Құқықтық жанұя — олардын көмегімен қоғамдық қатынастар реттелетін өзара байланысқан, келісілген және өзара әрекет етуші заңдық құралдардың жиынтығы.

Құқықтық жүйе түсінігінің белгілі бір мемлекеттегі құқыққа сипаттама берудегі маңызы зор. Бұл жағдайда ұлттық құқықтық жөнінде сөз болып отыр. Құқықтық жүйенің құқықпен қатар қай элементінің – не сот тәжірибесінің, не құқықтық идеологияның – ерекше рөлге ие болуына сол мемлекеттегі барлық құқықтық құбылыстар тәуелді болып келеді. Осы белгілері бойынша құқықтық жүйенің келесі жанұяларын (құқықтың қайнар көздерінің ортақтығы негізінде бөлінген құқықтық жүйелердің жиынтығы) бөліп қарастырады:

1. Континенталдық Еуропаның нормативтік-заңнамалық жүйелер отбасы – бұл романдық-германдық құқық. Бұл құқықтық жүйелерде бірінші орынға заң қойылған (Италия, Франция, Германия, Португалия және т.б.).

2. Нормативтік-соттық, ағылшын-саксондық құқықтық жүйелер жанұясы. Бұл құқықтық жүйелерде басты орынды сот тәжірибесі, заңды прецедент иеленген (Ұлыбритания, АҚШ, Канада, Австралия және т.б.).

3. Діни-дәстүрлі, идеологиялық құқықтық жүйелер жанұясы – мұсылман құқығы және кеңестік құқық. Бұл құқықтық жүйелерде ерекше рөлді дін мен партиялық идеология иеленген (Иран, Ирак, Пәкістан, Судан және т.б.)

Құқықтық жүйе түсінігі теориясын зал ғылымында тек ХХ ғасырдың 80-ші жылдары ғана қарастыра бастады. Оның маңызы мынада: ол адамның мінез-құлқына әсер ететін барлық өзара байланысқан заңдық блоктарды біріктіреді, сондай-ақ құқық қолданушылық және құқық қорғаушылық сұрақтарын нақты шешуді көздейді. Құқықтық жүйе құқыққа негізделеді, бірақ одан әлде қайда кең. «құқық» және «құқықтық жүйе» түсініктері тұтас және бөлік ретіндегі қатынаста болады. Егер құқық, мемлекетпен бекітілетін және қамтамасыз етілетін формальді анықталған, жалпыға міндетті заң нормаларының жүйесі ретінде түсіндірілсе, ал, құқықтық жүйені ресми биліктің, адамдардың мінез құлқына құқықтық әсерін тигізетін қоғамның барлық құқықтық ұйымын, тұтастай құқықтық нақтылықты, заңдық құралдардың жүйесін бейнелейтін құбылыс деп түсіндіріледі.

«Құқықтық жүйе» түсінігі нақты қоғам өмірінің заңдық саласын кешендік бағалау ретінде сипатталады.

Заң әдебиеттерінде оның құрылымына бірнеше көзқарастар бар. Сонымен В.К.Бабаев оған мыналарды жатқызады: құқық және оны сипаттайтын заңнама; құқықтық түсініктер; құқықтық қағидалар; құқықтық қатынастар; құқықтық символика; құқықтық идеология; құқықтық мәдениет; құқықтық саясатты жүзеге асыратын. құқық шығармашылық, құқық қолданушылық немесе құқық

қолданушылық қызметпен айналысатын құқықтық институттар мен құқықтық мекемелер; заңдық тәжірибе. С.С.Алексеев құқықтық жүйеге белсенді, өзара тығыз байланысқан элементтерді жатқызады:

- заңда, өзге мемлекетпен танылған қайнар көздерде көрініс тапқан, міндетті нормалардың жүйесі ретіндегі құқық;

- құқықтық идеология - құқықтық сананың белсенді жағы:

- соттық (заңдық) тәжірибе.

«Құқықтық жүйе» түсінігі нақты елдің құқығын сипаттауда мәнді маңыздылыққа ие. Әдетте бұл жағдайда «ұлттық құқықтық жүйе» түсінігі қолданылады. Мысалы. Ұлыбританияның ұлттық құқықтық жүйесі. Қытайдың ұлттық құқықтық жүйесі, Қазақстан Республикасының ұлттық құқықтық жүйесі.

Құқықтық жүйелер генезис (пайда болуы), қайнар көздер сатысы, құқық жүйесі, соттың рөлі және т.б. сияқты негізгі белгілері бойынша құқықтық жанұяға біріктіріледі. Атақты компаративист Давид Рене келесідегідей негізгі құқықтық жанұяларды бөліп көрсетеді:

- романо-германдық құқықтық жанұя (бастаулары римдік жеке құқықта жатыр, құқықтың негізгі қайнар көзі - заң). Қазақстанның құқықтық жүйесі нақ осы жүйеге жатады:

- англо-саксондық құқықтық жанұя (бұл жүйелерде соттық тәжірибе, прецедент басымдылық танытады);

- діни-дәстүрлі құқықтық жүйе жанұясы - мұсылман құқығы, индуc құқығы, Африка елдерінің (бұл жүйелерде дін мен әдет-ғұрып анықтаушы рөл ойнайды) кәдімгі (дәстүрді) құқығы.

2. Романо-германдық құқықтық жанұя

Заң әдебиеттерінде келесі түрдегі құқықтық жанұяларды бөліп көрсетеді:

- континентальді Еуропаның нормативті-заңнамалық жүйе жанұясы, романо-германдық құқық (бұл жүйелерде бірінші орында заң тұрады);

- нормативті-соттық, англосаксондық құқықтық жүйе жанұясы - АҚШ, Ұлыбританияның прецеденттік құқығы (бұл жүйелерде сот практикасы, прецедент басымдылық танытады);

- діни-дәстүрлі құқықтық жүйе жанұясы - мұсылман құқығы, индуc құқығы, Африка елдерінің (бұл жүйелерде дін мен әдет-ғұрып анықтаушы рөл ойнайды) кәдімгі (дәстүрлі) құқығы. Романо-германдық құқықтық отбасына континентальді Еуропаның (Италияның, Францияның, Испанияның, Португалияның, Германияның, Австрияның, Швейцарияның); Солтүстік Африканың; Оңтүстік Американың; Японияның; Ресей мен Қазақстанның құқықтық жүйелері жатады. Олардың айырмашылық негіздері мынада жатыр, көрсетілген құқықтық жанұяның негізгі қайнар көзі нормативтік-құқықтық акт болып табылады.

Романо-германдық құқықтық жанұяның пайда болуына негіз болған рим құқығы. Романо-германдық құқықтық жанұясын келесі белгілері бойынша ажыратады:

- оның қайнар көзі, біртұтас сатылы жүйені құратын нормативтік-құқықтық актілер болып табылады;

- берілген сатылы нормативтік-құқықтық актілер жүйесінің басында жоғары заңдық күшке ие конституция (негізгі заң) түр;
- құқықтың басты жасаушысы соттар емес, заңшығарушылар болады;
- нормативтік жалпылаудың жоғары деңгейіне жету жіктелген нормативтік актілердің көмегімен орындалады;
- заңға бағынышты нормативті актілер (регламенттер, нұсқаулар, циркулярлар және т. б.) маңыздылыққа ие;
- құқық жеке және жария болып, сондай-ақ салаларға бөлінеді;
- құқықтық әдет-ғұрып және заңдық прецедент көмекші, толықтырушы қайнар көз ретінде болады;
- бірінші орында міндеттер емес, адам және азамат құқықтары болады;
- берілген құқықтық жанұяның құрылысының негізгі қағидалары (теориясын) университеттерде өңделген және өңделіп жатқан заңдық доктрина ерекше маңыздылыққа ие.

3. Англосаксондық құқықтық жанұя

Сот прецеденті - келешекте ұқсас істерге үлгі болатын нақты сот ісі бойынша шешім. Сот прецеденті шешім шығару көзінде заңнамада қажетті норма болмаған жағдайда ғана қолданылады. Бұдан шығатыны, прецедент көзінде құқық қолдану функциясын орындайтын органдар құқық шығармашылық органдарының функцияларын өздері иеленеді. Қазіргі уақытта прецедент англосаксондық құқық жүйесі орнаған елдерде Англияда, Үндістанда, АҚШ-та қолданылады.

Соттың шешімдері мен үкімдері барлық өзге соттар үшін міндетті емес, ал, тек, істің мәні, «өзегі» және соттың құқықтық позициясы сот прецедентінің мәні болып табылады. Сот прецедентін кез келген сот құрмайды, ережеге сай сот жүйесінің жоғарғы органы құрады. Мысалы, АҚШ-та әлдеқайда маңызды істерді қарастыратын, Жоғарғы Сот. Сондай-ақ, мысалы, АҚШ-та әйел мен ерлердің конституциялық теңдігін қамтамасыз етуде Ролинсон (1977 ж.) ісі бойынша шығарылған сот прецеденті себеп болды. Бұл жерде әйел адамды абақты қадағалаушысы қызметіне қабылдамады - абақты басшысының пікірі бойынша бұл әйел осы жұмысқа дене бітімі бойынша (салмағы шамамен 54 кг, бойы 160 см) сай келмеді.

Аймақтық сот абақты басшысына, әйел адам тұтқындалғандардын тән тояттық сөзімін қоздырып өзіне бағыттау мүмкіндігі бар деген себеппен әйелдің талап арызыннан бас тартады. Жоғарғы Сот Ролинсонның талап арызын қанағаттандырады және сот жалған пайымға беріліп қателік жасаған - егер тұтқындар тәртіп ережелерін бұзса және қадағалаушыларға шабуыл жасаса оларды жазалау керек деп көрсетеді. Осылайша әйелдердің құқығын кемсітуге болмайды.

Романо-германдық (континентальдық) құқықтық жүйеде, соның ішінде Қазақстан Республикасында, сот прецеденті құқық қайнар көзі ретінде танылмайды. Сот прецедентін құқықтың қайнар көзі деп танушылардың қарсыластары өз пікірлерін әдетте былайша сипаттайды, уақыт өткен сайын сот шешімдері көбейіп жиналып қалады және бұларды бақылап жіктеу қиын, сондықтан соттың адасуына әкеп соғады.

Дегенмен заң әдебиеттерінде басқа да көзқарастар орын алған. Қазіргі әлемде құқықтық жүйесінде тек қана сот прецеденті әрекет ететін мемлекеттер жоқ. АҚШ-та және Англияда да сот прецедентімен қатар, заңдар әрекет етеді. Тіпті англо-саксондық құқықтық жүйесінде мынадай үрдіс байқалады, яғни, статуттық құқықтың үлес салмағы ұлғайып келеді, ал романдық құқықтық жүйеде (Франция, Германия және т. б.) прецеденттік құқық салмағы ұлғаюда".

Англосаксондық құқықтық жанұяға Англияның, АҚШ-тың, Канаданың, Австралияның, Жаңа Зеландияның және т.б. ұлттық-құқықтық жүйелерін жатқызады.

Берілген жанұяның белгілерінің ішінен келесілерді көрсетуге болады:

- құқықтың негізгі қайнар көзі соттық прецедент (нақты іс бойынша соттармен алыптастырылған және ұқсас істерге таралатын мінез-құлық ережелері) болып табылады;

- заңдық прецеденттер жеке (казустикалық) сипатта болады;

- құқықты қалыптастыруда (құқық шығармашылықта) басты рөлі, мемлекеттік органдар жүйесінде ерекше жағдайды иеленетін соттарға беріледі;

- бірінші орында міндеттер емес, ал ең алдымен сотпен қорғалатын адам және азаматтың құқықтары тұрады;

- көбінесе материалдық құқықты анықтайтын процессуалдық құқық (процедуралық дәлелдеуші) басшылықты маңызға ие;

- жіктелген құқық саласы болмайды;

- құқықты жеке және жария деп классикалық бөлу көрсетілмеген;

- статуттық құқық (заңнама) және заңдық әдет-ғұрып көмекші. толықтырушы қайнар көз ретінде болады;

- заңдық доктрина ережеге сай прагматикалық (субъективті-идеалистік бағыт) қосалқы сипатта болады.

4. Мұсылман құқығы

Берілген құқықтық жанұяның белгілерінің ішінен құқықтың пайда болуы қоғам мен мемлекеттен емес, ал, Құдайдан деп тануын бөліп көрсетуге болады, сондықтан да заңдық нұсқаулар бірден мәңгілікке берілген, оларға сеніп және сәйкесінше қатаң сақтау керек.

Мұсылман елдерінің құқықтық жүйелердің белгілі бір айырмашылықтары бар, бірақ олардың барлығы ислам дінінің негізінде қалыптасқан және қызмет етеді.

Осы сұрақты қарастыруда көбісі мұсылман құқығын (исламдық) шариатпен шатастырып қателеседі.

Шариат үш саладағы құдіретті бағыттарды ұстанады:

- жалпы ережелер - исламдық дүниетану. Олар ұстанымдар (көзқарастар) мен мінез-құлықты анықтайды, индивидтің барлық әрекеттеріне ойластырылғандық және мақсатқа бағытталғандық сипат береді;

- адамның ішкі мінез-құлқын анықтайтын ережелер, яғни сөзім мен рухани қызмет әлемі;

- жекелік, отбасылық, қоғамдық, экономикалық және өмірдің басқа да салаларындағы азаматтың тәжірибелік мінез-құлқының кодексі. Шариаттың фикх деп аталатын нақ осы бөлігі ислам құқығы ретінде анықталады.

Мұсылмандардың киелі кітаптары — Құранда, Суннада, Иджмада көрсетілген діни-құқықтық қағидалар құқықтың негізгі қайнар көзі болып табылады. Құран мұсылман құқығының тұғыры болып табылады. Басқа қайнар көзіне **Сунна** (әрекеттердің, мінез-құлықтардың сипатталуы), Мұхаммедтің айтқан пікірлері, оның мінез-құлықтары, жасаған әрекеттерінің сипаттамасы, егер, Құран 114 сүреден тұрса, ал Сунна канондық жинақтардан тұрады. Құранда, Суннада құқыққа сенушілердің өмірі мен мінез-құлқын реттейтін ережелер көрсетілген, әділеттілік мәселесіне көп көңіл бөлінген. Мұсылман құқығының үшінші қайнар көзі - **Иджма**, яғни барлық мұсылмандардың бірлесуімен қол жеткізген құқықтық өлшемдердің міндеттері туралы келісім. Ол, Құран мен Сунна негізінде қағида, норманы орнатқан ислам білгірлерінің, құқықтанушы ғалымдардың біртоқтам пікірлері ретінде корініс табады. Төртінші қайнар көзі **Қияс** болады, яғни ұқсастық бойынша ақыл тоқтату.

Құқықтың қайнар көздері жүйесінде бастапқы қайнар көздерді нақтылайтын және талқылайтын, нақты шешімдер негізінде жатқан заңгер ғалымдардың еңбектері (доктриналар) ерекше орынға ие.

Мұсылман құқық танушылары ислам құқығының мазмұнын келесі салаларға бөледі:

- 1) Аллаға бас июге қатысы бар ереже мен нормалар;
- 2) исламның отбасы Құқығы;
- 3) азаматтық құқық;
- 4) исламның әкімшілік және конституциялық құқығы;
- 5) қылмыстық құқық;
- 6) процессуалдық құқық;
- 7) халықаралық құқық;
- 8) мұсылмандардың әлеуметтік мінез-құлқын анықтайтын ережелер.

Сонымен мұсылман құқығы заңдық жағдайлардың діни, философиялық және моральдық постулаттармен (сипаттауды керек етпейтін жорамал), сондай-ақ бірыңғай мінез-құлық ережелерін жасай отырып, жергілікті әдет-ғұрыптармен тығыз байласқанын көрсетеді.

5. Әдет-ғұрып жанұя құқығы

Құқықтық әдет-ғұрып – мемлекет міндетті мән берген және олардың сақталуын өзінің мәжбүрлеу күшімен кепілдік ететін дәстүр. Әдет-ғұрып — тарихи қалыптасқан және әдетке айналған мінез-құлық ережесі. Құқықтық (санкцияланған) әдет-ғұрып, мемлекет заңдық күш, санкция берген, әдетке айналған, тарихи қалыптасқан мінез-құлық ережесі ретінде көрініс табады. Санкциялау дегеніміз мемлекетпен бекіту деген сөз. Басқаша айтқанда, құқықтық әдет-ғұрып - мемлекеттен туындамайтын тек онымен танылатын құқықтың қайнар көзі. Құқықтық әдет-ғұрыпқа құл иеленушілік құрылыстағы феодалдық құқықтың ескерткішін жатқызуға болады: Қазақстанда «Жеті Жарғы», Үндістанда «Ману заңы», Германияда «Солистік шындық», Ресейде «Русская правда».

Сонымен құқықтық әдет-ғұрып құқықтың әлде қайда ежелгі нысаны. мемлекеттік мәжбүрлеумен бекіген, мемлекетпен санкцияланған, жалпыға міндетті болып жарияланған. В.Н. Хропанюккің пікірімен келісуге болады, қазіргі уақытта құқықтық әдет-ғұрып болып нормативтік актінің тиісті бабында оның мазмұнын көрсетпей сілтеме жасалатын әдет-ғұрып саналады. Егер оның мәтіндік сипаты құқықтық норманың мазмұнына қоса кіретін болса, оны құқықтық әдет-ғұрып деп санауға болмайды, онда әдет-ғұрып мәні бойынша басқа сипатқа ие болады және жаңа құқық нормасына айналады. Әдет-ғұрып бұдан бұрынғыдай әлеуметтік норманың түрі ретінде өзінің мәнін жоғалтпайды және сақтайды. Еш күмәнсіз барлық халықтардың әдет-ғұрыптарының жүйесінде қоғамның ұлттық және өнегелік қабатын көтермелейтін қоғамдық - пайдалы талаптар болғаны белгілі. Ондай әдет-ғұрыптар қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеуде үлесті орынға ие болған. ҚР азаматтық заңнамасының 3 бабының 4 тармақшасы бойынша құқықтық әдет-ғұрыптарды қолдануға жол берілген.

Қорытынды

Құқық жүйесі көлемі жағынан өте кең және сонымен қатар, өзімен бірге заңды тәжірибе мен құқықтық идеологияны да қосады. Басқаша сөзбен айтқанда, құқықтық жүйе мен құқық жүйесі бүтіндей бір жүйе ретінде өзара байланысады.

Құқықтық жүйе — бұл құқықтық шынайылықтың басқа белсенді элементтерімен, құқықтық идеологиямен және сот тәжірибесімен біртұтас қарастырылатын құқық. Осы үш элемент: заңдар мен басқа да мемлекетпен танылған қайнар көздерден көрініс тапқан жалпыға міндетті нормалар жүйесі ретіндегі құқық, құқықтық сананың белсенді жағы — құқықтық идеология және сот тәжірибесі құқықтық жүйені құрайды.

Құқықтық жанұя — олардың көмегімен қоғамдық қатынастар реттелетін өзара байланысқан, келісілген және өзара әрекет етуші заңдық құралдардың жиынтығы. Құқықтық жүйе түсінігінің белгілі бір мемлекеттегі құқыққа сипаттама берудегі маңызы зор. Бұл жағдайда ұлттық құқықтық жөнінде сөз болып отыр. Құқықтық жүйенің құқықпен қатар қай элементінің не сот тәжірибесінің, не құқықтық идеологияның ерекше рөлге ие болуына сол мемлекеттегі барлық құқықтық құбылыстар тәуелді болып келеді. Осы белгілері бойынша құқықтық жүйенің келесі жанұяларын (құқықтың қайнар көздерінің ортақтығы негізінде бөлінген құқықтық жүйелердің жиынтығы) бөліп қарастырады:

Құқықтық жүйе түсінігі теориясын заң ғылымында тек XX ғасырдың 80-жылдары ғана қарастыра бастады. Оның маңызы мынада: ол адамның мінез-құлқына әсер ететін барлық өзара байланысқан заңдық блоктарды біріктіреді, сондай-ақ, құқықты қолданушылық және құқық қорғаушылық сұрақтарын нақты шешуді көздейді. Құқықтық жүйе құқыққа негізделеді, бірақ одан әлде қайда кең, «құқық» және «құқықтық жүйе» түсініктері тұтас және бөлік ретіндегі қатынаста болады. Егер құқық мемлекетпен бекітілетін және қамтамасыз етілетін формальды анықталған, жалпыға міндетті заң нормаларының жүйесі ретінде түсіндірілсе, ал, құқықтық жүйені ресми биліктің, адамдардың мінез-құлқына құқықтық әсерін тигізетін қоғамның барлық құқықтық ұйымын, тұтастай құқықтық нақтылықты, заңдық құралдардың жүйесін бейнелейтін құбылыс деп түсіндіріледі.

Құқықтық ұғым — бұл заң ғылымы, заңнама, құқықтық қолдану тәжірибесі сүйенетін ұғым. Бұл ұғымсыз адамдар арасында қарым-қатынас жасау мүмкін емес. Мысалы, атап айтсақ, біз мемлекет, мемлекет функциясы, мемлекет механизмі ұғымдарына тиісті мазмұнды толықтыра отырып сүйенеміз. Мейлінше жалпы, өз шегінде кең құқықтық ұғым құқықтық санаттар деп аталады. Олар — қолданыстағы заңды ұғымдардың жинақталған нәтижесі. Мысалы, азаматтық, әкімшілік, қылмыстық және өзге де жауаптылықтарды анықтай отырып, біз заңды жауаптылықтың жалпы ұғымын шығарамыз.

Құқықтық рәміздер — айқындалған заңды мазмұнды жасау үшін заңнамада бекітілген, шартты үлгілер. Мысалы, мемлекет рәміздері: елтаңба, ту, әнұран. Халыққа қызмет ету рәсімі — Президентке ант беру.

Құқықтық саясат — бұл қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеудің бағыттары мен міндеттерінің қағидалары, сондай-ақ, оларды іске асырудың стратегиясы мен тактикасының негізі. Атап айтсақ, біздің құқықтық саясат экономиканың дамуына жәрдемдесетін, құқық тәртібін және халықаралық келісімдерді қамтамасыз ететін, мұндай заңнамалардың қабылдануына бағытталған болып табылады.

Заңды тәжірибе — бұл заңды нормаларды шығару және іске асыру жөнінде құзыретті органдардың, лауазымды тұлғалардың және азаматтардың әдіс-тәсілдерінің жинақталған қызметтері.

Құқық қағидалары — құқық мәнін жасайтын, негізін қалайтын идеялар мен бастау. Құқықтың әрбір тарихи тұрпатына нақты қағидалардың сәйкес келуі. Атап айтсақ, құлиеленушілік құқықтық қағидада құқық субъектісінің құқығы танылмады, феодалдық құқықта үстемдік күш қағидасы жүргізілді, ал, буржуазиялық құқықта — кәсіпорын мен жұмысшылар арасындағы келісім-шарттар бостандық қағидасы болды. Қазақстан Республикасында демократиялық, заңдылық, азаматтардың заң алдындағы теңдік, мемлекет пен жеке тұлғаның өзара жауаптылығы. Міне, осындай жағдайларға байланысты, құқық жүйесі — қоғамдық қатынастарды реттеу көмегімен өзара байланысқан, келісілген және өзара әрекеттесуші заңды құралдардың жиынтығы.

Құқықтық жүйе – бұл құқықтық шынайылықтың басқа белсенді элементтерімен – құқықтық идеологиямен және сот тәжірибесімен біртұтас қарастырылатын құқық.	
Құқықтық жанұя — олардын көмегімен қоғамдық қатынастар реттелетін өзара байланысқан, келісілген және өзара әрекет етуші заңдық құралдардың жиынтығы.	
Құқықтың қайнар көздерінің ортақтығы негізінде бөлінген құқықтық жүйелердің жиынтығы	
Заң	Романо-германдық құқық – континентальды Еуропаның нормативтік-заңшығарушылық жүйелерінің жанұясы
Сот прецеденті	Прецеденттік құқық – нормативтік-соттық англо-саксондық құқықтық жүйелер жанұясы
Идеология	Мұсылмандық құқық және кеңестік құқық – діни-дәстүрлі, идеологизацияланған құқықтық жүйелер жанұясы

<p>Романо-германдық құқықтық жанұясының белгілері:</p> <ul style="list-style-type: none"> - оның қайнар көзі, біртұтас сатылы жүйені құратын нормативтік-құқықтық актілер болып табылады; - берілген сатылы нормативтік-құқықтық актілер жүйесінің басында жоғары заңдық күшке ие конституция (негізгі заң) түр; - құқықтың басты жасаушысы соттар емес, заңшығарушылар болады; - нормативтік жалпылаудың жоғары деңгейіне жету жіктелген нормативтік актілердің көмегімен орындалады; - заңға бағынышты нормативті актілер (регламенттер, нұсқаулар, циркулярлар және т. б.) маңыздылыққа ие; - құқық жеке және жария болып, сондай-ақ салаларға бөлінеді; - құқықтық әдет-ғұрып және заңдық прецедент көмекші, толықтырушы қайнар көз ретінде болады; - бірінші орында міндеттер емес, адам және азамат құқықтары болады; - берілген құқықтық жанұяның құрылысының негізгі қағидалары (теориясын) университеттерде өңделген және өңделіп жатқан заңдық доктрина ерекше маңыздылыққа ие.

Англосаксондық құқықтық жанұяның белгілері:

- құқықтың негізгі қайнар көзі соттық прецедент (нақты іс бойынша соттармен алыптастырылған және ұқсас істерге таралатын мінез-құлық ережелері) болып табылады;
- заңдық прецеденттер жеке (казустикалық) сипатта болады;
- құқықты қалыптастыруда (құқық шығармашылықта) басты рөлі, мемлекеттік органдар жүйесінде ерекше жағдайды иеленетін соттарға беріледі;
- бірінші орында міндеттер емес, ал ең алдымен сотпен қорғалатын адам және азаматтың құқықтары тұрады;
- көбінесе материалдық құқықты анықтайтын процессуалдық құқық (процедуралық дәлелдеуші) басшылықты маңызға ие;
- жіктелген құқық саласы болмайды;
- құқықты жеке және жария деп классикалық бөлу көрсетілмеген;
- статуттық құқық (заңнама) және заңдық әдет-ғұрып көмекші. толықтырушы қайнар көз ретінде болады;
- заңдық доктрина ережеге сай прагматикалық (субъективті-идеалистік бағыт) қосалқы сипатта болады.

Шариат үш саладағы құдіретті бағыттарды ұстанады:

- жалпы ережелер - исламдық дүниетану. Олар ұстанымдар (көзқарастар) мен мінез-құлықты анықтайды, индивидтің барлық әрекеттеріне ойластырылғандық және мақсатқа бағытталғандық сипат береді;
- адамның ішкі мінез-құлқын анықтайтын ережелер, яғни сөзім мен рухани қызмет әлемі;
- жекелік, отбасылық, қоғамдық, экономикалық және өмірдің басқа да салаларындағы азаматтың тәжірибелік мінез-құлқының кодексі.

Мұсылман құқығының қайнар көздері:

Құран – ислам дінінің басты уағыздары жинақталған мұсылмандардың қасиетті кітабы.

Сунна – Мұхаммедтің ғ.с. айтқан пікірлері, оның мінез-құлықтары, жасаған әрекеттерінің сипаттамасы.

Иджма - барлық мұсылмандардың бірлесуімен қол жеткізген құқықтық өлшемдердің міндеттері туралы келісім

Қияс - ұқсастық бойынша ақыл тоқтату.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ІШКІ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІ
БӘРІМБЕК БЕЙСЕНОВ АТЫНДАҒЫ
ҚАРАҒАНДЫ АКАДЕМИЯСЫ**

МЕМЛЕКЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ПӘНДЕР КАФЕДРАСЫ

Д Ә Р І С М Ә Т І Н І

Тақырыбы: Құқықтық қатынастар

**Дәріс кафедра мәжілісінде талқыланып,
мақұлданды 2016 ж. «03» мамыр
№ 23 хаттама
Дайындаған: кафедра аға оқытушысы
полиция подполковнигі С.С. Түсіпбеков**

ҚАРАҒАНДЫ

ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАР

Ж О С П А Р

Кіріспе

Негізгі бөлім

1. Құқықтық қатынас ұғымы.
2. Құқықтық қатынас құрамы.
3. Қазақстан Республикасы ПО-ның қатысуымен құқықтық қатынас негізгі топтары.

ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасы Конституциясы. 2008ж..
2. Биекенов Н.А Шапаққызы У. Салкебаев Т С. Мемлекет және құқық теориясы сұрақ жауап. Қарағанды -2004ж.
3. Ғ.Сапарғалиев «Мемлекет және құқық теориясы» Алм. 1998ж.
4. Мухтарова А.Н . Мемлекет және құқық теориясы оқулық
5. Жоламан Д.Қ. Мемлекет және құқық теориясы оқулық. Алм. 1999ж.
6. Т.Ағдарбеков Мемлекет және құқық теориясы оқулық. Қарағ. 2003
7. Бұлғақова. Мемлекет және құқық теориясы. Алм.-2004
8. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. Алм. 1997ж.
9. Қазақстан Республикасы Қылмыстық іс жүргізу кодексі. Алм.1998ж.
10. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. Алм. 1999ж.
11. Қазақстан Республикасы Азаматтық іс жүргізу кодексі. Алм. 1999ж.
12. ҚР-ның Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі. Алматы, 2001ж.
13. ҚР-ның “Нормативтік құқықтық актілер туралы” заңы 24.03.1998 ж.
14. Сапарғалиев Ғ.С. Заң терминдерінің сөздігі. Алматы. 1996ж.
15. Бабаев В. К. Теория современного советского права. 1994. С. 5.
16. Алексеев С. С. Государство и право: Начальный курс. М., 1994. С. 80.
17. Давид Р. Основные правовые системы современности. — М., 1988.
18. Правовые системы мира. — Екатеринбург, 1995.
19. Саидов А. Х. Сравнительное правоведение. — М., 2000.
20. Тихомиров Ю. А. Курс сравнительного правоведения. — М, 1996
21. Спиридонов Л.И. Теория государства и права — М.. 1996.
22. Саидов А. Х. Сравнительное правоведение и юридическая география мира. М.. 1993.
23. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении — М. 1984.
24. основные группы правоотношений, возникающих в деятельности органов внутренних дел // Караганда, 1986.

Кіріспе

Құқықтық қатынас ұғымы. Құқықтық қатынас құрамы. Қазақстан Республикасы ІІО-ның қатысуымен құқықтық қатынас негізгі топтары.

Қоғамдық, қатынастардың әр түрлігі ретінде құқықтық қатынас ұғымын және де оның құрамды элементтерін (объектісін, субъектісін, мазмұнын» анықтап, оларға сипаттама беру керек. Құқықтық қатынастар - құқыққа байланысты, құқық негізіндегі қоғамдық байланыстар. Құқықтық қатынас тек қана адамның мінез-құлқына құқықтық норма әсер еткенде пайда болады. Құқықтық қатынас — бұл субъективтік құқықтар мен заңды міндеттер арқылы пайда болатын адамдар, ұйымдар, мемлекеттік органдар арасындағы байланыс. Құқықтық нормалардың талаптарын жүзеге асыруды қамтамасыз ете отырып, мемлекет қоғамдағы заңдылық пен тәртіпті де жақсартуға мүмкіншілік жасайды. Құқықтық қатынас материалдық, ықтиярлық және заңдық мазмұнын білу, қоғамдық қатынастар құқықтық қатынастың материалдық мазмұнын құрайтынын, ықтиярлық құқықтық нормада сіңіскен мемлекеттік ықтияр (ерік), субъективтік құқықтар мен заңды міндеттер заңды мазмұнын зерделеу. Құқықтың мазмұны субъективтік құқық пен заңды міндеттер арқылы құқықтық қатынасқа қатысушылардың заңды байланысын ажырату.

Заңды деректің ұғымын, құқықтық қатынастардың туындау негізін және оның әр түрлігін анықтаған жөн. Құқықтық қатынастың құрылымы төрт элементі: субъект, объект, субъективтік құқық, заңды міндеттердің ұғымына көңіл бөлу. Құқықтық қатынастың субъектісі - жеке адам мен заңды тұлғалар қатынастың субъектісі болу үшін олардың құқықтық қабілеті және әрекеттілігі қалыптасуы керек. Құқықтық қабілет — құқыққа бостандықтар мен міндеттерге ие болу қабілеті. Әрекеттілік адамның өз әрекетімен құқығын пайдалана алу және оны жүзеге асыру, өзі үшін міндеттер тудырып, оларды орындау қабілетіне мысалдар ойлап табу. Әрекеттіліктің басты шарты кәмілеттік немесе құқықтық нормада белгілі жасқа толу болып табылады. Құқықтық субъектіліктің (әрекеттіліктің) адамның тәртіп бұзғаны үшін заңдылық жауапқа тартылу жағдайына байланысты бөлігі: құқықтық жауаптылық мүмкіндігін (деликтоспособность) анықтау.

Заңды тұлғалар: мемлекет, мемлекеттік аппарат-мекемелер, лауазымды тұлғалар, қоғамдық бірлестіктер, одақтар, ұйымдар, ұжымдар заңды түрде құрылып, бекітілсе, тіркелсе толық түрде құқықтық қабілеті мен әрекеттілігі бар деп саналады, оның шеңбері олардың ережелері мен Уставын толық көрсету. Заңды міндеттер мен заңды себептердің бір-бірінен айырмашылықтарына түсініктеме беру.

ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАР

Қоғамдық қатынастар - белгілі бір өндіріс тәсілі негізінде өндірісте және өмірде адамдар арасында қалыптасатын күрделі де сан қилы қатынастар. Философия тарихты материалистік тұрғыдан қоғамдық қатынастарды материалдық және идеологиялық деп екіге жіктеді. Материалдық қоғамдық қатынас объективті, адамдардың санасы мен еркіне байланысты емес. Материалдық қоғамдық қатынас ішіндегі ең бастысы әрі айқындаушысы адамдардың өндірістік қатынастары болып табылады. Өндірістік қатынастар қоғамдық өндіріс процесіндегі адамдар арасындағы материалдық экономикалық қатынастардың жиынтығы. Өндірістік қатынас — қоғамдық өндірістің қажетті жағы. Жеке адам материалдық игіліктерді өндіре алмайды. Өндіру үшін адамдар белгілі байланыстар мен қатынастар жасайды, сөйтіп осы қоғамдық байланыстар мен қатынастар арқылы ғана олардың табиғатқа қатынасы болады, өндіріс орын алады.

Идеологиялық қатынастар адамның санасына байланысты болады. Оның ең маңыздылары — саяси, құқықтық, моралдық, ұлттық, діни т.б. қатынастар. Қоғамдық қатынастардың барлық жиынтығы — өзара заңды байланыста реттелген бұлжымас бірізді жүйе. Қоғамдық қатынастардың жиынтығынан белгілі бірізділікті табу, оның ең басты, негізін анықтау. Қоғамдық қатынастардың өзара байланысын сипаттайтын заңдылықтарды ашу — ғылымның зор еңбегі. Қоғамдық өмірде қарым-қатынастар әртүрлі әлеуметтік топтар арасындағы қатынастар ретінде және сол ұжым ішіндегі қатынастар ретінде де өмір сүреді. Қоғамдық қатынастардың жиынтығы адамдар ұжымдары үшін олардың өмір сүретін белгілі бір әлеуметтік ортасы болып табылады.

Қоғамдық қатынас антагонистік және антагонистік емес болып екіге бөлінеді. Қоғамдық қатынастар жеке меншікке және адамды қанауға негізделген қоғамдық-экономикалық формацияда болады. Қоғамда қанаушылық бірте-бірте азаяды. Антогонистік мемлекет либеральды-демократиялық мемлекетке айналады. XXғ. аяғында дамыған капиталистік елдер осы бағытқа көшті.

Қоғамдық қатынастардың басым көпшілігі әлеуметтік нормалар арқылы реттеліп, басқарылып жатады. Қоғамның мүдде-мақсаттары, саясат, мемлекеттік билік т.б. күрделі мәселелер құқықтық нормалар арқылы реттеліп, басқарылады. Өйткені бұл бағытта қоғамдық қатынастардың ең маңыздысы, ең күрделі түрлері топтасып мемлекет пен құқықтың ең жауапты қызметіне айналады.

Сонымен **құқықтық қатынастар** - адамдардың өзара әлеуметтік байланысы, қарым-қатынасы. Адамдар өмір сүру үшін, ұрпақты жалғастыру үшін т.б. басқа себептермен бір-бірімен қарым-қатынаста болады. Бұл объективтік процесс. Қоғамның диалектикалық даму процесіне сәйкес қарым-қатынастар да еекіріп, жаңарып жатады. Бұл процесс әртүрлі жолмен дамиды, адамдардың бостандығының, іс-әрекетінің шеңбері кеңиді. Ғылым мен техниканың дамуы қоғамдағы қарым-қатынастардың түрін шексіз көбейтіп, қарқынды деңгейде дамытты. Бірақ бұл қарқынды даму процесі адамды қоршаған ортаның экологиясын нашарлатты, табиғи ресурстарды, байлықтарды азайтты. Сондықтан,

адамдардың және қоғамның мүдде-мақсаттары тұрғысынан бостандықты дамыта отырып кейбір қарым-қатынастарға шектеу қойылды.

Қоғамдық қатынастар әртүрлі болады: саяси, моралдық, экономикалық, әлеуметтік, ұлттық, діни т.б. байланыстар. Бұл байланыс - қатынастар моральдық, әдет-ғұрып, діни, құқықтық нормалармен реттеледі. Мысалы, отбасы қатынастарының көпшілігі дәстүр, діни нормалармен реттеліп жатады. Сонымен қоғамдағы барлық қатынастар құқықтық нормалармен реттелмейді, тек әлеуметтік, қоғамдық мүдде-мақсаттарды қамтитын қатынастарды реттеп, басқарып отырады.

Құқықтық қатынастар дегеніміз — мемлекеттік кепілдіктегі екі жақты құқықтары мен міндеттері бар қоғамдық қатынас. Құқықтық қатынастардың нышан-белгілері:

Бірінші — құқықтық қатынастар тек нормативтік актілер арқылы реттеліп отыратын қарым-қатынастарды біріктіреді. Нормативтік актілерде қатынастың мазмұны, субъектілердің құқықтары мен міндеттері, дұрыс орындалмаса жауапкершіліктің түрлері көрсетіледі. Құқықтық қатынастар арқылы нормативтік актілер іске асады, орындалады.

Екінші - қатынастың субъектілерінің екі жақты құқықтары мен міндеттерінің толық көрсетілуі. Бір жағының құқығы екінші жағының міндеттеріне сәйкес, тең келеді. Субъектілердің бостандығы тең болады.

Үшінші - субъектілер өз еріктерімен, өз мүдде-мақсаттарын іске асыру үшін құқықтық қатынас жасайды.

Төртінші - егер қатынаста нормативтік актінің мазмұны бұзылса немесе субъектілер өз міндеттерін дұрыс, толық орындамаса, мемлекеттің қатынасуымен бұл кемшіліктер түзетіліп, жауапкершіліктің түрін анықтауға тиіс.

Құқықтық қатынастардың түрлері:

1. Қоғамдағы барлық қатынастар және нормативтік актілер құқықтың жүйе-саласына сәйкес бірнеше түрге бөлінеді: мемлекеттік, әкімшілік, азаматтық, қылмыстық, қылмыстық-процессуалдық, азаматтық-процессуалдық т.б. құқықтар.

Құқықтық норманың атқаратын ісіне қарай қатынастар екіге бөлінеді: реттеуші және қорғаушы. Реттеуші нормалар қатынастарды реттеп-басқарып, дамытып отырады. Қорғаушы нормалар қарым-қатынастардың дұрыс, заңға сәйкес орындалуын қамтамасыз етеді.

Құқықтық қатынастар мазмұнына қарай екіге бөлінеді: жалпылық және нақты. Жалпылық түрде құқықтық қатынас мемлекет пен жеке азаматтардың арасында болады. Нақты түрдегі қатынастар заңды себептер, фактілер болғанда басталады. Мысалы, сауда-сату шарты, біріккен фирма құрылысы т.б. себептер.

Құқықтық қатынастардың субъектілерінің жағдайларына қарай екіге бөлінеді: абсолюттік және салыстырмалы. Абсолюттік түрде қатынастан туатын құқық бір жағындағы субъектіде болады, ал екінші жағындағы субъектісінде тек міндеттер болады. Бұл жағдай нормативтік актіде анық көрсетіледі. Мысалы, жеке меншіктің иесі құқықтық қатынаста болса, оның құқығын ешкім бұза алмайды және ол меншікке қатынастың

субъектілері нышан келтірмеуге міндетті. Салыстырмалы түрдегі қатынастардың субъектілерінің құқығы мен міндеттері бірдей болады.

Құқықтық қатынастар қоғамдағы әлеуметтік құбылыстардың ең күрделісі және ерекше түрі. Себебі бұл қатынастар толығымен құқықтық нормалар арқылы реттеліп, басқарылып, мемлекеттік статүс, кепілдік алып, қоғамның дұрыс, прогрестік жолмен дамуын қамтамасыз етеді.

Құқықтық қатынастар - құқыққа байланысты, құқық негізіндегі қоғамдық байланыстар. Құқықтық қатынас тек қана адамның мінез-құлқына құқықтық норма әсер еткенде пайда болады. Құқықтық қатынас — бұл субъективтік құқықтар мен заңды міндеттер арқылы пайда болатын адамдар, ұйымдар, мемлекеттік органдар арасындағы байланыс. Құқықтық нормалардың талаптарын жүзеге асыруды қамтамасыз ете отырып, мемлекет қоғамдағы заңдылық пен тәртіпті де жақсартуға мүмкіншілік жасайды.

Құқықтық қатынастың құрылымы төрт элементтен тұрады: субъект, объект, субъективтік құқық, заңды міндеттер.

1. Құқықтық қатынастың субъектісі - жеке адам мен заңды тұлғалар. Қазақстан Республикасының және басқа елдердің азаматтары сондай-ақ, азаматтығы жоқ адамдар жеке тұлғалар болып ұғынылады (ҚР АҚ, 12 б.). Қатынастың субъектісі болу үшін олардың құқықтық қабілеті және әрекеттілігі қалыптасуы керек. Құқықтық қабілет — құқыққа бостандықтар мен міндеттерге ие болу қабілеті. Құқықтық қабілет адам туған сәттен басталып, өлгенде аяқталады. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі азаматтардың құқықтық қабілетінің негізгі мазмұнын анықтайды: меншігінде мүлік, оның ішінде шетелдік валютаны ұстауға ие болу; мүлікті мұрагерлікке не өсиет етіп қалдыру; тұратын жерін өзі таңдап алу; шет елдерге кетуге, қайтып келуге ерікті; шаруашылық құруға, қарым-қатынас жасауға.б. құқықтары бар (кодекстің 14-бабы). **Әрекеттілік (дееспособность)** - адамның өз әрекетімен құқығын пайдалана алу және оны жүзеге асыру, өзі үшін міндеттер тудырып, оларды орындау қабілеті. Әрекеттіліктің басты шарты кәмелеттік немесе құқықтық нормада белгілі жасқа толу болып табылады.

Құқықтық субъектіліктің (әрекеттіліктің) адамның тәртіп бұзғаны үшін заңдылық жауапқа тартылу жағдайына байланысты бөлігі: құқықтық жауаптылық мүмкіндігі (деликтоспособность) деп аталады. Бұл мүмкіндік Республиканың қылмысты істер заңы бойынша он алты жасқа толғаннан басталады. Ал, ауыр қылмыстар (кісі өлтіру, зорлау...) жасаған жағдайда он төрт жастан басталады.

Құқықтық субъектіліктің (әрекеттіліктің) шарттар жасап басқа да келісімдер жүргізуге негіз болатын мүмкіндігі келісім қабілеттілігі деп аталады. Толық әрекеттілігі жоқ адамдар шектеулі келісім қабілетіне ие болады. Кәмелетке толмаған он төрт жасқа дейінгілер үшін келісімді олардың атынан ата-аналары, асырап алушылары, не қамқоршылары жасайды.

Құқықтық қабілеттілік пен әрекеттілікке заң актілерінде қарастырылған тәртіп пен жағдайларда ғана болмаса, ешкімге шектеу қойылмайды. Адамдардың әрекеттілігіне бірнеше шектеулер қойылады:

- кәмелеттік жасқа толмаса адамдардың саяси құқығы болмауы, үйленуге (жанұя құруға), қылмыстық... жауапкершілікке тартуға, жұмысқа

орналасуға, әскер қатарына шақыруға шектеулер бар. Оларды бұзуға тыйым салынған (шектеудің түрлері):

- адамдардың денсаулығының нашар болуы;
- туысқандық-қандас болу;
- егерде азамат сотталған болса;
- діни нормаларға шектеу.

Шет елдің азаматтары толық, құқықты, тек олар сайлауға қатысуға, сайлануға, әскер қатарына шақырылуға құқығы жоқ,

Заңды тұлғалар: мемлекет, мемлекеттік аппарат-мекемелер, лауазымды тұлғалар, қоғамдық бірлестіктер, одақтар, ұйымдар, ұжымдар заңды түрде құрылып, бекітілсе, тіркелсе толық түрде құқықтық қабілеті мен әрекеттілігі бар деп саналады, оның шеңбері олардың ережелері мен Уставында толық көрсетілуге тиіс. Соған сәйкес олар жұмыс жасайды. "Оқшау мүлкі бар және сол мүлікпен өз міндеттемелері бойынша жауап беретін, өз атынан мүліктік және мүліктік емес жеке құқықтар мен міндеттерге ие болатын оларды жүзеге асыра алатын, сотта талапкер және жауапкер бола алатын ұйым заңды тұлға деп танылады" (АК —33 б.). Құқықтық қатынастың объектісі - қоғамдағы көп түрлі, көп салалы саяси, экономикалық, әлеуметтік, мәдениеттік, азаматтық, қылмыстық әкімшілік, еңбектік, т.б. қарым-қатынастар. Материалдық дүние-заттар, рухани-шығармашылықтың өнімдері, жеке мүліктік емес игіліктер, құқық субъектілердің іс-әрекеті және құқық қатынастарының нәтижелері — құқық қатынастарының объектілері. Құқық, қатынастың объектісі - тек қоғамдық және жеке тұлғалар мүдде-мақсатын реттеп-басқарып отыратын қарым-қатынастарды қамтиды. Осы мүдде-мақсаттарды орындаудағы субъектілердің іс-әрекеті, атқаратын жұмыстары құқықтық қатынастың объектісі болады.

Субъективтік құқық - құқықтық қатынастардағы субъектілердің екі жақты мүдде-мақсаттарының орындалуы. Субъективтік құқық пен заңды міндеттер құқықтық қатынастың, ең негізгі мазмұнын құрайды.

Субъективтік құқықтың алдындағы негізгі мүдде-мақсаттар: бірінші - қатынастың күрделі мақсатын толық орындау; екінші — көрсетілген іс-әрекетті дұрыс орындау; үшінші – көрсетілген міндеттердің дұрыс орындалуын қамтамасыз ету; төртінші — егерде дұрыс орындалмаса сот арқылы орындату. Бұл әрекет екі жақты субъектілердің құқығы. Оған ешкім кірісе алмайды. Субъективтік құқықтың орындалу әдіс-тәсілдері: 1) құқықтың алдында қойылатын өз мүдде-мақсатын анықтау; 2) құқықтық норманы дұрыс пайдалану; 3) құқықтық тәртіпті қатаң орындау.

Заңды міндеттер. Субъективтік құқық бар жерде сонымен бірге заңды міндеттер болады. Бұл екеуі бір-бірінсіз бола алмайды. Себебі қатынастардың көпшілігінде екі жақты субъектілердің құқықтары бар және соған сәйкес екі жақты субъектілердің міндеттері бар. Олардың дұрыс орындалуын қамтамасыз ету субъектілердің өздерінің іс-әрекетіне, жұмысына байланысты. Егерде әр субъект өзінің тиісті міндеттерін дұрыс, уақытында орындаса, онда сөз жоқ құқықта дұрыс уақытында орындалады деуге болады.

Құқықтық қатынастың заңды міндеттерінің орындалуының екі түрі болады: бірінші - қатынастағы бір субъект басқа субъектілердің мүдде-мақсаты үшін

міндетті түрде іс-әрекет немесе бір белгілі жұмыс жасауға тиіс; екінші — оның іс-әрекетіне шектеу қою. Сонда ғана қатынас дұрыс орындалып, нәтижелі болады.

Занды себептер. Қоғамдағы толып жатқан неше түрлі, неше салалы Құқықтық қатынастар өмірге келіп, еекіріп, жаңарып жатады. Оның заңды себептері мен негіздері бар. Бұл объективтік процесс. Заңды себептер құқықтық қатынастардың, пайда болуы өзгеруі, еекіруі және жаңаруы-ның негізі болады. Заңды себептердің екі түрі болады: оқиғалар және іс-әрекеттер.

Оқиғалы себептер - табиғаттың объективтік даму процесінен пайда болатын жағдайлар (өрт, жер сілкінуі, су тасқыны т.б.). Оқиға құқықта-азаматтық құқықтар мен міндеттің пайда болу негіздерінің бір түрі. Оқиға деп — адамның туын, елуін, стихиялық апатты, уақыттың өтуін т.б. табиғи құбылыстарды айтпайды. Азаматтық құқық пен міндеттемелер оқиға тек заңда көрсетілген реттерде ғана негіз бола алады. Мысалы, қауіпсіздендіруші ұйым (госстрах) қауіпсізденушіге тиісті ақшаны оның мүлкі заңда көрсетілген оқиғадан (жер сілкіну, өрт) апатқа ұшыраса ғана төлеуге міндетті. Азаматтың немесе заңды ұйымның кінәсіз пайда болатын кейбір оқиғаларға арнаулы мән беріледі. Мысалы жұмыс әрекеттері төңірегіндегілерге қатерлі қауіп туғызатын ұйымдар мен заттар (транспорт ұйымдары, өнеркәсіп орындары, құрылыстар, автомобиль иелері т.б.) егер зиянның келтірілуі бой бермейтін күштің салдарынан немесе жәбірленушінің қасақана іс-әрекеттен болмағаны дәлелденсе, зиянды өтеу-ге міндетті. Азаматтық құқықта мүліктің кездейсоқ апатқа ұшырауы немесе бұліну тәуекелін (риск) тиісті мерзімді өткізген жақ көтереді. Адамдардың және заңды тұлғалардың іс-әрекеттері арқылы қалыптасатын себептер — адамның өзінің жұмыстарының нәтижесінде пайда болатын жағдайлар. Бұл себептер заңды және заңсыз іс-әрекеттер болып екіге бөлінеді. Заңсыз іс-әрекеттер тоқтатылуға немесе жауапкершілігі анықталуға тиіс.

Құқықтық қатынастардың өмірге келуінің, өзгеруінің, еекіруінің, жаңаруының, дамуының заңды себептерінен басқа үш бөлімнен тұратын негізі болады: нормативтік актілер, заңды себептер, субъективтік құқық. Осы күрделі үш негіздер арқылы құқықтық қатынастар дамып, нығайып қоғамның объективтік даму процесін реттеп-басқарып отырады.

Құқықтық қатынас құрамы.

Құқық субъектісі деп заңдық нормалар негізінде жеке құқықтық қатынастарға түсетін, жеке құқықтар мен заңды міндеттерге ие болатын жеке тұлғалар мен заңды тұлғаларды айтамыз. Құқықтық қатынас субъектілері құқықтарға және айқындалған міндеттерге ие болатын құқықтық қатынасқа қатысушылар. Құқықтық қатынас субъектілері өзінің құқық, әрекет қабілеттілігін пайдаланған құқық субъектісі.

Құқықтық қатынас субъектілері екі топқа жіктеледі: жеке және ұжымдық. Жеке субъектілерге мыналар жатады:

- азаматтар;
- екі азаматтылығы бар адамдар;
- азаматтығы жоқ адамдар;
- шет ел азаматтары.

Азаматтығы жоқ адамдар мен шетел азаматтары ҚР азаматтары сияқты заңнамада көрсетілген кейбір шектеулерден басқа жағдайда Қазақстан аумағында құқықтық қатынасқа түсуге болады: жекелеп айтқанда, олар ҚР өкілетті органдарға сайлануға және сайлауға, мемлекеттік аппаратта белгілі лауазым иеленуіне, ҚР Қарулы Күштеріне борыш өтеуге және т.с.с. болмайды.

Ұжымдық субъектілерге мыналар жатады:

- мемлекет толығымен (мысалы, мемлекет басқа мемлекеттермен халықаралық қатынасқа түссе, мемлекеттік меншік бойынша азаматтық-құқықтық қатынасқа түссе және т. б.);

- мемлекеттік ұйымдар;

- мемлекеттік емес ұйымдар (жеке фирмалар, коммерциялық банктер және т. б.);

- қоғамдық бірлестіктер.

Жеке құқықтық қатынастар аймағындағы ұжымдық субъектілер заңды тұлға белгісіне ие. ҚР АҚ 33 бабының 1-тармақшасына сәйкес, заңды ұйым дегеніміз меншік, шаруашылық жүргізу немесе жедел басқару құқығындағы оқшау мүлкі бар және сол мүлкімен өз міндеттемелері бойынша жауап беретін, өз атынан мүлкілік және мүлкілік емес жеке құқықтар мен міндеттерге ие болып. оларды жүзеге асыра алатын. сотта талапкер және жауапкер бола алатын ұйымды айтамыз.

Құқықтық қатынас субъектілері мәселесін көтергенде құқық қабілеттілік және әрекет қабілеттілік туралы ерекше тоқталу қажет.

Құқық қабілеттілік - азаматтық құқыққа ие болып, міндет атқару қабілеті. Құқық қабілеттілік адамға тумысынан беріледі, өлгенде жойылады (ҚР АҚ 13 бабын қараңыз).

Кейбір жағдайда анасының құрсағындағы тіршілік белгісін берген балалардың да құқыққа қабілеттілігі танылады. Мысалы, мұрагерлік құқық.

Әрекет қабілеттілік құқық субъектілерінің өз әрекетімен құқықтарға ие болуға және оны жүзеге асыруға, өзі үшін міндеттер жасап, оларды орын-дауға қабілеттілігін айтамыз. Әрекет қабілеттілік субъектінің психикалық және жастық қасиеттеріне байланысты (ҚР АҚ 17 бабын қараңыз).

Әрекет қабілеттіліктің бірнеше түрі кездеседі:

- толық әрекет қабілеттілік (18 жастан басталады);

- жартылай әрекет қабілеттілік (14 пен 18 жас аралығында);

- шектелген әрекет қабілеттілік (ішімдікке немесе нашакорлыққа салынуына байланысты отбасын ауыр материалдық жағдайға әкелетін болса, жақын туыстарының өтінішімен немесе прокурордың талабымен сот арқылы шектеу). Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары конституциялық құрылысты қорғау, қоғамдық тәртіпті, адамның құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен имандылығын сақтау мақсатына қажетті шамада ғана және тек заңмен шектелуі мүмкін (ҚР Конституциясының 39 бабы);

- әрекет қабілеттілігінің болмауы, жүйке ауруларымен ауруына байланысты кәмелетке толған субъект өз әрекетіне жауап бере алмайтын жағдайда болса, сот органының шешімімен әрекет қабілетсіз деп танылады.

Қазіргі кезде азаматтық құқықта 16 жасқа толған жасөспірімдер еңбек шарты бойынша еңбек ететін болса немесе ата-анасының немесе қамқоршыларының келісімімен кәсіпкерлік қызметпен айналысатын болса, толық әрекетке қабілетті деп сот арқылы тануға рұқсат етіледі.

Құқықтық субъектілік - мемлекетпен танылған құқық, құқықтық қатынас субъектісі болу қабілеті (құқық қабілеттілік пен әрекет қабілеттіліктің бірлігі).

Құқықтық қатынастың объектісі деп - құқықтық қатынасқа түсуші субъектінің жеке құқықтары мен заңды міндеттерін жүзеге асыру арқылы өз қажеттіліктерін (рухани, мүліктік, әлеуметтік игіліктер) мүдделерін қанағаттандыруын айтамыз.

Адамдар құқықтық қатынасқа өз мүддесін қанағаттандыру үшін түседі. Бұл мақсатқа белгілі игіліктің алуын қамтамасыз етуші құқықтар мен міндеттер арқылы жетеді.

Құқықтық қатынастың пәні деп материалдық немесе рухани құндылықтарды, сондай-ақ, құқықтық қатынастың пайда болуына себеп болатын адам әрекетін айтамыз.

Объектіні түсінудің екі түрлі жағы танылған:

- құқықтық қатынастың объектісі болып тек адам әрекеті танылады;
- құқықтық қатынастың объектілері сан қырлы, олардың қатарына:
- материалдық құндылықтар (мүлік, зат, құндылықтар т. б.);
- материалдық емес құндылықтар (адам өмірі, денсаулығы, намысы, ар-ұяты);
- рухани шығармашылық туындылары (әдебиет, өнер, музыка, ғылым, компьютер бағдарламалары және т. б.);
- құқықтық қатынасқа қатысушылардың әрекетінің нәтижесі (тасымал шарт негізінде туындаған құқықтық қатынастар, құрылысқа жалдану шарты және т. б.);
- бағалы қағаздар мен құжаттар (ақша, акциялар, дипломдар, аттестаттар және т. б.).

Құқықтық қатынас мазмұны - субъективтік құқық пен заңды міндеттер.

Субъективтік құқық - субъектіге жеке мүддесін қанағаттандыруға мүмкіндік беретін заңды мүмкін болатын әрекет мөлшері. Оның негізгі рөлі, маңызы субъектіге өз мүддесін қанағаттандыруға, белгілі бір құндылықтарға қол жеткізуге мүмкіндік беру болып табылады.

Субъективтік құқық:

- мүмкіндігі бар мінез-құлық;
- мүмкіндігі бар мінез-құлық мөлшері;
- өкілдігі бар тұлғаның мүддесін жүзеге асырады;
- мемлекетпен қорғалады.

Заңды міндет дегеніміз - өкілді жанның мүддесін қанағаттандыру үшін тағайындалған заңды қажетті әрекет өлшемі. Міндеттілік субъективтік құқықты жүзеге асыру кепілі. Субъективтік құқықсыз бұл фикцияға айналады.

Заңды міндет субъективтік құқықтың келесі жағы бола отырып, мынадай құрылымға ие:

- белгілі бір әрекеттерді жасау немесе олардан бас тарту міндеті;
- өкілді жанның заңды талаптарына бет бұру қажеттілігі;

- аталған талаптарды орындамаған жағдайда заңды жауапкершілік тарту қажеттілігі;

- контрагентке құндылықтарды пайдалану құқығына кедергі келтірмеу.

Құқық субъектісі деп - заңдық нормалар негізінде жеке құқықтық қатынастарға түсетін, жеке құқықтар мен заңды міндеттерге ие болатын жеке тұлғалар мен заңды тұлғаларды айтамыз. Құқықтық қатынас субъектілері құқықтарға және айқындалған міндеттерге ие болатын құқықтық қатынасқа қатысушылар. Құқықтық қатынас субъектілері өзінің құқық әрекет қабілеттілігін пайдаланған құқық субъектісі.

Құқықтық қатынас субъектілері екі топқа жіктеледі: жеке және ұжымдық. Жеке субъектілерге мыналар жатады:

- азаматтар;
- екі азаматтылығы бар адамдар;
- азаматтығы жоқ адамдар;
- шет ел азаматтары.

Азаматтығы жоқ адамдар мен шетел азаматтары ҚР азаматтары сияқты заңнамада корсетілген кейбір шектеулерден басқа жағдайда Қазақстан аумағында Құқықтық қатынасқа түсуге болады: жекелеп айтқанда, олар ҚР өкілетті органдарға сайлануға және сайлауға, мемлекеттік аппаратта белгілі лауазым иеленуіне. Қарулы Күштеріне борыш өтеуге және т.с.с. болмайды.

Құқықтық қатынас субъектілері мәселесін көтергенде құқық қабілеттілік және әрекет қабілеттілік туралы ерекше тоқталу қажет.

Құқық қабілеттілік - азаматтық құқыққа ие болып, міндет атқару қабілеті. Құқық қабілеттілік адамға тумысынан беріледі, өлгенде жойылады (ҚР АҚ 13 бабын қараңыз).

Құқық қабілеттілікті **жалпы, салалық және арнайы** деп қарастырады.

Жалпы - тұлғаның қолданыстағы заңнамада көзделген құқықтар мен міндеттердің ішінен кез келгеніне ие болу мүмкіндігі.

Салалық - кез келген құқық саласында құқыққа ие болу мүмкіндігін береді.

Арнайы құқық қабілеттілік - арнайы таным немесе талантты қажет етеді. Мысалға, сот, дәрігер, ғалым және артист.

Құқық қабілеттілік пен әрекет қабілеттілік өзара бөлінбейді. Азаматтық қатынастан басқа салаларда көбінесе, бұл екі қабілеттілік бірге болады.

Құқық қабілеттілік пен әрекет қабілеттілік арасындағы айырмашылық былайша түсіндіріледі:

- мүліктік құқық жасына, олардың ерік-ықтияр жағдайына қарамастан барлық азаматтарға қажет;

- мүліктік құқықтық қатынас саласында құқық қабілетті адамның және әрекет қабілеттілігі жоқ адамның орнына оның заңды өкілі қатыса алады.

Құқық субъектілік - мемлекетпен танылған құқық, құқықтық қатынас субъектісі болу қабілеті (құқық қабілеттілік пен әрекет қабілеттіліктің бірлігі).

Құқықтық қатынастың объектісі деп құқықтық қатынасқа түсуші субъектінің жеке құқықтары мен заңды міндеттерін жүзеге асыру арқылы өз қажеттіліктерін (рухани, мүліктік, әлеуметтік игіліктер) мүдделерін қанағаттандыруын айтамыз.

Адамдар құқықтық қатынасқа өз мүддесін қанағаттандыру үшін түседі. Бұл мақсатқа белгілі игіліктің алуын қамтамасыз етуші құқықтар мен міндеттер арқылы жетеді.

Құқықтық қатынастың пәні деп материалдық немесе рухани құндылықтарды, сондай-ақ, құқықтық қатынастың пайда болуына себеп болатын адам әрекетін айтамыз.

Қорытынды

Құқықтық қатынас - материалдық, ықтиярлық және заңдық мазмұнға ие. Қоғамдық қатынастар құқықтық қатынастың материалдық мазмұнын құрайды; ықтиярлық құқықтық нормада сiңiскен мемлекеттік ықтияр (ерiк); субъективті құқықтар мен заңды міндеттер — заңды мазмұнын бiлдiредi.

Құқықтың мазмұны - субъективтік құқық пен заңды міндеттер. Құқықтар мен міндеттер арқылы құқықтық қатынасқа қатысушылардың заңды байланысы жүзеге асырылады.

Субъективті құқық субъектіге жеке мүшесін қанағаттандыруға мүмкіндік беретін заңды мүмкін болатын әрекет мөлшері. Оның негізгі ролі, маңызы субъектіге өз мүддесін қанағаттандыруға белгілі бір құндылықтарға қол жеткізуге мүмкіндік беру болып табылады. Субъективті құқықтың құрылымы:

- өкілді жанның белгілі бір әрекетке мүмкіндігі;
- міндетті жаннан әрекеттің белгілі бір түрін талап ету мүмкіндігі;
- құқығын қорғау үшін құзіретті мемлекеттік органға қайтарылу мүмкіндігі;
- белгілі бір әлеуметтік құндылықты пайдалану мүмкіндігі. Заңды міндет дегеніміз өкілді жанның мүддесін қанағаттандыру үшін тағайындалған заңды қажетті әрекет өлшемі. Міндетілік субъективті құқықты жүзеге асыру кепілі.

Заңды міндеттілік құрылымына мыналар кіреді:

- белгілі бір әрекеттерді жасау немесе олардан бас тарту міндеті;
- өкілді жанның талаптарына бет бұру қажеттілігі;
- аталған талаптарды орындамаған жағдайда заңды жауапкершілікке тартылу қажеттілігі;
- контрагентке құндылықтарды пайдалану құқығына кедергі келтірмеу.

Субъективті құқық пен заңды міндеттер арасындағы айырмашылықтар:

- егер субъективті құқық өз мүддесін қанағаттандыруға бағытталса;
- заңды міндет өзгенің мүддесін қанағаттандыруға бағытталған;
- субъективті құқық мүмкін болатын мінез-құлық мөлшері болса, заңды міндет тиісті әрекет мөлшерін көрсетеді деген күннің өзінде мүмкін болатын мінез-құлық (субъективті құқық) пен қажетті мінез-құлық (заңды міндет) ара жігі (өлшемі) заңнамада нақты анықталуға тиісті.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ІШКІ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІ
БӘРІМБЕК БЕЙСЕНОВ АТЫНДАҒЫ
ҚАРАҒАНДЫ АКАДЕМИЯСЫ**

ЗАҢ ИНСТИТУТЫ

МЕМЛЕКЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ПӘНДЕР КАФЕДРАСЫ

Д Ә Р І С М Ә Т І Н І

Тақырыбы: Құқықты жүзеге асыру

**Дәріс кафедра мәжілісінде талқыланып,
мақұлданды 2016 ж. «03» мамыр**

№ 23 хаттама

**Дайындаған: кафедра аға оқытушысы
полиция подполковнигі С.С. Түсіпбеков**

ҚАРАҒАНДЫ

Құқықты жүзеге асыру

ЖОСПАРЫ

Кіріспе

Негізгі бөлім

Құқықты жүзеге асыру: ұғымы және нысандары.

Құқықты қолдану – құқықты жүзеге асырудың ерекше түрі ретінде.

Қорытынды

ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасы Конституциясы. 2008ж..
2. Биекенов Н.А Шапаққызы У. Салкебаев Т С. Мемлекет және құқық теориясы сұрақ жауап. Қарағанды -2004ж.
3. Ғ.Сапарғалиев «Мемлекет және құқық теориясы» Алм. 1998ж.
4. Мухтарова А.Н . Мемлекет және құқық теориясы оқулық
5. Жоламан Д.Қ. Мемлекет және құқық теориясы оқулық. Алм. 1999ж.
6. Т.Ағдарбеков Мемлекет және құқық теориясы оқулық. Қарағ. 2003
7. Бұлғакова. Мемлекет және құқық теориясы. Алм.-2004
- 8. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. Алм. 1997ж.**
- 9. Қазақстан Республикасы Қылмыстық іс жүргізу кодексі. Алм.1998ж.**
- 10. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. Алм. 1999ж.**
- 11. Қазақстан Республикасы Азаматтық іс жүргізу кодексі. Алм. 1999ж.**
12. ҚР-ның Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі. Алматы, 2001ж.
13. ҚР-ның “Нормативтік құқықтық актілер туралы” заңы 24.03.1998 ж.
14. Сапарғалиев Ғ.С. Заң терминдерінің сөздігі. Алматы. 1996ж.
15. Бабаев В. К. Теория современного советского права. 1994. С. 5.
16. Алексеев С. С. Государство и право: Начальный курс. М., 1994. С. 80.
17. Давид Р. Основные правовые системы современности. — М., 1988.
18. Правовые системы мира. — Екатеринбург, 1995.
19. Саидов А. Х. Сравнительное правоведение. — М., 2000.
20. Тихомиров Ю. А. Курс сравнительного правоведения. — М, 1996
21. Спиридонов Л.И. Теория государства и права — М.. 1996.
22. Саидов А. Х. Сравнительное правоведение и юридическая география мира. М.. 1993.
23. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении — М. 1984.
24. Основные группы правоотношений, возникающих в деятельности органов внутренних дел // Караганда, 1986.

Кіріспе

Қазақстан Республикасы ішкі істер органдары қатысуымен құқықтық қатынастардың негізгі топтарын анықтау. Яғни, құқықтық қатынастардың (қылмыстық-құқықтық, қылмыстық-процессуалдық, әкімшілік, азаматтық және т.б.) өзгеше топтарына назар аудару керек. Құқықтық қатынастардың өмірге келуінің, өзгеруінің, ескіруінің, жаңаруының, дамуының заңды себептерінен басқа үш бөлімнен тұратын негізі болады: нормативтік актілер, заңды себептер, субъективтік құқық.

Құқықты жүзеге асыру: ұғымы және нысандары. Құқықты нормасын қолдану – құқықты жүзеге асырудың ерекше нысаны. Құқық қолдану сатылары. Құқық қолдану актілері.

Құқық нормаларының жүзеге асуы, оларды сақтау негізінде орындалуы мүмкін. Қылмыстық құқық нормаларын сақтауды айтуға болады. Нақтырақ айтсақ, қылмыстық заңмен көзделгенмен де жасалмаған іс-әрекет. Құқық нормаларын жүзеге асыруға, сонымен қатар шарт жасасу негізінде іске асатын орындау және қолдану арқылы қол жеткізуге болады.

Құқық нормаларын жүзеге асырудың негізгі нысаны – қолдануды қарастыра келе, өкілетті мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдармен орындалатыны. Құқықты қолдану - бұл құқықты жүзеге асырудың ерекше нысаны, ол құқық пен міндеттері қарастырылған нақты адамға қатысты жазба, қолдану актісі арқылы жүзеге асады және субъектілердің билік органдарының көмегінсіз өз құқықтары мен міндеттерін жүзеге асыра алмау жағдайын зерделеу.

Құқық қолданудың ерекше белгілерін, осы сұраққа дайындалу кезінде қолдану актісінің нормативтік актілерден айырмашылығын анықтау керек. Құқық нормаларын қолдану Қазақстан Республикасы ішкі істер органдары қызметінде маңызды орын алады. Қылмыспен күресу барысында олармен құқық бұзушылықты ескерту, оны жасаған кінәлі адамды жауаптылыққа тарту бойынша әкімшілік және қылмыстық-құқықтық шаралар қолдануы. Қазақстан Республикасы ішкі істер органдары қызметінде құқық нормаларын қолдану, қатаң түрде заңдылық қағидасын сақтауға негізделеді.

Құқық нормаларын қолдану – құқық пен міндеттері қарастырылған нақты адамға қатысты жазба, қолдану актісі арқылы жүзеге асады. Бұл сабаққа дайындалу кезінде қолдану актісінің нормативтік актілерден айырмашылығын анықтау қажет. Құқық нормаларын қолдану Қазақстан Республикасы ішкі істер органдары қызметінде маңызды орын алады. Қылмыспен күресу барысында олармен құқық бұзушылықты ескерту, оны жасаған кінәлі адамды жауаптылыққа тарту бойынша әкімшілік және қылмыстық-құқықтық шаралар қолдануы. Қазақстан Республикасы ішкі істер органдары қызметінде құқық нормаларын қолдану, қатаң түрде заңдылық қағидасын сақтауға негізделеді.

1. Құқықты жүзеге асыру: ұғымы және нысандары.

Құқықтық нормалар адамдардың санасы мен еркіне мақсатты түрде әсер ете отырып, оларды заңнамаға сәйкес жүріп-тұруға итермелеу үшін қажет. Қоғамдық қатынастардың қатысушыларының жүріс-тұрыстары арқылы кез-келген заңшығарушы қалайтын нәтижелерге жетуге болады. Нормативтік-құқықтық актілерде мазмұндалған құқық нормалары өмірге ену, іске асырылу үшін шығарылады. Құқықты іске асыру дегеніміз құқықты өмірге енгізу, заңды нормаларды субъектілердің нақты әрекетіне енгізу болып табылады. Құқықтық нормаларды жүзеге асыру - құқықтық нормалардың ережелері көрініс тапқан адамдардың жүріс-тұрысы, олардың құқықтарды жүзеге асыру мен заңды міндеттерді орындаумен байланысты тәжірибелік қызметі. Субъектілердің әрекеттерінің сипатына қарай құқықты жүзеге асырудың төрт нысанын бөліп қарастырады:

- **сақтау** - тыйым салушы нормалар іске асырылады, бұл нысанның мәні - субъект тыйым салынған әрекетті жасаудан бас тарту болып табылады. Ережеге сай, құқықты іске асырудың бұл нысанында тыйым салушы нормалар қатысады. Мысалы, ұрлық жасауға, қызмет бабын асыра пайдалануға және қызыл шамға жүруге болмайды, сақтау әрекеттің бәсең (мінез-құлықтың) нысаны, сақтау қолданыстағы құқықпен тыйым салынған әрекеттерден бас тарту;

- **орындау** — субъектіден міндеттеуші құқықтық нұсқауларды жүзеге асырумен байланысты болатын белсенді әрекеттерді талап ететін іске асыру нысаны болып табылады. Бұнда субъект өзіне жүктелген белсенді әрекетке деген міндеттілікті атқарады. Яғни, орындау оң мазмұнды заңды міндеттерді орындауға байланысты белсенді әрекеттерді жүзеге асыру. Мысалы, әскер борышын өтеу, парызын орындау, салық төлеу, балалар өсіріп тәрбиелеу және т.б.;

- **пайдалану** - субъект заңды норма арқылы өз мүмкіндігін, яғни, өз құқықтарын жүзеге асырады. Пайдалану арқылы өкілетті нормалар жүзеге асырылады. Пайдалану құқықты іске асырудың нысаны ретінде жеке тұлғаның есебінде заңнамада көрсетілген міндеттермен емес, құқықтармен тығыз байланысты. Яғни, пайдалану - олар арқылы тұлғаның өз мүддесін қанағаттандырылатын субъективтік құқықтарды жүзеге асыру;

- **құқық қолдану** - құқықтық нормаларды іске асырудың ең күрделі нысандардың бірі. Құқық қолдану күзіретті органдардың нақты өмірлік жағдайларға қатысты құқық нормаларын жүзеге асыруындағы мемлекеттік-биліктік ұйымдастырушы әрекеті, соңында осыған сәйкес жеке дара акт қабылданады.

Құқықтық нормаларын қолданудың түсінігі, белгілері және кезеңдері. Құқықты қолдану - бұл құқықты жүзеге асырудың ерекше нысаны. Ол субъектілердің билік органдарының көмегінсіз өз құқықтары мен міндеттерін жүзеге асыра алмауы жағдайында қажет. Құқық қолданудың ерекше белгілері:

- өкілетті және күзіретті субъектілермен (мемлекеттік органдар) қолданылады;

- биліктік сипатта болады;

- сатылардан (істің фактілі және заңды негізін табу, шешім қабылдау) тұрады;

- процессуальдық нысанда (істің шешілуінің әділетті және заңды кепілін күшейту мақсатында бұл қызмет құқық нормасымен қатаң реттелген) жүзеге асырылады;

- тиісті жеке биліктік (құқық қолдану) акт қабылдаумен байланысты.

Құқықты қолдану, субъектілері билік органдарының көмегісіз құқықтары мен міндеттерін іске асыра алмаған жағдайда, яғни заңды факт және т. б. бойынша дау туындаған оған мемлекеттік мәжбүрлеу қажеттілігі туындаған жағдайда қажет.

Құқықтық нормаларды іске асырудың ең күрделі нысандардың бірі құқық қолдану.

Құқық қолдану - құзіретті органдардың нақты өмірлік жағдайларға қатысты құқық нормаларын жүзеге асыруындағы мемлекеттік-биліктік ұйымдастырушы әрекеті. соңында осыған сәйкес жеке дара акт қабылданады.

Құқық қолдану құқықты іске асырудың ерекше нысаны келесі белгілермен сипатталады:

- өкілетті және құзіретті субъектілермен (мемлекеттік органдар) қолданылады;

- биліктік сипатта болады;

- сатылардан (істің фактілі және заңды негізін табу, шешім қабылдау) тұрады;

- процессуальдық нысанда (істің шешілуінің әділетті және заңды кепілін күшейту мақсатында бұл қызмет құқық нормасымен қатаң реттелген) жүзеге асырылады;

- тиісті жеке биліктік (құқық қолдану) акт қабылдаумен байланысты.

Құқықты қолдану, субъектілері билік органдарының көмегісіз құқықтары мен міндеттерін іске асыра алмаған жағдайда, яғни заңды факт және т. б. бойынша дау туындаған оған мемлекеттік мәжбүрлеу қажеттілігі туындаған жағдайда қажет.

Құқық қолдану нысанында төрт жағдайда іске асырылады:

- құқықтық қатынас мемлекеттік органдарының немесе лауазымды тұлғалардың билік өкімісіз (азаматты нақты қызметке шақыру, жоюға түсу) туындамаған жағдайда;

- қоғамдық қатынас өзінің мәнділігін (сауда-саттық мәмілесін нотариус арқылы аяқтау) заңдылық тұрғысынан бақылау қажеттілігі туындағанда;

- құқық туралы дау немесе субъективтік құқықты (жұбайлардың мүлкін сот арқылы бөлсе, ата-аналық құқығынан айыру) жүзеге асыруға бөгет жасағанда;

- тұлға құқық бұзушылық жасағаны үшін заңды жауапкершілікке тартылғанда.

Құқық қолдану үрдісін үш негізгі сатыға бөлуге болады:

- істің іс жүзіндегі негізін анықтау, бұл кезде іс бойынша объективтік шындық анықталып, барлық заңды маңызы бар ақпараттарды жинау жүзеге асырылады:

- істің заңды негізін анықтау, бұл кезде құқыққолданушы осы

қоғамдық қатынасты реттейтін құқықтың саласын, институттың және нормасын таңдайды;

- істі шешу, бұл кезде құқық нормасының негізінде ресми мағынадағы биліктік сипаттағы жеке акт қабылданады. Шешім қабылдау қорытынды әрі негізгі кезең болып табылады. Бұдан кейін шешім орындалуы және нақты қоғамдық қатынас іс жүзінде реттелуі тиіс.

Бірінші сатысында істің объективтік ақиқаттылығы ашылады. Құқық қолдану фактілі жағдайларды жеткілікті толық және сенімді талдаған кезде ғана негізді болып табылады. Мәніне келсек, нақты іске қатысты мәліметтердің заңды мәнділігі бойынша жинағандығы туралы сөз болады.

Екінші сатысында құқық қолданушы белгілі қоғамдық қатынасты реттеуші саланы, институтты және құқық нормаларын таңдап алып. Олардың құқық нормасы мәтінінің түп нұсқаға сәйкестігін, олардың кеңістікте, уақытта және адамдар арасында әрекет ету шеңберін, заңды нұсқаулардың мазмұнын және мағынасын түсіндіреді, іс әрекетін саралайды.

Үшінші сатысында шешім қабылданады және құқық қолдану актісі шығарылады. Расымен құқық қолдану үрдісінің осы кезеңінде дәл осы істің тағдыры шешіледі, яғни істі карау барысында қандай түйінге келеді, құқықтық қатынастың келешек жалғасы осыған байланысты.

Істің фактілік және заңды негізін анықтау құқық нормасын қолданудың әзірленген сатысы сияқты болып көрінеді. Шешім қабылдау тәмамдаушы және сонымен қоса негізгі саты болып табылады. Осыдан кейін шешім орындалады және нақты қоғамдық қатынас реттеледі.

Құқықтық нормалар қолдану актілері, түсінігі, түрлерінің ерекшеліктері. Құқық қолдану актісі құзіретті субъектінің құқықтар мен заңды міндеттердің бар-жоқтығын және тиісті норманың негізінде олардың мөлшерін анықтау мақсатымен жасалатын мемлекеттік-өкілді жеке анықталған акт.

Құқық қолдану акт құқық қолдану әрекетінің соңғы нәтижесі ретінде орындалады және келесі ерекшеліктерге ие:

- өкілеті органдар қабылдайды;
- мемлекеттік-биліктік сипатқа ие;
- жекеленген сипатта, ал нормативтік сипаты жоқ, демек, нақты субъектіге арналған, осы жағдайда кім қандай субъективтік құқыққа және заңды міндеттерге ие екені көрсетіледі;
- заңмен анықталған нысаны бар.

Сонымен қатар, қолдану актісін әрекет (іс-әрекет) ретінде және акт-құжат ретінде айыра білген дұрыс. Соңғысы, кіріспеден, сипаттаушы, негіздемелік және резолютивтік бөлімдерден, яғни белгілі құрылымнан тұрады.

Құқық қолдану актілерін келесі негіздер бойынша жіктейді:

- нысаны бойынша - жарлық, үкім, шешім, бұйрық және т.б.;
- шығаратын субъектісі бойынша — мемлекеттік және мемлекеттік емес өкілетті органдар актілері;
- құқық функциясы бойынша — реттеуші (қызметін жоғарлату бұйрық) және қорғаушы (қылмыстық іс қозғау туралы қаулы);

- заңды табиғаты бойынша — негізгі (заңдық істің соңғы шешімін көрсетеді, мысалы үкім) және көмекші (негізгі актіні шығаруға көмектеседі, жекелеп келсек, тұлғаны айыпталушы ретінде іске тарту туралы қаулысы);

- құқықтық реттеу пәні бойынша — қылмыстық-құқықты, азаматтық-құқықтық және т. б. актілер;

- сипаты бойынша — материалдық және процессуальдық.

Аталған актілердің арасындағы ортақ белгілеріне мыналар жатады:

- олар құқықтық актілер;

- олар күзіретті мемлекеттік органдармен қабылданады және қамта-масыз етіледі;

- сипаты бойынша өкімдік болып табылады. Нормативтік актіге қарағанда құқық қолдану актісі:

- нормативтік акті негізінде қолданылады;

- нормативтік актіде мазмұндалған құқық нормаларын нақты жағдайларға, қатынастарға қатысты нақтыландырады; жекеленген (индивидуалды-анықталған) сипаты бар;

- құқық нысаны болып табылмайды және бір мәрте қолдануға ғана арналған;

- тиісті қоғамдық қатынастардың пайда болуына, өзгеруіне немесе тоқтатылуына негіз болатын заңдық факт қызметін атқарады.

Құқықтағы ақаулық және оның орнын толтыру әдістері: Қоғамдық қатынастарды реттеу үшін заңнамада қажетті құқық нормасының болмауын құқықтағы ақаулық деп атайды.

Құқықтағы ақаулық — заңды құбылыс. Өмір бір орында тұрған жоқ - қоғамдық қатынас үздіксіз құқықтық реттеуді талап етеді. Ақаулық екі себептен туындайды:

1) егер де заң шығарушы құқықтық реттеуге мүмкіндігі бар барлық қоғамдық қатынасты алдын-ала көре алмаса;

2) қоғамдық қатынастың күнделікті дамуы нәтижесінде.

Ақаулықтың орнын толтыратын бірнеше әдістер бар:

1) жаңа құқық нормасын қабылдау жолымен құқық шығармашылық үрдіс арқылы құқықтағы ақаулықты жояды.

2) құқық қолданушы заң ұқсастығы және құқық ұқсастығы арқылы ақаулықтан құтыла алады.

Заң ұқсастығы - бұл жағдайға емес басқа оқиғаға арналған құқықтық нормаға негізделген нақты юридикалық істің шешімі. Басқаша айтқанда, заң ұқсастығын қолдану дегеніміз қажетті норма жоқ, бірақ, осы істі шешуге мүмкіндігі бар ұқсас норма бар.

Құқық ұқсастығы - бұл жалпы қағидалар және құқық мағынасына негізделіп отырып нақты юридикалық істің шешімі. Бұл осыған ұқсас норма кездеспеген жағдайда ақаулықты жою әдісі болып табылады. Демек бұндай норма осы салада да және аралас салада да жоқ болған жағдайда. Мұндай-да Конституцияда бекітілген құқық қағидаларын (әділеттілік, заң және сот алдындағы теңдік және т. б.) қолдану маңызды. Сондықтан құқық қолдану-ісі құқықтың жалпы қағидаларын бағытқа ұстанады және іс бойынша не-гізделген шешім

кабылдайды. Тәжірибеде құқық ұқсастығы өте ситек қолданылады. ҚР АҚ 5-бабында заң ұқсастығы мен Құқық ұқсастығы түсінігі берілген. Жалпы ереже бойынша, құқық қолданушы заң ұқсастығын қолдану мүмкіндігі болмаған жағдайда ғана Құқық ұқсастығын қолдануға құқылы. Қылмыстық заңнамада конституция арқылы ұқсастықты қолдануға тыйым салынған.

Занды қарама-қайшылықтар. Екінші кезеңде, яғни, нақты құқық нормасын тандауда, нормалардың қарама-қайшылығы және құқықтағы олқылықтар смякты құбылыстарды кездестіруге болады. Занды қарама-қайшылықтар - бұл бір қоғамдық қатынастарды реттеуші құқықтық актілер арасындағы қарама-қайшылықтар. Олар құқықтық жүйеге келіспеушіліктерді, кемшіліктерді әкеледі, құқыққолдану тәжірибесінде ыңғайсыздықтар тугызады. заңнаманы қолдануды қиындатады.

Қарама-қайшылықтардың түрлері:

1) Конституция мен басқа барлық актілер арасындағы: басымдылық Конституцияға беріледі;

2) заңдар мен заңға сәйкес актілер арасындағы: заңдарға басымдылық беріледі;

3) бір органның актілері арасындағы: уақыты бойынша кейін қабылданған актіге басымдылық беріледі;

4) әр түрлі органдар қабылдаған актілер арасындағы: жоғары тұрған органның актісіне басымдылық беріледі.

Құқықтағы олқылықтар - бұл қолданыстағы заңнамада қажетті заң нормаларының толығымен немесе жартылай болмауы.

Олқылықты жаңа құқық нормасын қабылдау арқылы құқық-шығармашылық процесінің көмегімен жоюға болады.

Олқылықтарды құқыққолдану процесі арқылы жеңуге болады себебі, бұл кезде ешбір жана нормалар қабылданбайды, не құқық ұқсастығы, не заң ұқсастығы қолданылады.

Заң ұқсастығы - бұл нақты бір заңды істі осыған ұқсас істі шешуге бағытталған құқықтық норманың негізінде шешу.

Құқық ұқсастығы бұл нақты заңды істі құқықтың жалпы қағидалары мен мәні негізінде шешу. Құқықтағы олқылықтарды жеңудің бұл әдісі ұқсас істі шешуге байланысты осы құқық саласында, ұқсас құқық саласында да нақты нормалар болмаған жағдайда ғана қолданылады.

Құқықтағы мирасқорлық және жанару. Құқық рецепциясы. Құқықтағы мирасқорлық дегеніміз бұрынғы немесе қазіргі құқық жүйесінің жағдайын құқықтық ауыстыру. Құқықтағы мирасқорлыққа диалектика заңының бірі тән, яғни, екі өзара байланыстағы аспектіні қамтитын қарым-қатынас, өзгерген жағдайға сай келмейтін еекіні жою және сонымен қоса, құқықтың прогресті дамуына қажет және құнды, еекінің жақсылықтарын сақтау. Кез келген соңғы құқықтық жүйе өткен құқықтық жағдаяттарды қабылдап және оны өз міндеттерін шешуге жұмсайды. Ең көрнекті құқықтық жүйелердің өзара мирасқорлығы мысалдардың бірі. Еуропа елдеріндегі XII ғасырда бастау алған рим құқық рецепциясы. Рим құқығының көптеген институттары өз ерекшелігі бар алғашқы қайнар көз ретінде қолданылған және әлі де романо-германдық құқық жүйесіндегі

мемлекеттердің азаматтық кодексін және басқа да нормативтік құқықтық актілерін әзірлеу барысында қолданылуда. Көптеген елдердің құқықтық жүйесіне деген Рим құқығының осындай ықпалын, осы жүйенің мазмұнына және сипатына елеулі көлемде сіңіскен, ал, құқық ұғымы туралы анықтамасына әсерін тигізген, әлде қайда маңызды институттары мен оның қағидаларын заң әдебиеттерінде рим құқығының рецепциясы деп атайды. Өткен жүз жылдықтың өкілі неміс заңгер-ғалымы Р.Иеринг былай деп айтуға негіз бар. Оның айтқан сөзі канатты сөздердің біріне айналлы: Рим үш рет бүкіл әлемді жаулап алды: біріншісінде — қарудың күшімен, екіншісінде — діннің күшімен, үшін-шісінде — құқық көмегімен.

Құқық адамзат өркениетінің жетістіктерінің бірі. Оның мұрасын пайдаланбау дегеніміз құқықтық қозғалыста кері қарай қадам жасаумен тең. Кеңестік құқық жүйесінің үлкен қателігі мынада, әлемдік қауымдастықта мойындалған адам құқығы, мемлекеттік биліктің бөлінуі және оның заңмен шектелетіндігі жайлы анафемді сатқандығы. Бұл саясат кеңес халқына каторгтік лагерлер және геноцид, азық-түліктің созылмалы дефициті, идеологиялық тұйықтық және ұлттың жеке потенциалына қысым көрсету сияқты жағымсыз құбылыстарды әкелді. Құқықтағы мирасқорлық және жаңару мынадай жағдайларда болуы мүмкін:

- құқық мазмұнында - бұл жерде құқықтық норманы немесе құқықтық институттың прогрессивті мазмұны, жалпы демократиясы туралы сөз қозғалады;

- құқық нысанында - бұрынғы немесе қазіргі құқық жүйесінің құқықтық қайнар көздері сияқты қайнар көздермен салыстыру: «заң», «қаулы», «жарлық» сияқты құқық қайнар көздерінің құқықтық мәртебесін және атауын айырбастау;

- заңды техника саласында — нормативтік актілердегі құқық нормасын сипаттау және корініс табу нысандары, заңға ерік енгізу тәсілдер мен ережелерді пайдалану. Сонымен қатар, заңды терминдерді жаңа мазмұнмен толықтыру немесе интерпретациялау мүмкіндігінен айырылмайды. Егер кейбір заңды терминдер бұрынғы мағына-сын сақтаған болса, мысалы. «казус», «арбитр», «презумпция», ал кейбір терминдер басқа мағына білдіреді, мысалы «алимент» деген ұғым бұрын римляндарда тамақ, үй жай, киім деген ұтымдарды білдірген болса, қазіргі заңнамада алимент дегеніміз асырау қаражаты деген мағынаға ие.

Басқа елдердің конституцияларындағыдай ҚР Конституциясында казак-стан болмысын есепке ала отырып, адамның ажырамаитын Құқығы және Құқықтық мемлекет тұжырымдамасы. биліктің бөлінуінің француз моделі және Конституциялық Кеңес мәртебесі ауыстырылған.

Қорытынды

Құқықтық қоғамда халық бір жағынан, ал мемлекет екінші жағынан өз тарапынан құқық нормаларының талаптарын орындауға міндеттеме алады. Осы тұрғыдан алғанда құқықты іске асыру мәселесі екі жақты сипатқа ие болады және оны қарастыру екі бағытта жүргізіледі. Бірінші бағыты мемлекет органдары мен лауазымды тұлғалардың тарапынан құқыққа мойын сұнумен анықталса, екінші бағыт азаматтар мен олардың ұйымдары мен бірлестіктері әрекетінде құқықты іске асырумен ерекшеленеді.

Соңғы нәтиже ретіндегі құқықты іске асыру белгілі бір әрекет жасау немесе одан бас тарту талабы мен нақты жасалған әрекеттер арасында толық сәйкестікке жетуді білдіреді. Құқықты іске асыру арқылы заң шығарушы мүдделі болған нәтижеге, пайдалы мақсатқа жетуге болады. Әрине мақсатқа жету құқықты іске асыру ауқымынан тыс болады, дегенмен де құқықтанушыны заң талап еткен әрекеттер қызықтырады.

Үрдіс ретіндегі құқықты іске асыру объективті және субъективті жақтарымен сипатталады. Объективті жағынан ол белгілі кезектілікпен анықталған құралдармен және анықталған мерзімде әрі орында құқық нормаларында көрсетілген заңды әрекеттерді жетілдіруді білдіреді. Субъективті жағынан құқықты іске асыру субъектінің жүзеге асырылатын құқықтық талаптарға қатынасымен, нұсқалынған әрекеттерді жасау сәтіндегі оның еркімен сипатталынады. Ол құқықты іске асыруға өз еркімен, мүдделілігімен баруы немесе жағымсыз салдардан қорыққандықтан баруы мүмкін. Бастысы – әрекет түріне, оны жасаудың орны мен уақыты шарттарына қойылатын талаптарды мүлтіксіз орындау болып табылады. Міндетті шарттардың біреуін бұзуға жол берілетін болса, құқықты іске асыру болмаған деп саналады. Құқық теориясында құқық нормаларын іске асырудың әр түрлі нысандары танылған. Құқық нормасының мазмұнымен негізделген құқықты іске асыру әрекетінің сипатына байланысты төрт нысан танылған: құқықты сақтау, орындау, пайдалану және қолдану.

Сақтау арқылы тыйым салушы нормалар іске асырылады, бұл нысанның мәні – тыйым салынған әрекетті жасаудан бас тарту болып табылады. Субъектінің әрекеті пәстігімен айқындалады немесе қазақшаласақ «сен тимесең, мен тимен» қағидасына сүйенеді деуге болады.

Орындау керісінше субъектіден міндеттеуші құқықтық нұсқауларды жүзеге асырумен байланысты болатын белсенді әрекеттерді талап ететін іске асыру нысаны болып табылады. Бұнда субъект өзіне жүктелген белсенді әрекетке деген міндеттілікті атқарады.

Құқықты пайдалану субъектінің өкілеттілігін жүзеге асыруға бағытталған, сондықтан да бұнда оның ерік-жігеріне байланысты белсенді мінез-құлық та, пәс әрекет те жасалуы мүмкін. Құқықты пайдалану - рұқсат беруші нормалардан бастау алатын мүмкіндіктерді жүзеге асырудан көрінетін құқықты іске асыру нысаны. Ол азаматтардың құқықтарын қорғауы, меншік объектілеріне заңдық жарлық ету құқығы, сайлау құқығын пайдалануы түрінде кездеседі. Расын айтқанда құқықты іске асыру туралы оны орындауға қатысты ғана айту жөн. Бұнда өзге құқықтық құралдармен бірге кепілдендірілген нәтижелерге жетуді

қамтамасыз ететін заңдық нормаларда танымал әрекет тәртібі қалыптастырылады, олар соңынан нақты, тікелей мағынасында фактілі қатынастарға ауысуға, яғни өмірде жүзеге асырылуға тиісті.

Құқықтық жүйенің тереңіне бойлайтын пайдалану және сақтау тәріздес құқықты іске асыру нысандарына жүгінсек алдымен анықталған тұжырым дәлелдене түседі. Бұл тұрғыда құқық реттеуші және тиімді қорғаушы әлеуметтік механизм ретінде көрінеді. Ол жоғарғы деңгейдегі ұйымдастырушылыққа сүйене отырып, экономикалық, жалпы әлеуметтік заңдылықтардың қызметін көрсететін құқықтық әрекет жасауға барынша мүмкіндік беріп, оны кепілдендіруі қажет. Және оның қызметі адам, олардың ұжымы әрекетін, қажеттіліктері мен мүддесін экономикалық, жалпы әлеуметтік, соның ішінде психологиялық көтермелеудің, реттеудің барлық жүйесімен терең, біртұтас өзара байланыс пен өзара әрекеттестікте болуымен сипатталады.

Міне, осы тұрғыда құқықтық нысанды дамытудың, оның мүмкіндіктері мен қорларын пайдаланудың, құқықтың ролін қоғамдағы әлеуметтік, материалдық, рухани және өзге реттеушілер кешенімен үйлестіре отырып көтерудің анық жолы көрінеді. Құқыққа осындай көзқарас оған қарапайымдатылған түсінік беру мен оның ролін жөнсіз көтеру тәріздес әрекеттердің алдын алып, қоғам өміріндегі құқықтың шынайы құндылығын ашуға, оның әлеуметтік қатынастар жүйесіндегі заңды ролін анықтауға мүмкіндік береді.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ІШКІ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІ
БӘРІМБЕК БЕЙСЕНОВ АТЫНДАҒЫ
ҚАРАҒАНДЫ АКАДЕМИЯСЫ**

ЗАҢ ИНСТИТУТЫ

МЕМЛЕКЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ПӘНДЕР КАФЕДРАСЫ

Д Ә Р І С М Ә Т І Н І

Тақырыбы: Құқық нормаларына түсінік беру

**Дәріс кафедра мәжілісінде талқыланып,
мақұлданды 2016 ж. «03» мамыр**

№ 23 хаттама

**Дайындаған: кафедра аға оқытушысы
полиция подполковнигі С.С. Түсіпбеков**

ҚАРАҒАНДЫ

ҚҰҚЫҚ НОРМАЛАРЫНА ТҮСІНІК БЕРУ

ЖОСПАР

Кіріспе

Негізгі бөлім

1. Құқық нормаларына түсінік берудің ұғымы мен қажеттілігі.
 2. Түсінік беру әдістері (тәсілдері). Құқық нормаларына көлемі бойынша түсінік беру түрлері.
 3. Құқық нормаларына субъектілер бойынша түсінік беру түрлері.
- Қорытынды

ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасы Конституциясы. 2008ж..
2. Биекенов Н.А Шапаққызы У. Салкебаев Т С. Мемлекет және құқық теориясы сұрақ жауап. Қарағанды -2004ж.
3. Ғ.Сапарғалиев «Мемлекет және құқық теориясы» Алм. 1998ж.
4. Мухтарова А.Н . Мемлекет және құқық теориясы оқулық
5. Жоламан Д.Қ. Мемлекет және құқық теориясы оқулық. Алм. 1999ж.
6. Т.Ағдарбеков Мемлекет және құқық теориясы оқулық, Қарағ. 2003
7. Бұлғакова. Мемлекет және құқық теориясы. Алм.-2004
8. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. Алм. 1997ж.
9. Қазақстан Республикасы Қылмыстық іс жүргізу кодексі. Алм.1998ж.
10. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. Алм. 1999ж.
11. Қазақстан Республикасы Азаматтық іс жүргізу кодексі. Алм. 1999ж.
12. ҚР-ның Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі. А. 2001ж.
13. ҚР-ның “Нормативтік құқықтық актілер туралы” заңы 24.03.1998 ж.
14. Сапарғалиев Ғ.С. Заң терминдерінің сөздігі. Алматы. 1996ж.
15. Вопленко Н.Н. Официальное толкование норм права. - М., 1976
16. Карташов В.Н. Институт аналогии в советском праве. Саратов, 1976
17. Лазарев В.В. Пробелы в праве и пути их устранения. - Казань, 1974
18. Макуев Р.Х. Правоприменительная деятельность милиции (в условиях формирования правового государства). ч.1-2 - Алматы, 1993
19. Маликов М.К. Проблемы реализации права. Иркутск, 1988
20. Орумбаев Ж.Б. Понятие и особенности правоприменительного толкования. // Право и государство, 2003 г., №3.
21. Орумбаев Ж.Б. Правоприменительное толкование норм права. Учебное пособие. - Караганда, 2005 г.
22. Решетов Ю.С. Реализация норм советского права. - Казань, 1989
23. Тихомиров Ю.А. Юридическая коллизия. - М., 1994 1992, N 6
24. Черданцев А.Ф. Толкование советского права. - М., 1979

Кіріспе

Құқық нормаларына түсінік берудің ұғымы мен қажеттілігі. Түсінік беру әдістері (тәсілдері). Құқық нормаларына көлемі бойынша түсінік беру түрлері. Құқық нормаларына субъектілер бойынша түсінік беру түрлері. Құқықтың ұқсастығы мен заң ұқсастығы. Құқық нормаларына түсінік беру барлық құқық субъектілері (мемлекеттік өкілетті органдар, қоғамдық бірлестіктер және жеке азаматтар) құқық актілерінде орын алатын құқық нормаларының мазмұнын ұғыну және түсіндіру болып табылады. Талқылаудың мақсаты заңшығарушының не айтқысы келгенін емес, оның қалыптастырған ережесінің мәнін анықтау. Талқылау қолданыстағы заңнамаға өзгертулер мен толықтырулар енгізбейді және енгізе алмайды да, ол заңдағы ережелерді талқылауға және нақтылауға бағытталғандығы.

Құқық нормасының мазмұнын анықтауға бағытталған амал, құрал, тәсілдердің жиынтығы болатын талқылау әдістері: грамматикалық, логикалық жүйелік, тарихи-саяси, арнаулы заңдық, телеологиялық (мақсатты) әдістерді анықтаудың көмегімен талқылап, мысалдар келтіру. Талқылаудың нәтижесі мәтін мен заңды нормалардың нақты мазмұны қатынастарына байланысты әр түрлі болуы мүмкіндігін анықтау. Осы қатынастан шыға келе, көлемі бойынша талқылаудың үш түрі: сөзбе-сөз, шектеулі, таралушылардың мағынасын мысал келтіре отырып, түсіндіру қажет.

Субъектілер бойынша талқылау түрлері, субъектілеріне байланысты талқылаудың мынадай түрлері болады: ресми мұндай түсіндіруді өкілетті субъектілер ғана береді, олар арнайы актіде көрініс табады және заңды салдарды туындатады; бейресми; мұндай түсіндірудің заңды міндетті мәні болмайды және биліктік күші жоқ екендігіне түсініктеме беру керек Ресми түсіндіру: нормативтік (тұлғалар мен жағдайлардың кең шеңберіне таралады) және казуалды (тек нақты бір жағдай үшін міндетті болып табылады) болып екіге бөлінеді, нормативтік талқылау өз кезегінде аутентикалық (нормативтік актіні қабылдаған органмен беріледі) және легалды (өкілетті субъектілер береді) болып екіге бөлінетіндігін мысалдармен анықтамасын жасау қажет. Курсанттар құқық нормаларына түсінік берудің барлық осы түрлерін білулері қажет.

Құқықтың ұқсастығы мен заң ұқсастығы туралы сұрақты қарағандары жөн. Бұл ұғымдар оқулықта жеткілікті түрде толық түсіндірілген. Алайда курсанттар дұрыс жауап беруге жиі қиналады. Құқық ұқсастығы мен заң ұқсастығы құқық кемшіліктерін жою үшін қолданылады. Бұл қайта туындауы мүмкін сұрақтарды шешу үшін қажет. Бірақта, мұндай тәсіл қылмыстық құқық үшін қолдануға жарамсыз. Себебі қылмыстық жауаптылық тікелей заңда (Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексінің 9-шы бабының 1-ші тармағы) көрсетілген іс әрекеттер жасалған жағдайда ғана туады. Құқықтың басқа салаларында заң ұқсастығы мен құқық ұқсастығы сақталады. (Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу кодексінің 10-шы бабы мен Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 5-ші бабы).

Құқық нормаларына түсінік берудің ұғымы мен қажеттілігі

Құқық нормасын талқылау құқықшығармашылық үрдісінде, құқықты жүйелеуде және тіпті құқық қолдануда маңызды орынға ие. Құқықты қолданудан бұрын оның мағынасын ұғыну керек, ал кей жағдайда талқылау қажет.

Құқық нормаларына түсінік беру — барлық құқық субъектілері (мемлекеттік өкілетті органдар, қоғамдық бірлестіктер және жеке азаматтар) құқық актілерінде орын алатын құқық нормаларының мазмұнын ұғыну және түсіндіру.

Құқықты түсіндірудің қажеттілігі неде деген сұрақ туындайды.

1. Заңды нормалардың абстрактісімен байланысты. Құқық нормасы жалпы сипатта. Сондықтан нақты оқиға осы норманың әрекетіне сәйкес келе ме, жоқ па дегенді нақты түсіндірген жөн.

2. Құқық шығармашылық үрдісінің жеткіліксіздігі. Заң шығарушы барлық құқық нормаларды нақты және ұтымды құрастыра алмайды. Құқық нормасының мағынасын нақты ұғыну қажет.

3. Арнайы терминдерді түсіндіру қажеттілігі.

Құқық нормасын талқылау үрдісі өзі екі жеке дара сатыдан тұрады: ұғыну және түсіндіру. Ұғыну — норманың мазмұнын «өзі үшін» сөзіну, түсіну үрдісі. Түсіндіру — игерген құқық норма мазмұнын басқаларға жеткізу, түсіндіру үрдісі. Түсіндіру тек қарапайым таным үшін емес құқық нормасын зерттеу және құқық нормасын іске асыру мақсатын көздейді. Құқық нормасының мағынасын әдістер (тәсілдер) мен талқылау көлемі арқылы ұғынады.

Сонымен талқылаудың түсінігі, Құқық нормаларына түсінік беру бұл мемлекеттің, лауазымды тұлғалардың, қоғамдық ұйымдардың, жекелеген азаматтардың құқық нормаларының мазмұнын түсіндіруге, оларда көрініс тапқан билік басында тұрған әлеуметтік күштердің еркін ашуға бағытталған қызметі. Талқылау процесінде нормативтік ереженің мәні, оның негізгі мақсаты мен әлеуметтік бағыттылығы, түсіндіріліп отырған актінің мүмкін салдары, оның құқықтық реттеу жүйесіндегі орны және т.б. анықталады.

Түсіндірудің мақсаты - заңшығарушының не айтқысы келгенін емес, оның қалыптастырған ережесінің мәнін анықтау. Түсіндіру екі жақтан құралады:

- норманың мәні мен оны түсіндіруді түсіну (өзі үшін);
- норманың мазмұнын түсіндіру (өзгелер үшін).

Түсіндіру қолданыстағы заңнамаға өзгертулер мен толықтырулар енгізбейді және енгізе алмайды да, ол заңдағы ережелерді талқылауға және нақтылауға бағытталған.

Түсінік беру әдістері (тәсілдері). Құқық нормаларына көлемі бойынша түсінік беру түрлері.

Түсіндіру әдісі дегеніміз құқық нормасының мазмұнын анықтауға бағытталған амал, құрал, тәсілдердің жиынтығы. Келесі әдістерді бөліп көрсетеді:

1) кез келген құқықтық акт заң шығарушының ойын сөзбен өрнектейді. Грамматикалық (тілдік) әдісі — тіл заңдылықтары, грамматика ережелері. орфография көмегімен түсіндіру;

2) логикалық — логика заңдылықтары мен ережелері көмегімен түсіндіру;

3) жүйелік — құқық нормасының өзге нормалармен жүйелік байланысын

анықтай отырып, оның нақты орнын ескере отырып шешу;

4) тарихи-саяси — нақты құқықтық норманы қабылдаудың саяси және нақты тарихи астарын анықтай отырып түсіндіру;

5) арнаулы заңдық - заңнамада қолданылатын заңдық терминдердің мазмұнын ашу арқылы түсіндіру.

б) телеологиялық (мақсатты) - нормативтік актіні қабылдау мақсаттарын анықтаудың көмегімен түсіндіру.

Түсіндірудің нәтижесі мәтін мен заңды нормалардың нақты мазмұны қатынастарына байланысты әр түрлі болуы мүмкін. Осы қатынастан шыға келе, **көлемі бойынша түсіндірудің үш түрі бар:**

1) **сөзбе-сөз** — құқық нормасының мағынасымен оның мәтіндік көрінісінің мағынасы дәлме-дәл сәйкес келуі; мысалы. Парламент Қазақстан Республикасының заң шығару қызметін жүзеге асыратын ең жоғарғы өкілді органы;

2) **шектеулі** — құқық нормасының нақты мағынасы оның мәтіндік көрінісі болып табылған кезде ғана қолданылады; мысалы, «Балаларына қамқорлық жасау — ата-анасының парызы» деген конституциялық нормада кәмелетке толмаған балалар туралы айтылуда;

3) **таралушы** — құқық нормасының нақты мағынасы оның мәтіндік көрінісінен кең мағынаға ие болған жағдайда, мысалы, Сот тәуелсіз және заңға ғана бағынады — деген жерде «заң» терминіне тек заңды ғана емес басқа да сот жетекшілік ететін құқықтық-нормативтік актілерді (Конституциялық Кеңес пен Жоғарғы Соттың нормативтік қаулылары) түсіну керек.

Құқық нормаларына субъектілер бойынша түсінік беру түрлері

Құқық нормаларына түсінік беру - барлық құқық субъектілері (мемлекеттік өкілетті органдар, қоғамдық бірлестіктер және жеке азаматтар) құқық актілерінде орын алатын құқық нормаларының мазмұнын ұғыну және түсіндіру.

Құқық нормасын талқылау үрдісі өзі екі жеке дара сатыдан тұрады: ұғыну және түсіндіру. Ұғыну — норманың мазмұнын «өзі үшін» сөзіну, түсіну үрдісі. Түсіндіру — игерген құқық норма мазмұнын басқаларға жеткізу, түсіндіру үрдісі. Түсіндіру тек қарапайым таным үшін емес құқық нормасын зерттеу және құқық нормасын іске асыру мақсатын көздейді.

Түсіндіру субъектілеріне байланысты **ресми және биресми:**

1. Ресми түсіндіру— құқық нормаларының мазмұнын құқық қолданушы барлық субъектілер үшін міндетті және заңды салдар туғызатын актілерде арнаулы мемлекеттік органдардың түсіндіруі; мысалы, заңға тәуелді актілердің ресми түсіндірмесін оларды қабылдаған (шығарған) органдар немесе лауазымды адамдар береді («Нормативтік құқықтық актілер туралы» ҚР Заңының 45 бабының 2 тармақшасы);

Ресми талқылау **нормативті және казуалды** болып бөлінеді. **Нормативті** талқылау біртектес барлық істерді шешу барысында міндетті болатын, жалпы сипаттағы түсіндірме. Оның өзі екіге бөлінеді: **аутентикалық және легалдық.**

Аутентикалық түсіндіру деп нормативті актілерді қабылдаған орган-ның өзінің түсіндірме беруін айтамыз. **Легалдық түсіндіру** — басқа органдар қабылдаған құқықтық актілерді заңмен рұқсат етілген, соған өкілетті мемлекет органдарының түсіндіру.

Казуалды түсіндіру - нақты істі қарау көзінде міндетті болатын түсіндірме. Қазақстан Республикасында заң актілерін талқылау құқығы Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесіне және сот органдарына берілген.

2. Биресми түсіндіру деп заңды міндеттілік күші болмайтын, талдау тереңдігімен, сенімділігімен және негізделгендігімен сипатталатын Құқық нормаларына түсінік берудің бір түрін айтамыз; мысалы, Қ. зейнеткерге зейнет ақы туралы заң нормаларының мазмұнын түсіндіреді.

Ол үшке бөлінеді: **доктриналды, кәсіби және кәдімгі түсіндіру.**

Кәдімгі түсіндіру - құқықтық нормаларды әрбір жеке азаматтың өзінің білім деңгейіне және жеке сенімдеріне сәйкес түсіндіру.

Кәсіби түсіндіру деп құқықтық арнаулы білімі бар мамандардың өз қызметін жүзеге асыру барысында беретін құқық нормаларына түсіндірмесін айтамыз. **Доктриналды түсіндіру** монографияларда, ғылыми еңбектерде және тағы басқа құқық нормаларын ғылыми саралау көзінде жүргізілетін түсіндіру.

Субъектілер бойынша талқылау түрлері, субъектілеріне байланысты талқылаудың мынадай түрлері болады:

1. Ресми мұндай түсіндіруді өкілетті субъектілер ғана береді, олар арнайы актіде көрініс табады және заңды салдарды туындатады; 2. Бейресми; мұндай түсіндірудің заңды міндетті мәні болмайды және биліктік күші жоқ.

Ресми түсіндіру: нормативтік (тұлғалар мен жағдайлардың кең шеңберіне таралады) және казуалды (тек нақты бір жағдай үшін міндетті болып табылады) болып екіге бөлінеді. Нормативтік талқылау өз кезегінде аутентикалық (нормативтік актіні қабылдаған органмен беріледі) және легалды (өкілетті субъектілер береді) болып екіге бөлінеді.

Құқықты талқылау актілері.

Құқықты талқылау актісі – бұл заң нормаларының мағынасын талқылауға бағытталған құқықтық акт. Құқықты талқылау актілерінің ерекшеліктері:

- заң нормаларының мағынасын талқылауға бағытталған;
- нормативтік емес, нақтылаушы ережелерден кұралған;
- дербес сипатқа ие емес және өзі түсіндіріп отырған нормалармен бірге әрекет етеді; құқықтың қайнар көзі болып табылмайды.

Құқықты талқылау актілерінің төмендегідей түрлері болады:

1) ресми талқылаудың түрлеріне қарай олар нормативтік (аутентикалық және легалды) және казуалды талқылау актілері болып бөлінеді;

2) талқылауды жүзеге асырып отырған органдарға қарай мемлекеттік билік органдарының, басқару органдарының, сот, прокуратура органдарының талқылау актілері;

3) құқықтық реттеу пәніне қарай қылмыстық, азаматтық, әкімшілік және т.б. құқықты талқылау актілері:

4) сипатына қарай - материалдық және іс жүргізушілік түсіндіру актілері;

5) нысанына қарай – жарлықтар, қаулылар, бұйрықтар, нұсқаулар және т.б.

Қорытынды

Құқық нормаларына түсінік беру – құқық актілерінде орын алатын құқық нормаларының мазмұнын ұғыну және түсіндіру. Талқылау барысында нормативті нұсқаудың мазмұны, олардың әлеуметтік бағытталғандығы, құқықтық реттеу жүйесіндегі ролі мәселелері шешіледі. Талқылау заңдық нормалардың абстрактілігіне, арнаулы терминологияға, құқық шығармашылық әрекеттің ақаулығына байланысты қажет. Құқықтық нормаларды талқылау әрекетінің мақсаты заңдық нұсқауларды біртектес дұрыс түсінуді және оларды орынды қолдануды қамтамасыз ету болып табылады.

Ішкі интеллектуалды процесс ретіндегі норма талаптарын ұғыну мен құқық мазмұны туралы өзіндік тұжырымдарын құқықтық актіні қалай түсіну қажеттігін көрсету мақсатында сыртқа шығару құқықты талқылау ұғымына бірігеді. Құқықты талқылау мәселелері құқық қолдану мен құқықты жүзеге асыру көлемінен асып кетуде. Себебі, ол мемлекеттік-құқықтық өмірді ғылыми және кәдуілгі тану процессінде дербес мағынаға ие. Сондай-ақ, қолданыстағы құқықтың мазмұны туралы нақты түсініктің болуы құқықшығармашылық әрекетінің барысында да аса қажет. Онсыз жаңа құқықтық акт қабылдау немесе бар актілерді жүйелендіру мүмкіндігі болмай қалады.

Талқылау объектісі болып заңдар және заңға бағынышты актілер саналады. Оларда бекітілген нормалар ғана емес, актілердің преамбуласы да, өзге де бекітілген ережелері маңызды болып табылады. Талқылау пәні заңда көрініс тапқан заң шығарушының тарихи еркі танылады. Заңды қолдану уақытындағы заң шығарушының да еркі ескеріледі, себебі талқыланған актілерден кейінгі шығарылған құжаттарда алдыңғы актінің мазмұны тікелей немесе жанама түрде бұзылуы мүмкін. Әрине, бұндай жағдай заңдылықтың қатаң режимі сақталған және құқықтық тәртіп орнатылған жағдайда орын алуы тіпті де мүмкін емес. Талқылау субъектілері деп құқық нормасының мазмұнын түсіндіруге заңмен, арнаулы құзіретті органдардың өкілеттілігімен рұқсат етілген құқық субъектілерін айтамыз. Құқықты талқылаудың түрлеріне байланысты талқылау субъектілері де әртүрлі болады. Кәдімгі талқылау субъектісі ретінде кез келген адам танылатын болса, кәсіби талқылаудың субъектілер заң мамандары болып табылады. Ал, ресми талқылау құқығы Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес Конституциялық Кеңес пен Жоғарғы Сот Кеңесіне берілген. Конституциялық Кеңес Парламент қабылдаған заңдарды, халықаралық шарттарды бекіткенге дейін Конституцияға сәйкестігін қарайтын, дау туған жағдайда Республика Президентінің, Парламент депутаттарының сайлауын өткізудің және республикалық референдум өткізудің дұрыстығы туралы мәселені шешетін, Конституция нормаларына ресми түсіндірме беретін арнаулы мемлекеттік орган болып табылады. Жоғарғы Сот Кеңесі соттардың қарауындағы істерге байланысты талқылау жасауға құқылы. Талқылау субъектілеріне байланысты екі топқа жіктеледі: ресми және биресми. Ресми талқылау – құқық нормаларының мазмұнын арнаулы заңдық нәтиже туғызатын актілерде арнаулы мемлекеттік органдардың түсіндіруі. Ресми талқылау нормативті және казуалды болып бөлінеді. Нормативті түсіндіру біртектес барлық істерді шешу барысында міндетті болатын, жалпы сипаттағы түсіндірме. Оның өзі екіге бөлінеді:

аутентикалық және легалдық. Аутентикалық талқылау деп нормативті актілерді қабылдаған органның өзінің түсіндірме беруін айтамыз. Легалдық талқылау - басқа органдар қабылдаған құқықтық актілерді заңмен рұқсат етілген, соған өкілетті мемлекет органдарының талқылауы. Казуалды түсіндіру нақты істі қарау кезінде міндетті болатын түсіндірме. Қазақстан Республикасында заң актілерін талқылау құқығы Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесіне және сот органдарына берілген.

Биресми талқылау деп заңды міндеттілік күші болмайтын, талдау тереңдігімен, сенімділігімен және негізделгендігімен сипатталатын Құқық нормаларына түсінік берудің бір түрін айтамыз. Ол үшке бөлінеді: доктриналды, кәсіби және кәдімгі талқылау. Кәдімгі талқылау – құқықтық нормаларды әрбір жеке азаматтың өзінің білім деңгейіне және жеке сенімдеріне сәйкес түсіндіруі.

Кәсіби талқылау деп құқықтық арнаулы білімі бар мамандардың өз қызметін жүзеге асыру барысында беретін құқық нормаларына түсіндірмесін айтамыз. Доктриналды талқылау – монографияларда, ғылыми еңбектерде және тағы басқа құқық нормаларын ғылыми саралау кезінде жүргізілетін талқылау.

Талқылау тәсілдері құқықтық актілерді талдау әдістерінің салыстырмалы ерекшеленген жиынтығы. Оның мынандай түрлері бар: - грамматикалық (тіл заңдылықтары, грамматика ережелері, орфография көмегімен талқылау); - логикалық (логика заңдылықтары мен ережелері көмегімен талқылау); - жүйелік (құқық нормасының өзге нормалармен жүйелік байланысын анықтай отырып, оның нақты орнын ескере отырып шешу); -арнаулы заңдық (заңнамада қолданылатын заңдық терминдердің мазмұнын ашу арқылы талқылау); -тарихи-саяси (нақты құқықтық норманы қабылдаудың саяси және нақты тарихи астарын анықтай отырып түсіндіру).

Құқық нормаларына түсінік беру барысында талқылау актілері қабылданады. Оған мынандай белгілер тән: заң нормасы мазмұнын түсіндіру қызметін атқарады; нормативті емес, нақтыландырушы нұсқаулардан тұрады; дербес маңызы болмайды, талқылау жасалынып отырған актілермен бірге қолданылады; құқық нысаны немесе қайнар көзі бола алмайды.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ІШКІ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІ
БӘРІМБЕК БЕЙСЕНОВ АТЫНДАҒЫ
ҚАРАҒАНДЫ АКАДЕМИЯСЫ**

ЗАҢ ИНСТИТУТЫ

МЕМЛЕКЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ПӘНДЕР КАФЕДРАСЫ

Д Ә Р І С М Ә Т І Н І

**Тақырыбы: Құқықтық сана, құқықтық мәдениет
және құқықтық нигилизм**

Дәріс кафедра мәжілісінде талқыланып,
мақұлданды 2016 ж. «03» мамыр
№ 23 хаттама
Дайындаған: кафедра аға оқытушысы
полиция подполковнигі С.С. Түсіпбеков

ҚАРАҒАНДЫ

ҚҰҚЫҚТЫҚ САНА, ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ НИГИЛИЗМ.

ЖОСПАРЫ

Кіріспе

Негізгі бөлім

1. Құқықтық сана ұғымы, құрылымы және оның түрлері.
2. Құқықтық мәдениет түсінігі және құрылымы.
3. Құқықтық нигилизм мәні мен нысандары.

Қорытынды

ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасы Конституциясы. 2008ж..
2. Биекенов Н.А Шапаққызы У. Салкебаев Т С. Мемлекет және құқық теориясы сұрақ жауап. Қарағанды -2004ж.
3. Ғ.Сапарғалиев «Мемлекет және құқық теориясы» Алм. 1998ж.
4. Мухтарова А.Н . Мемлекет және құқық теориясы оқулық
5. Жоламан Д.Қ. Мемлекет және құқық теориясы оқулық. Алм. 1999ж.
6. Т.Ағдарбеков Мемлекет және құқық теориясы оқулық. Қарағ. 2003
7. Бұлғакова. Мемлекет және құқық теориясы. Алм.-2004
8. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. Алм. 1997ж.
9. Қазақстан Республикасы Қылмыстық іс жүргізу кодексі. Алм.1998ж.
10. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. Алм. 1999ж.
11. Қазақстан Республикасы Азаматтық іс жүргізу кодексі. Алм. 1999ж.
12. ҚР-ның Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі. Алматы, 2001ж.
13. ҚР-ның “Нормативтік құқықтық актілер туралы” заңы 24.03.1998 ж.
14. Сапарғалиев Ғ.С. Заң терминдерінің сөздігі. Алматы. 1996ж.
15. Ниткалиев У. Правовая культура как фактор формирования гражданского общества. // Фемида, 1998, N2
16. Разумова Н.Н. Политическая и правовая культура. - М., Наука, 1989
17. Соколов Н.Я. Профессиональное правосознание юриста. - М., 1988
18. Соколов Н.Я. Профессиональное правосознание юриста. Прав, 1992, N4
19. Сальников В.П. Правовая культура работника милиции. - Л., 1983
20. Семитко А.П. Правовая культура социалистического общества: сущность, противоречия, прогресс. - Свердловск, 1990
21. Татаринцева Е.В. Правовое воспитание. Методология и методика. 1990
22. Учебники по теории государства и права. - М., 1983, 1985, 1987, 1994, 1995, 1996, 1997-2008.

Кіріспе

Сана — адам ойлау қабілетінің шындыққа сай, идеалды туындысын айқындайтын философия, әлеуметтану және психология ұғымының негізі. Сана — бұл қоғам дамуындағы адамның ойлаумен, сөйлеумен және мақсатты еңбек қызметімен байланысты психикалық көріністің жоғары нысаны. Ол қоғамдық тәжірибенің негізінде және үрдісінде қалыптасты. Оның екі нысаны бар: жеке (тұлға) нысан және қоғамдық.

Құқықтық сана - бұл адамдардың құқыққа деген қатынасын көрсететін түсініктер мен сезімдердің, көзқарастар мен эмоциялардың, бағалаулардың жиынтығы түріндегі қоғамдық сананың ерекше нысаны. Құқықтық сана адамдардың жанадан қабылданған заңдарға, нормативтік актілердің нақты жобаларына және т.б. деген оң немесе теріс көзқарасы. Құқықтық сана — қолданыстағы және қалаған (тілеген) құқыққа деген адамдардың қатынасын көрсететін сезімдері мен елестері, көзқарастары мен эмоцияларының, бағары мен бағалауының жиынтығы.

Құқықтық сана адамдардың жаңа қабылдаған заңдарға, нақты бір нормативтік-құқықтық актінің жобасы және т.б. қалаған (қолдаған) немесе бас тартқан реакциясы. Құқықтық сана — бұл адамдардың құқыққа қатынасы болса, онда құқықтық мәдениет — бұл заңнаманың жалпы жай-күйі, сот, басқа да құқыққорғау органдарының жұмысы, құқықтың даму деңгейін жасайтын, елдегі жергілікті барлық халықтың құқықтық санасы және қоғамдық өмірдегі құқықтық сананың орны, құқықтық құндылықтарды меңгеру, оларды тәжірибеде іске асыру, жоғарыда тұрған заң талаптарын іске асыру. Құқықтық мәдениет құқықтық санамен тығыз байланыстылықта бола тұрып, оған сүйенеді. Алайда, құқықтық мәдениет құқықтық санаға қарағанда әлдеқайда кең, себебі, ол психологиялық және идеологиялық элементтермен қатар, заңды мәні бар мінез-құлықты да қамтиды.

Құқықтық мәдениет — бұл адам құқықтары мен бостандықтарының мемлекеттік және қоғамдық кепілділік дәрежесі және қоғамның құқықтық өмірінің сапасы, сондай-ақ, қоғамның әрбір жекелеген мүшелерінің құқықтарын білу, ұғыну және сақтау. Яғни, қоғам өміріне құқықтың әлеуметтік-пайдалы қасиеттерін жүзеге асыру.

Құқықтық мәдениет — бұл құқықты терең түсіну әрі білу, қажетінше жете түсінген және ішкі қажеттілік ретінде оның өкімдерін саналы түрде орындау.

Құқықтық тәрбиелеудің негізгі міндеттерінің бірі — құқыққа жауапсыз қарау, оны жете бағаламау, құқықтық өкімдерді бұзу және т.б.с.с. құқықтық нигилизмді бөліп шығару. Осыдай себептермен құқықтық сана жекелеген индивид немесе тіпті әлеуметтік топтардың өзінде түрлі ақаулар мен бұрмалаулар болады.

Құқықтық санадағы ақаулықтар — бұл құқықтық санадағы кемістіктер, оның қалыптаспаушылығы және біржақтылығы туралы айғақтайды.

Құқықтық санадағы бұрмалаулар — бұл жағымсыз, әлеуметке қарсы бағыттылықтың жоғары немесе төменгі шамасын көрсететін, құқықтық қатынас.

Құқықтық санадағы ақаулықтардың мейлінше көп тараған түрлері: құқықтық нигилизм, құқықтық идеализм, құқықтық релятивизм, құқықтық субъективизм және құқықтық инфантилизм.

Құқықтық нигилизм — әлеуметтік нигилизмнің бір түрі, жалпы алғанда құқыққа, заңға, құқықтық тәртіпке деген жарамсыз - қарсы, сыйламаушылық қатынас. Себеп — тұрғындардың көпшілігінің заңды қадірлемеушілігі, құқықтық тәрбиесіздігі. Тұғырында қоғамға деген құқықтың қажетсіздігі жатыр.

Құқықтық нигилизм — әлеуметтік қатынас өнімі, ол көп себептер және салдармен негізделген. Жекелеп алғанда, мемлекеттік қызметкерлердің құзыретсіздігі, саясаттылық және шенеуніктердің популизмі сияқты қазіргі таңдағы келеңсіз жағдайлармен тығыз байланысты.

Құқықтық сана ұғымы, құрылымы және оның түрлері.

Құқықтық сананың түсінігі және функциялары. Құқықтық сана - бұл адамдардың құқыққа деген қатынасын көрсететін түсініктер мен сөзімдердің, көзқарастар мен эмоциялардың, бағалаулардың жиынтығы түріндегі қоғамдық сананың ерекше нысаны. Құқықтық сана - бұл адамдардың жаңадан қабылданған заңдарға, нормативтік актілердің нақты жобаларына және т.б. деген оң немесе теріс көзқарасы.

Құқықтық сана мынаны білдіреді:

- құқықтың қажеттігін түсіну және сөзіну;
- құқықты бағалау;
- заңнаманың дамыған жүйесін құру қажеттігін түсіну;
- қолданыстағы нормативтік актілерге өзгертулер мен толықтырулар енгізудің қажеттігін түсіну;
- құқықты жүзеге асырудың нәтижелері мен процесін қабылдау.

Құқықтық сананың ерекшеліктері мыналардан көрінеді:

- а) ол өмірдің шындықтарын әділеттілік, құқықтық, еркіндік тұрғысынан қабылдайды;
- ә) жалпыға міндетті мінез-құлық ережелерін орнықтыруды талап етеді;
- б) құқықтық пен құқықтық еместіктің, құқыққа сәйкестік пен құқыққа сәйкессіздіктің шектерін көрсетеді;
- в) құқықты қамтамасыз ету үшін заңды шараларды талап етеді.

Құқықтық сананың рөлі оның функцияларынан көрініс табады:

1) танымдық; бұған «құқықтық дайындық» түсінігінен көрініс габатын және ойлану қызметінің нәтижесі болып табылатын заң білімдерінің белгілі бір жиынтығы тән болып келеді;

2) бағалаушылық; бұл тұлғаның құқықтық өмірдің әр түрлі жақтары мен көріністеріне өтіл мен құқықтық тәжірибе негізінде белгілі бір эмоционалдық қатынасын тудырады;

3) реттеуші: ол құқықтық көзқарастар мен құндылық-құқықтық бағыттылық арқылы жүзеге асырылады. Көзқарас дегеніміз тұлғаның белгілі бір түрде ақпараттарды, процестерді, құбылыстарды қабылдауға және бағалауға бейімділігін және осы бағалауға сәйкес әрекет етуге дайындығын білдіреді.

Құқықтық бағыттылық - бұл тұлғаның заңды мәні бар жағдайларда әрекет ету бағдарламасын тікелей қалыптастыратын құқықтық көзқарастарының жиынтығы.

Құқықтық сананың құрылымы екі элементтен құралады: **құқықтық психология және құқықтық идеология.**

Құқықтық психология - бұл, ең алдымен құқыққа қатысты сөзімдердің, көңіл-күйдің, эмоциялардың, көзқарастардың, армандардың жиынтығы. Бұл жерде құқықтық құбылыстарға деген қатынас ерекше деңгейде пайда болып, белгілі бір сөзімдер мен эмоцияларды қалыптастыруға тырысады. Құқықтық психология арқылы мыналар жүзеге асырылады:

а) құқықтық мәдениетке тән әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер, тұлғаның мәдениетіне, күнделікті өміріне, әдетіне еніп кеткен барлық элементтер;

ә) тұлғанын өзін-өзі бағалауы, яғни, өз мінез-құлқын құқық нормаларына сәйкестігі тұрғысынан сындарлы түрде бағалай білу қабілеті.

Құқықтық идеология - бұл адамдардың құқыққа қатынасын білдіретін құқықтық көзқарастардың, түсініктердің, қағидалардың, сенімдердің, талаптардың жүйеленген ғылыми көрінісі. Бұл субъектілердің құқықтық құбылыстарды тереңірек түсінуі; ол құқықтық бағалаудың ерекше деңгейін білдіреді. Құқықтық идеология - құқықтық сананың құрылымындағы басты элемент.

Құқықтық сана жүйелі ұтымды қалыптасуын, көтермелеуді, оңды әлеуметтік дамуына мүмкіндік тудыруды талан етеді. Әлемдік құндылық және ұлпық мәдениет көрінісі болып табылатын адамдардың санасының интеграциялануына бағытталған жүйелі шаралар, саяси-құқықтық идеялар, нормалар, қағидалар құқықтық тәрбие ретінде көрініс тапқан.

Құқықтық тәрбие дегеніміз мемлекеттік орган және қоғамдылықтың азаматтар мен лауазымды адамдардың құқықтық сана мен құқықтық мәдениетін қалыптастыруды мақсат тұта отырып, бағыттаған қызметі.

Құқықтық тәрбие — күрделі үрдіс, келесі құрамдас бөліктерден тұрады: тәрбие субъектілері (мемлекеттік органдар, мемлекеттік қызметкерлер, саясаткерлер, оқытушылар, журналистер және т.б.); тәрбие объектілері (азаматтар, еңбек ұжымдары, әлеуметтік топтар және т.б.);

- тәрбие мазмұны (адамдардың заңды және саяси құндылықтарға, идеяларға, қағидаларға, ақпараттарға, тәжірибеге және т.б. қатынасының көрінісі);

- тәрбие әдістері (сендіру, марапаттау, жазалау және тәрбие объектілеріне әсер ететін басқа да психологиялық-педагогикалық тәсілдер);

- тәрбие нысандары;

- құқықтық білім беру (мектепте, арнайы орта және жоғары оқу орындарында құқықтық білімді меңгеру);

- құқықтық үгіттеу (тұрғындар арасында теледидар, радио, басқа да бұқаралық ақпарат құралдары арқылы құқықтық идеялар мен құқықтық таланттарды таратуды көздейді);

- заңды тәжірибе (алдымен құқыққолдану қызметі үрдісіне азаматтардың қатысуы арқылы заңды ақпараттар мен білімдерді таратуға ықпал етеді);

- өзіндік тәрбиелеу (құқықтық құбылыстарды өзі талдаумен, өзіндік оқумен, жеке дағдысымен байланысты);

- құқықтық тәрбиені азаматтардың құқықтық ақпаратына ғана әкеп тіреуге болмайды. Бұл Конституция ережелері және қолданыстағы негізгі заңдар, адам және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына қатысты өте терең үрдіс.

Құқықтық сананың түрлері. Құқықтық сана мына негіздер бойынша түрлерге бөлінеді:

1) мазмұны бойынша:

- қарапайым құқықтық сана - бұл тұлғалардың құқыққа қатысты жалпы көзқарастары. өмірлік тәжірибесінің әсерімен туын-дайтын көңіл-күйлері;

- кәсіби құқықтық сана - бұл заңгерлердің заңды тәжірибесінің негізінде қалыптасатын сөзімдері, сенімдері, көзқарастары, дәстүрлері;

- ғылыми құқықтық сана - бұл құқықты теориялық игеруді көрсететін идеялар, түсініктер, концепциялар;

2) субъектілері бойынша:

- жеке құқықтық сана;

- топтық құқықтық сана;

- қоғамдық құқықтық сана.

Құқықтық мәдениеттің түсінігі және құрылымы

Құқықтық мәдениет құқықтық санамен тығыз байланыстылықта бола тұрып, оған сүйенеді. Алайда, құқықтық мәдениет құқықтық санаға қарағанда әлдеқайда кең, себебі, ол психологиялық және идеологиялық элементтермен қатар, заңды мәні бар мінез-құлықты да қамтиды. Құқықтық мәдениет мыналарды білдіреді:

1) құқықтық шындықты сөзімдік қабылдаудың және құқықтық ойланудың белгілі бірденгейі;

2) халықтың заңдарды білуінің тиісті дәрежесі;

3) құқық нормаларды, олардың үстемдігін түсінудің жоғары деңгейі;

4) құқықшығармашылық және құқықты жүзеге асыру процесстерінің сапалық жағдайы;

5) құқықтық қызметтің ерекше тәсілдері (құқыққорғау органдарының жұмысы, конституциялық бақылау және т.б.);

6) құқықтық қызметтің адамдар жасаған рухани және материалдық игіліктер түріндегі нәтижелері (заңдар, сот тәжірибесі, заңнама жүйесі және т.б.).

Бұлардың барлығы жекелік және қоғамдық тұрғысынан қарастырылуы мүмкін. Тұлғаның құқықтық мәдениеті - бұл құқықты білу және түсіну, соған сәйкес әрекет ету. Тұлғаның құқықтық мәдениеті тұлғаның құқықтық білімділігін білдіреді, оған құқықтық сана, құқықты қолданудың дағдылары мен қабілеті, өз мінез-құлқын заң нормаларына бағындыру жатады. Тұлғаның құқықтық мәдениетінің құрылымы мына элементтерден құралады:

1) психологиялық элемент - құқықтық психология;

2) идеологиялық элемент - құқықтық идеология;

3) мінез-құлықтық элемент - заңды мәні бар мінез-құлық.

Қоғамның құқықтық мәдениеті - бұл қоғамның құқықтық санасының және құқықтық белсенділігінің деңгейі, заң нормалар мен заң қызметінің дамуының дәрежесі. Қоғамның құқықтық мәдениеті оның жалпы мәдениетінің бөлігі болып табылады және келесі факторлармен сипатталады:

- құқықты шын мәнінде қажетеіну;

- елдегі заңдылық пен құқықтық тәртіп жағдайы;

- қоғамдағы заң ғылымы мен заң білімінің даму дәрежесі. Қоғамның құқықтық мәдениетінің құрылымы келесі элементтерден құралады:

1) қоғамның құқықтық санасы мен құқықтық белсенділігінің деңгейі;

2) заң нормаларының даму дәрежесі (құқықтың даму деңгейі, заң мәтіндерінің мәдениеті және т.б.);

3) заң қызметінің даму дәрежесі (құқықшығарушы, құқыққолданушы және құқыққорғаушы қызметтің мәдениеті).

Жеке тұлғаның құқықтық мәдениеті — құқықты білу және түсіну, сонымен қоса, әрекеттің оларға сәйкес келуі. Жеке тұлғаның құқықтық мәдениеті құқықтық санамен тығыз байланыста, соған әкеп тірейді. Бірақ ол құқықтық санаға қарағанда кең немесе өзіне оның психологиялық және идеологиялық элементтерін ғана емес, заңды мәні бар мінез-құлықтарды да қамтиды.

Заңды нормаларды білетін және түсінетін барлық адамдарды құқықтық мәдениетті адам деп санауға болмайды. Құқықтық мәдениетті адам заңды ережелерді біле отырып, оның нұсқауларын сақтау қажеттілігімен үйлестіріп және өз қызметінде оларға жүгінеді.

Сондай-ақ, жеке адамның құқықтық мәдениеті келесі құрамдас элементтерден тұрады:

- психологиялық элемент (құқықтық психология);
- идеологиялық элемент (құқықтық идеология);
- мінез-құлыққа байланысты элемент (заңды мәні бар мінез-құлықтар).

Жеке адамның құқықтық мәдениеті адамның құқықтық сауаттылығын, құқықты пайдалана білу икемділігін және дағдысын, өз мінез-құлығының заңды норма талаптарына бағындыруын қамтиды.

Қоғамның құқықтық мәдениеті – қоғамның құқықтық сана және құқықтық белсенділік деңгейі, заңды нормалар мен заңды қызметтердің ілгерлеу деңгейі.

Қоғамның құқықтық мәдениеті құрылымы келесі элементтерден тұрады:

- қоғамның құқықтық сана және құқықтық белсенділік деңгейі;
- заңды нормалардың (құқықтың даму деңгейі, заңды мәтіндердің мәдениеті және т.б.) ілгерлеу деңгейі;
- заңды қызметтердің (құқықшығармашылық, құқыққолданушылық және құқыққорғау қызметтерінің мәдениеті) ілгерлеу деңгейі.

Қоғамның құқықтық мәдениеті жалпы мәдениеттің бір бөлігі бола отырып, келесі факторлармен сипатталады:

- құқықтағы нақты қажеттілік;
- елдегі заңдылық және құқықтық тәртіп жағдайы;
- қоғамдағы білімнің және заң ғылымының даму деңгейі.

3. Құқықтық нигилизм мәні мен нысандары.

Құқықтық нигилизм — әлеуметтік нигилизмнің бір түрі, жалпы алғанда құқыққа, заңға, құқықтық тәртіпке деген жарамсыз - қарсы, сыйламаушылық қатынас. Себеп — тұрғындардың көпшілігінің заңды қадірлемеушілігі, құқықтық тәрбиесіздігі. Тұғырында қоғамға деген құқықтың қажетеіздігі жатыр.

Құқықтық нигилизм — әлеуметтік қатынас өнімі, ол көп себептер және салдармен негізделген. Жекелеп алғанда, мемлекеттік қызметкерлердің құзыретеіздігі, саясаттылық және шенеуніктердің популизмі сияқты қазіргі таңдағы келеңсіз жағдайлармен тығыз байланысты. Нигилизм субъектінің өз

әлеуметтік-құқықтық мәртебесімен қанағаттанбауының, оның пікірі бойынша өзінің потенциалды мүмкіндігін дұрыс бағаламауының нәтижесі.

Оның көрінісінің саналуан қыры, жақтары, нысандары бар:

1. Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамаларын тікелей және біле тұра бұзу.

2. Құқықтық нұсқауларды жергілікті көпшіліктің орындамауы және сақтамауы, яғни субъектілер (азаматтар, лауазымды тұлғалар, мемлекеттік органдар, қоғамдық мекемелер) өз мінез-құлықтарын құқықтық норма талantarына сай орындамауы, ал «өз ережелерімен» өмір сүруге және әрекет етуге ұмтылу.

3. Бір-бірін теңдестіруге тиісті нормативтік құқықтық актілердегі коллизиялар (дау-таластар), қарама-қайшылықтар және бәсекелестер. Кей кезде заңға тәуелді актілер заңдардан жоғары тұратыны бар. Оның себептерінің бірі қабылданатын көптеген құқықтық нормалар өзара сәйкеспейді, нашар синхрондалады, соның нәтижесінде коллизияға (дауға) ұшырайды. 4. Саяси, идеологиялық заңдылықты алмастыру немесе прагматикалық мақсаттағы құқықтық емес алаңдардағы органдардың және әр-түрлі лауазымда адамдардың әрекеті, ҚР әрекет етуші құқық шеңберінен тыс өз мүдделерін іске асыруға ұмтылуы. Өздерінің істері үшін немесе ісмер ойлары үшін заңдарды айтуға болады деген бағдар жоғары қызметтегі шенеуніктердің көбісінің ақылына сыйымды. Сондықтан бізде соңғы жылдары мақсаттылық, күш көрсету тәсілдері, авторитарлық ықтиярлық, зорлық-зомбылық, негізделмеген (ниеті анықталмаған) қызметтен кетулер және қызметке тағайындаулар және т. б. келеңсіз құбылыстар үстемдік етуде.

5. Әртүрлі мемлекеттік органдардың және де өкілетті және атқарушы құрылымдардың конфронтациясы. Бұндай құбылыстың бірден-бір себебі нақты бағынушылық пен өзара қарым-қатынастың болмауы. Келесі себебі, біз әлі күнге дейін орталық және жергілікті мемлекеттік органдардың күзыреттерін бөлмегендікке байланысты.

6. Құқықтық нигилизмнің көрініс габатын нысаны мен нақты қайнар көздерінің бірі адамдардың құқықтарының, соның ішінде өмір сүруге, ар-намыс, абырой, жеке меншікке, қауіпсіздікке деген құқықтардың бұзылуы.

7. Соңында, құқықтық нигилизмнің кейбір ғылыми ұстанымдардан туындайтын теориялық нысанын бөліп көрсетуге болады. Құқық бұрын да қазір де прагматикалық түйінде, мәдени және әлеуметтік құндылық ретінде емес, яғни саяси шешімді шешу әдіс, құрал ретінде түсіндірілген.

Құқықтық нигилизмді жою жолдары: тұрғындардың жалпы құқықтық мәдениетін және құқықтық санасын жоғарлату, құқықбұзушылықтың және соның ішінде қылмыстың алдын-алу; мемлекеттік тәртіпті, заңдылықты және құқықтық тәртіпті нығайту; жеке тұлға құқығын қадірлеу және жалпы әлемдік деңгейде қорғау; тұрғындарды құқықтық жалпыға оқыту және құқықтық мәдениетті көтеру шараларын ұйымдастыру; жоғары дайындалған заң мамандарын және т. б. әзірлеу.

Қорытынды

Құқықтық сана – адамдардың әрекеттегі құқыққа, оларды қолдануға, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына және қалаулы құқыққа қатынасын көрсететін көзқарастарының, сезімдерінің және көңіл-күйлерінің, бағаларының жиынтығы. Құқықтық сана идеалды, тікелей көрінбейтін құбылыс. Ол қоғамдық сананың үлгісі болып табылады. Құқықтық сана адамдардың жаңа қабылданған заңдарға, нормативті акт жобаларына деген жағымды немесе жағымсыз қатынасын білдіреді. Құқықтық сана қоғамда әртүрлі қызмет атқарады. Олардың қатарына танымдық, бағалық және реттеушілік функциялар жатады. Құқықтық сананың мәліметтік, болжамдық қызметтері негізгі функцияларын толықтыра түседі. Құқықтық сана құрылымы екі элементтен тұрады. Оған құқықтық идеология және құқықтық психология енеді. Құқықтық психология – қоршаған құқықтың болмыстық әсерінен қалыптасып, пайда болатын, құқықтық сананың алғашқы, бастапқы тәжірибелік сатысы. Құқықтық идеология – ғылыми-теоретикалық деңгейдегі құқықтық сана, құқыққа қатынас көрсетілген идея, теория, концепциялар. Құқықтық идеология құқықтық сананың басты құрылымдық элементі. Құқықтық сана мазмұнына байланысты: кәдімгі, кәсіби және ғылыми құқықтық сана болып бөлінеді. Кәдімгі құқықтық сана – құқық және заңдылық, сот әділдігі туралы стихиялы түрде қалыптасқан жалпылама пікір, ұғым, сезім, дәстүр. Кәсіби құқықтық сана – құқық және заңдылық туралы маман-заң қызметкерлерінде қалыптасатын ұғымдар, пікірлер, сенімдер және ойлар. Ғылыми құқықтық сана – құқықтың теоретикалық негіздерін көрсететін идеялар, түсініктер, конструкциялар. Құқықтық сана субъектісі бойынша – жеке, топтық, қоғамдық құқықтық сана бөліп жіктеледі. Жеке және топтық құқықтық сана әлеуметтік сипатта болады, қоғамдық және топтық құқықтық сана жеке санадан тыс өмір сүре алмайды.

Құқықтық мәдениет. Тұлғаның құқықтық мәдениеті құқықты терең білу, түсіну, оның талаптарын саналы түрде орындау болып табылады. Жеке тұлғаның құқықтық мәдениеті құқықтық санамен тығыз байланысты және оған сүйенеді. Ол көлемі бойынша құқықтық санадан кең, себебі психологиялық және идеологиялық элементтерімен қоса, заңды маңызды әрекетті қамтиды. Аталған үшеуі жеке тұлғаның құқықтық мәдениетінің құрылымын құрайды.

Тұлғаның құқықтық мәдениеттілігі адамның құқықтық білімділігін, құқықтық санасын, құқықты пайдалана білу машықтарын, өз әрекетін заңдық норма талаптарына бағындыра білуін білдіреді. Қоғамның құқықтық мәдениеттілігі – қоғамның құқықтық санасы мен құқықтық белсенділігінің деңгейі, заңдық нормалар мен заңдық әрекеттің прогрессивтік деңгейі.

Құқықтық мәдениеттің құқықтық мемлекет қалыптастырудағы маңызы зор. Қазіргі заңгер әрекетіндегі құқықтық мәдениет деңгейі әлі де болса көтеруді талап етеді. Лауазымды тұлғалар мен азаматтардың құқықтық мәдениеті мен құқықтық санасын көтеру – Қазақстан Республикасында демократиялы, тәуелсіз және құқықтық мемлекет қалыптастырудың негізгі шарты болып табылады.

Құқықтық тәрбие – мемлекеттік органдар мен қоғамдастықтың азаматтар мен лауазымды тұлғаларда құқықтық сана мен құқықтық мәдениет қалыптастыруға бағытталған әрекеті. Құқықтық тәрбие кадрлар, заң

қызметкерлерін даярлау, құқықтық насихат жүргізу, құқықтық сананы нығайту және заң мәдениетін дамыту жұмыстарын жүргізу үшін қоғамда қолданылатын идеологиялық-ұйымдастыру ықпалының жүйесі.

Тәрбиелеу нысандары да әртүрлі. Олардың қатарына құқықтық білім беру, құқықтық насихат, заңдық тәжірибе, өзін-өзі тәрбиелеу жатады. Құқықтық білім беру орта мектепте, орта арнаулы және жоғарғы білім беру мекемелерінде құқықтық білім беру, жинақтау және игеруден тұрады. Құқықтық насихат құқықтық идеяларды және құқықтық талаптарды теледидар, радио және өзге де бұқаралық ақпарат құралдары көмегімен тұрғындарға таратуды білдіреді. Заңдық тәжірибе құқық қолдану әрекеті үрдісіне азаматтардың қатысуымен заңдық мәлімет, білім беруге көмектеседі. өзін-өзі тәрбиелеу жеке тәжірибемен, өзіндік білім қалыптастырумен, құқықтық құбылыстарды өзіндік талдаумен байланысты.

Құқықтық нигилизм. Қазіргі қоғамда құқық пен заңдылықтың девальвациясы, заңдарды жоққа шығару немесе олардың реттеуші, әлеуметтік ролін бағаламау түрінде көрініс табатын құқықтық нигилизм кең таралған. Құқықтық нигилизм – құқықтың әлеуметтік және жеке құндылығын жоққа шығаратын, оны қоғамдық қатынастарды реттеудің аз жетілген әдісі ретінде санайтын қоғамдық-саяси ойдың бағыты. Әлеуметтік құбылыс ретіндегі, қоғамдық, топтық және жеке сана қасиеті ретіндегі құқықтық нигилизмнің көрінісі әртүрлі:

- құқықтың ролі мен маңызына бейқам, қаперсіз қарау;
- құқық мүмкіндіктеріне сенімсіздікпен қарау;
- құқыққа толықтай сенбеу және оған жағымсыз көзқараста болу.

Құқықтық нигилизмнің таралуына негіз болатын себептер:

1) Құқықтық нигилизмнің тарихи астары бар. Адамдарды ғасырлар бойы қанау, құқықтар мен бостандықтардан айыру, жазалауды басым түрде қолдану сияқты жағдаяттар құқықтың реттеу мүмкіндіктеріне күмән келтіруге әкеліп соғады;

2) Әкімшілік-командалық әдістердің, құпия және жартылай құпия заңға бағынышты нормативтік-актілердің үстемділігімен танылған құқықтық жүйенің ерекшеліктерімен байланысты. Онда конституциялар мен аздаған демократиялық заңдар тұлға құқықтары мен бостандықтарын тек жариялап қана қойды, соттардың ролі, құқық беделі төмен еді.

3) өтпелі кезеңдегі заңдылықтың дағдарысы және қабылданған заңдардың әрекет ету механизмінің дұрыс жолға қойылмауы, реформаларды жүзеге асырудың ұзақтығы себеп болды.

Құқықты конструктивті сынауды құқықтық нигилизмнен ажырата білу қажет. Сондай-ақ, заңдық идеализмнен – құқықтың және құқықтық құралдардың ролін абсолюттендіруден де аулақ болған жөн.

Адамдардың құқыққа деген қатынасын көрсететін түсініктер мен сөзімдердің, көзқарастар мен эмоциялардың, бағалаулардың жиынтығы түріндегі қоғамдық сананың ерекше нысаны және адамдардың жаңадан қабылданған заңдарға, нормативтік актілердің нақты жобаларына және т.б. деген оң немесе теріс көзқарасын **құқықтық сана** деп айтамыз.

Құқықтық сананың белгілері:

- құқықтың қажеттігін түсіну және сөзіну;
 - құқықты бағалау;
 - заңнаманың дамыған жүйесін құру қажеттігін түсіну;
 - қолданыстағы нормативтік актілерге өзгертулер мен толықтырулар енгізудің қажеттігін түсіну;
- құқықты жүзеге асырудың нәтижелері мен процесін қабылдау.

Құқықтық сананың ерекшеліктері:

- а) ол өмірдің шындықтарын әділеттілік, құқықтық, еркіндік тұрғысынан қабылдайды;
- ә) жалпыға міндетті мінез-құлық ережелерін орнықтыруды талап етеді;
- б) құқықтық пен құқықтық еместіктің, құқыққа сәйкестік пен құқыққа сәйкессіздіктің шектерін көрсетеді;
- в) құқықты қамтамасыз ету үшін заңды шараларды талап етеді.

Құқықтық сананың функциялары:

- танымдық;
- бағалаушылық;
- реттеуші.

Құқықтық сананың құрылымы:

- құқыққа қатысты сөзімдердің, көңіл-күйдің, эмоциялардың, көзқарастардың, армандардың жиынтығы - **құқықтық психология**;
- адамдардың құқыққа қатынасын білдіретін құқықтық көзқарастардың, түсініктердің, қағидалардың, сенімдердің, талаптардың жүйеленген ғылыми көрінісі - **құқықтық идеология**.

Құқықтық сананың түрлері.

1) мазмұны бойынша:

- **қарапайым құқықтық сана** - бұл тұлғалардың құқыққа қатысты жалпы көзқарастары, өмірлік тәжірибесінің әсерімен туындайтын көңіл-күйлері;
- **кәсіби құқықтық сана** - бұл заңгерлердің заңды тәжірибесінің негізінде қалыптасатын сөзімдері, сенімдері, көзқарастары, дәстүрлері;
- **ғылыми құқықтық сана** - бұл құқықты теориялық игеруді көрсететін идеялар, түсініктер, концепциялар.

2) субъектілері бойынша:

- жеке құқықтық сана;
- топтық құқықтық сана;
- қоғамдық құқықтық сана.

Құқықтық мәдениет құқықтық санамен тығыз байланыстылықта бола тұрып, ауқымы кең, себебі, ол психологиялық және идеологиялық элементтермен қатар, заңды мәні бар мінез-құлықты да қамтиды.

Құқықтық мәдениет белгілері:

- құқықтық шындықты сөзімдік қабылдаудың және құқықтық ойланудың белгілі бірденгейі;
- халықтың заңдарды білуінің тиісті дәрежесі;
- құқық нормаларды, олардың үстемдігін түсінудің жоғары деңгейі;
- құқықшығармашылық және құқықты жүзеге асыру процесстерінің сапалық жағдайы;
- құқықтық қызметтің ерекше тәсілдері (құқыққорғау органдарының жұмысы, конституциялық бақылау және т.б.);
- құқықтық қызметтің адамдар жасаған рухани және материалдық игіліктер түріндегі нәтижелері (заңдар, сот тәжірибесі, заңнама жүйесі және т.б.).

Құқықтық мәдениет жеке тұлғалық және қоғамдық тұрғысынан қарастырылады

Жеке тұлғалық құқықтық мәдениет - құқықты білу және түсіну, соған сәйкес әрекет ету. Ол мына элементтерден құралады:

- 1) психологиялық элемент - құқықтық психология;
- 4) идеологиялық элемент - құқықтық идеология;
- 3) мінез-құлықтық элемент – заңды мәні бар м/қ.

Қоғамның құқықтық мәдениеті - бұл қоғамның құқықтық санасының және құқықтық белсенділігінің деңгейі, заң нормалар мен заң қызметінің дамуының дәрежесі.

Қоғамның құқықтық мәдениетінің құрылымы:

- 4) қоғамның құқықтық санасы мен құқықтық белсенділігінің деңгейі;
- 5) заң нормаларының даму дәрежесі (құқықтың даму деңгейі, заң мәтіндерінің мәдениеті және т.б.);
- 3) заң қызметінің даму дәрежесі (құқықшығарушы, құқыққолданушы және құқыққорғаушы қызметтің мәдениеті).

Құқықтық нигилизм — әлеуметтік нигилизмнің бір түрі, жалпы алғанда құқыққа, заңға, құқықтық тәртіпке деген жарамсыз - қарсы, сыйламаушылық қатынас, себебінен тұрғындардың көпшілігінің заңды қадірлемеушілігі, құқықтық тәрбиесіздігі тұғырында қоғамға деген құқықтың қажетеіздігі жатыр.

Оның көрінісінің саналуан қыры, жақтары, нысандары: Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамаларын тікелей және біле тұра бұзу.

Құқықтық нұсқауларды жергілікті көпшіліктің орындамауы және сақтамауы.

Бір-бірін теңдестіруге тиісті нормативтік құқықтық актілердегі коллизиялар (дау-таластар), қарама-қайшылықтар және бәсекелестер.

Саяси, идеологиялық заңдылықты алмастыру немесе прагматикалық мақсаттағы құқықтық емес алаңдардағы органдардың және әр-түрлі лауазымда адамдардың әрекеті, ҚР әрекет етуші құқық шеңберінен тыс өз мүдделерін іске асыруға ұмтылуы.

Әртүрлі мемлекеттік органдардың және де өкілетті және атқарушы құрылымдардың конфронтациясы.

Құқықтық нигилизмнің көрініс табатын нысаны мен нақты қайнар көздерінің бірі адамдардың құқықтарының, сонын ішінде өмір сүруге, ар-намыс. абырой, жеке меншікке, қауіпсіздікке деген құқықтардың бұзылуы.

Соңында, құқықтық нигилизмнің кейбір ғылыми ұстанымдардан туындайтын теориялық нысанын бөліп көрсетуге болады. Құқық бұрын да қазір де прагматикалық түйінде, мәдени және әлеуметтік құндылық ретінде емес, яғни саяси шешімді шешу әдіс, құрал ретінде түсіндірілген.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ІШКІ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІ
БӘРІМБЕК БЕЙСЕНОВ АТЫНДАҒЫ
ҚАРАҒАНДЫ АКАДЕМИЯСЫ**

ЗАҢ ИНСТИТУТЫ

МЕМЛЕКЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ПӘНДЕР КАФЕДРАСЫ

Д Ә Р І С М Ә Т І Н І

**Тақырыбы: Құқықтық мінез-құлық және құқық
бұзушылық. Заңды жауаптылық**

**Дәріс кафедра мәжілісінде талқыланып,
мақұлданды 2016 ж. «03» мамыр**

№ 23 хаттама

**Дайындаған: кафедра аға оқытушысы
полиция подполковнигі С.С. Түсіпбеков**

ҚАРАҒАНДЫ

Құқықтық мінез-құлық және құқық бұзушылық. Заңды жауаптылық

ЖОСПАРЫ

Кіріспе

Негізгі бөлім

1. Құқықтық мінез-құлық ұғымы және түрлері.
2. Құқық бұзушылық ұғымы, белгілері және оның түрлері.
3. Құқық бұзушылық құрамы.
4. Заңды жауаптылық ұғымы, белгілері және оның түрлері.
5. Заңды жауаптылықтан босату негіздері.

Қорытынды

ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасы Конституциясы. 2008ж..
2. Биекенов Н.А Шапаққызы У. Салкебаев Т С. Мемлекет және құқық теориясы сұрақ жауап. Қарағанды -2004ж.
3. Ғ.Сапарғалиев «Мемлекет және құқық теориясы» Алм. 1998ж.
4. Мухтарова А.Н . Мемлекет және құқық теориясы оқулық
5. Жоламан Д.Қ. Мемлекет және құқық теориясы оқулық. Алм. 1999ж.
6. Т.Ағдарбеков Мемлекет және құқық теориясы оқулық. Қарағ. 2003
7. Бұлғақова. Мемлекет және құқық теориясы. Алм.-2004
8. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. Алм. 1997ж.
9. Қазақстан Республикасы Қылмыстық іс жүргізу кодексі. Алм.1998ж.
10. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. Алм. 1999ж.
11. Қазақстан Республикасы Азаматтық іс жүргізу кодексі. Алм. 1999ж.
12. ҚР-ның Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі. Алматы, 2001ж.
13. ҚР-ның “Нормативтік құқықтық актілер туралы” заңы 24.03.1998 ж.
14. Сапарғалиев Ғ.С. Заң терминдерінің сөздігі. Алматы. 1996ж.
15. Денисов Ю.А. Общая теория правонарушения и ответственности (социологический и юридический аспект). - ЛГУ, 1988
16. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология. - М., 1982
17. Лазарев В.В. Теория государства и права. – М., 1994, с.40, 232 -240
18. Малейн Н.С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность. - М., Юрид.литература, 1995
19. Мальцев В.В. Категория и общественно-опасное поведение и его уголовно-правовое значение. //Государство и право, 1995, N 9
20. Нурпеисов Е.К. Психология правомерного поведения. - Алма-Ата.

Кіріспе

Заңдылық — барлық азаматтардың, лауазымды тұлғалардың, мемлекеттік органдардың және барлық заңды тұлғалардың құқық нормаларын қатаң және бас иіп сақтауы. Заңдылық талаптардың субъектілері, оның адрессаттары — барлық азаматтар, олардың мекемелері. лауазымды адамдар, мемлекеттік органдар.

Құқық бұзушылық ұғымын, белгілерін және құқықтың зерттеу пәні бойынша қоғамға қауіпті дәрежесі негізінде топтасатын оның негізгі түрлерін білулері керек. Құқықбұзушылық қоғамның, мемлекеттің, тұлғаның мүдделеріне нұқсан келтіруші, тұлғаның кінәлі, құқыққа қайшы, қоғамға қауіпті әрекеті ретінде оның басты белгілеріне тоқталып, мәнін ашып өткен жөн. Әлеуметтік қауіптілігіне қарай барлық құқық бұзушылықтар қылмыстарға және теріс қылықтарға бөлінетінін ескере отырып, құқықбұзушылықтардың барлық түрлері үшін құқықты қалпына келтіруші және айып-пұлдық санкциялар көзделгендігіне тоқтала кеткен жөн. Құқықты қалпына келтіруші санкциялар міндетті мәжбүрлі түрде орындатуға, бұзылған құқықты мәжбүрлі түрде қалпына келтіруге бағытталған, ал айыппұлдық санкциялар құқық бұзушының белгілі бір құқықтарын шектеуді, оған арнайы міндеттерді жүктеуді немесе оны ресми түрде сынға алуды көздейтінін түрлі мысалдармен дәлелдер беру керек.

Құқық бұзушылықтың түрлеріне сәйкес заңды жауаптылық негізін анықтап, олардың: қылмыстық, әкімшілік, азаматтық, тәртіптік, материалдық түрлерінің мән-мағынасын ұғынып, мысалдар ойлап тауып, оны Қазақстан Республикасының қылмыстық, әкімшілік, азаматтық кодекстері және Қарулы Күштердің әскери жарғысын қолдана отырып тиісті санкциялар жасау. Соңғы кездері заң ғылымында ретроспективтік (өткенді шолатын) және перспективтік жауаптылықтардың ара-жігін ажыратып қарастыру. Ретроспективтік — жасалынған құқық бұзушылық үшін жауаптылық, перспективтік - бұл құқық субъектілерінің заң талаптарына сәйкес әрекет ету міндеті ретіндегі болашақ әрекеттері үшін жауаптылықтар.

Құқық бұзушылықтың заңды салдары болып заңды жауаптылық болып табылады. Заңды жауаптылық туралы сұрақты айқындау барысында, оны белгілі бір құқық бұзушылықты жасаған адам мен мемлекет арасындағы өзгеше бір құқықтық қатынас ретінде қарастырған жөн. Заңды жауаптылық мемлекетпен, құқық нормасымен, құқыққа қарсы әрекетпен және міндеттермен тығыз байланысты, мемлекет құқық нормасын қабылдай отырып, субъектілердің ықтияр-тілегінен тыс заңды жауаптылықты бекітіп, мемлекеттік-мәжбүрлеу сипатта болатынын көрсетіңіз. Жасалған құқықбұзушылық үшін тұлғаға белгілі айыруларға төзетін міндеті жүктелетін және мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы болып табылатын, заңды жауаптылықтың шараларын атап өтіңіз. Бұл құқықтық қатынаста мемлекет атынан шығатын тиісті мемлекет органдары, құқық нормаларында белгіленген әсер ету шараларын қолдануға құқығы бар және де міндетті. Ал құқық бұзушы өз кезегінде мемлекет органымен белгіленген әсер ету шарасын мойындап оны орындауға міндетті. Сонымен қатар, құқық бұзушы, өзінің кінәлілігін қарастыру барысында, заңдылықтың және де сол мемлекет азаматы ретінде оның барлық заңды кепілдіктерінің сақталуын талап етуге құқығы бар. Сонымен құқық бұзушының заңды жауаптылығы мен заңды міндеті,

оған қатысты айқындалған субъективтік құқықтардың бар екендігін болжалайды. Заңды жауаптылықтың мақсаты мен функцияларын терең тануға мүмкіндік беретін, осы құқықтық құралдың көмегімен жететін нәтижелерді ескере кету керек. Субъектілердің құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету, қоғамдық тәртіпті сақтау мен қорғау заңды жауаптылықтың негізгі мақсаты болып табылатындықтан, құқық субъектілерінің мүддесін қанағаттандыру, әлеуметтік байланыстарды әділ реттеу үшін осы құқықтық аспапты бекіту, заңды жауаптылықтың функциялары мақсатты анықтау үшін туындайтын бөліністерді атап өткен жөн. Осы міндеттерді жүзеге асыруға заңды жауаптылықтың қағидалары.

Құқықтық мінез-құлық ұғымы мен түрлері

Адам әлеуметтік қоғамдық тұлға. Өз қажеттілігін өтеу үшін адамдармен күнделікті жүздеген қарым-қатынастарға түседі. Адам әрекеті заң тұрғысынан үш түрлі болуы мүмкін: құқықтық құқыққа қарсы, заңды бей-жай құқықтық салдары болмайды, құқық тұрғысынан бағаланбайды.

Құқықтық мінез-құлық құқық нормасында көрсетілген, мемлекетпен кепілдендірілетін және қорғалатын, қоғам мүддесі тұрғысынан қажетті және мүмкін болатын құқық субъектілерінің әрекеті. Құқықтық мінез-құлық белгілері:

- әлеуметтік маңыздылығының болуы, қоғамдық мақсат, мүдделерге сай келеді (мазмұндық жағы);

- жеке тұлғаның санасы мен еркіне бағынышты (субъектілік жақ); заңмен белгіленген көлемде болады (формалды жағы);

- мемлекетпен қорғалады;

- заңдық салдар туындатады.

Құқықтық мінез-құлық әлеуметтік мәнділігі деңгейіне қарай бөлінеді:

- қажетті (әскерге бару);

- тілеген (ғылыми және көркем өнер шығармашылық);

- мүмкіндігі бар (діни культті жіберу).

Құқықтық мінез-құлықтың ниетіне (субъективтік жағына) байланысты жіктелуі өте кең тараған:

- әлеуметтік белсенді (құқықтық сана мен мәдениеттің, жауапкершіліктің және еріктіліктің ең жоғарғы дәрежеде болуы. Бұл жерде субъект жазадан қорыққаннан емес және мадақтауды күткеннен емес құқықтық мінез-құлықтың мақсаттылығы мен қажеттілігін сөзіне отырып әрекет етеді. Мінез-құлықтың бұл түрі әлеуметтік тұрғыда өте маңызды, тек жеке ғана емес қоғамдық мүддені жүзеге асырумен, өмірдегі құқықтық қағидалардың шынайы бекітілуі үшін күреспен тығыз байланысты);

- конформистік (тұлғаның сыртқы жағдайлар мен өзгелерге бейімделуінің нәтижесі; терең және жан-жақты сөзінусіз орындау);

- маргиналды (қорқынышқа немесе жеке есепке негізделген әрекет).

Құқықтық мінез-құлықтың түсінігі және белгілері. Құқықтық мінез-құлық - бұл субъектілердің құқық нормаларына және әлеуметтік маңызды мақсаттарға сай келетін мінез-құлығы.

Құқықтық мінез-құлық келесі белгілермен сипатталады:

- заңмен орнықтырылған шекте болады (формальды аспект);
- әлеуметтік пайдалы, қоғамдық мақсаттар мен мүдделерге қайшы келмейді; бұлар оның объективтік жағын құрайды (мазмұнды аспект);
- саналы сипатқа ие; бұл оның субъективтік жағын құрайды.

Құқықтық мінез-құлықтың түрлері. Құқықтық мінез-құлық мына негіздер бойынша түрлерге бөлінеді:

- әлеуметтік маңыздылығы дәрежесіне қарай: **қажетті** (мысалы, әскери борышты өтеу); **қалаулы** (мысалы, ғылыми және көркем шығармашылық); **рұқсат етілген** (мысалы, діни рәсімдерді орындау).
- себептеріне, яғни, субъективтік жағына, байланысты: **әлеуметтік белсенді; конформисттік; әдетті; маргиналды.**

Әлеуметтік белсенді мінез-құлық - бұл құқықтық сана мен құқықтық мәдениеттің, жауапкершілік пен еріктіліктің жоғары деңгейімен сипатталатын мінез-құлықтың жоғарғы нысаны. Бұл жерде субъект жазадан қорықпанынан немесе марапаттауды күткенінен емес, құқықтық мінез-құлықтың қажеттігіне сенуінің негізінде әрекет етеді. Әлеуметтік белсенді мінез-құлық мынадай элементтерден құралады:

- а) қызметтің мемлекеттік ұйымдастырылған түрлеріндегі, құқықшығармашылық және құқықты жүзеге асыру салаларындағы белсенділік;
- ә) ерікті ұйымдардың қызметіндегі белсенділік;
- б) қоғамдық және қоғамдық-мемлекеттік құрылымдарды құрудағы және олардың қызметіндегі белсенділік;
- в) тұлғаның құқық саласындағы дербес белсенділігі.

Конформисттік мінез-құлық - бұл құқықтық ережелерге оларды терең әрі жан-жақты түсінбестен, жоғары құқықтық белсенділіксіз бағынумен сипатталатын әрекет. Басқаша айтқанда, адам басқалардың да осындай мінез-құлықын көргендіктен құқықтық мінез-құлықты таңдайды.

Әдетті мінез-құлық - бұл құқық нормаларының орындалуы әдетке айналып кеткен жағдайда көрініс табатын мінез-құлық. Әдет әрекеттердің бірнеше рет таныс жағдайда қайталануының нәтижесінде қалыптасады.

Маргиналды мінез-құлық - бұл мемлекеттің мәжбүрлеуінің, жазадан қорқудың нәтижесінде жүзеге асырылатын құқықтық мінез-құлық.

Құқық бұзушылық ұғымы, белгілері және оның түрлері

Кез келген қоғамда құқықтық норма нұсқауларын бұзу жалпылама сипатта және қоғамға мәнді, сөзілетін материалдық және моральдық зиян келтіреді. Құқық бұзушылық құқықтық мінез-құлыққа қарсы әрекет.

Құқық бұзушылық заңды жауапкершілік тудыратын деликт қабілетті адамдардың кінәлі, құқыққа қарсы әрекеті. Құқық бұзушылықтың белгілері:

- іс-қимыл (әрекет немесе әрекетсіздік);
- кінә;
- құқыққа қарсылық;
- қоғамға зияндылық зиянды нәтиже;
- іс-қимыл мен зиянды нәтиженің арасындағы себепті байланыс;
- заңды жауапкершілік.

Құқық бұзушылық әлеуметтік қауіптілігі (зияндылығына) байланысты **қылмыс және теріс қылық** болып бөлінеді.

Қылмыс (қылмыстық құқықбұзушылық) қоғамға зияндылығының ең үлкен дәрежесімен, қауіп-қатерден қылмыстық заңнамалармен қорғалғандығымен, әлеуметтік елеулі мәнді мүдделерге бағытталғандығымен ерекшеленеді. Құқықбұзушылықтың басқа түрлеріне қарағанда, қылмыстық заңда көрсетілген қылмыстық әрекеттер тізімі толық түрде беріледі. кеңейте талқылауға болмайды.

Теріс қылық азаматтық мүліктік және жеке мүліктік емес қатынастар аймағында жасалатын, ұйымдар мен жеке азаматтарға мүліктік зиян келтірудегі т. б. көрінетін әрекет.

Өз кезегінде **теріс қылықтар** келесідей жіктеледі:

- азаматтық, (мүліктік және мүліктік емес қатынастар саласында шарт бойынша міндеттемені орындамағаннан тұратын, жеке азаматтарға немесе мекемелерге зиян келтірумен, азаматтардың ар-намысын, атақ абыройын кірлететін мәліметтер таратумен көрсетілген құқықбұзушылықтар);

- әкімшілік (заңмен тағайындалған қоғамдық тәртіпке, мемлекеттік органдарды атқару жарлық ету әрекеті аймағындағы қатынастарға қызметтік міндетті жүзеге асырумен байланыссыз зиян келтіретін құқықбұзушылық);

- тәртіптілік (еңбектік қатынастар аймағында жасалатын кәсіпорын мекеме, ұйым әрекетіндегі ішкі тәртіпке қол сұғатын құқықбұзушылық).

1. Құқықбұзушылықтардың түсінігі, белгілері және түрлері.
Құқықбұзушылық - бұл қоғамның, мемлекеттің, тұлғаның мүдделеріне нұқсан келтіруші, тұлғаның кінәлі, құқыққа қайшы, қоғамға қауіпті әрекеті.

Құқықбұзушылықтың белгілері:

- әрекет немесе әрекетсіздік;

- кінә;

- құқыққа қайшылығы;

- зиянды нәтиже;

- әрекет пен зиянды нәтиженің арасындағы себепті байланыс;

- заңды жауапкершілік.

Әлеуметтік қауіптілігіне қарай барлық құқықбұзушылықтар қылмыстарға және теріс қылықтарға бөлінеді.

Қылмыстар - бұл қоғамға ерекше қауіптілікпен ерекшеленетін, әлеуметтік маңызды мүдделерге нұқсан келтіретін, нұқсан келтірушіліктен қылмыстық заңнамамен қорғалатын қылмыстық құқықбұзушылықтар. Құқық бұзушылықтардың басқа түрлеріне қарағанда, қылмыстық заңмен аталған қылмыстық әрекеттердің тізімі нақты анықталған және олар кеңейтілген түсінуге жатпайды. Қылмысты жасау жазалауды көздейді.

Теріс қылықтар әлеуметтік қауіптіліктің, қылмысқа қарағанда, аз дәрежесімен ерекшеленеді, қоғамдық өмірдің әр түрлі салаларында жүзеге асырылуы мүмкін, әр түрлі нұқсан келтіру объектілері мен заңды салдарға ие. Олар үшін жаза емес, әр түрлі шаралар көзделген.

Теріс қылықтардың түрлері:

1. **Азаматтық** бұл мүліктік және жеке мүліктік емес қатынастар саласында жасалатын, ұйымдарға немесе жеке азаматтарға мүліктік зиян келтіруден көрініс

табатын, шарт бойынша міндеттемелерді орындауды, азаматтың абыройы мен қадір-қасиетіне нұқсан келтіретін мәліметтерді таратуды және т.б. білдіретін құқықбұзушылықтар. Олар үшін зиянды өтеу, бұзылған құқықты мәжбүрлі түрде қалпына келтіру, орындалмаған міндетті мәжбүрлі түрде орындату сияқты санкциялар және басқа да құқықты қалпына келтіруші санкциялар көзделген.

2. **Әкімшілік** бұл заңмен орнықтырылған қоғамдық тәртіпке, мемлекет органдарының атқарушылық-өкімдік қызметі саласындағы қызметтік міндеттерді жүзеге асырумен байланысты емес қатынастарға нұқсан келтіруші құқықбұзушылықтар. Әкімшілік құқықбұзушылықтар үшін айыппұл, ескерту, арнайы құқықтан айыру (мысалы, көлік құралын айдау құқығы) және әкімшілік заңнамамен көзделген басқа да санкциялар көзделген.

3. **Тәртіптік** - бұл еңбек қатынастары саласында жүзеге асырылатын, кәсіпорындардың, ұйымдардың, мекемелердің қызметінің ішкі тәртібіне нұқсан келтіретін құқықбұзушылықтар. Тәртіптік шаралар еңбек туралы заңда, әскерилер үшін – тәртіп туралы жарғыда, лауазымды тұлғалардың кейбір санаттары үшін - арнайы ережелерде қарастырылған. Бұл шараларды кәсіпорынның, мекеменің немесе ұйымның әкімшілігі жүзеге асырады.

Құқықбұзушылықтардың барлық түрлері үшін санкциялар көзделген. Санкциялар **құқықты қалпына келтіруші және айып-пұлдық** болып бөлінеді. Құқықты қалпына келтіруші санкциялар міндетті мәжбүрлі түрде орындатуға, бұзылған құқықты мәжбүрлі түрде қалпына келтіруге бағытталған, ал айыппұлдық санкциялар құқық бұзушының белгілі бір құқықтарын шектеуді, оған арнайы міндеттерді жүктеуді немесе оны ресми түрде сынға алуды көздейді.

Құқықбұзушылық құрамы

Құқықбұзушылық құрамы дегеніміз заңды жауапкершілікті жүктеуге жеткілікті және қажетті құқықбұзушылық белгілерінің жүйесі. Бұлардың бірі болмаған жағдайда тұлға жауапкершілікке тартылмайды. Құқықбұзушылықтың заңды құрамына мыналар жатады:

- құқықбұзушылық субъектісі (осы әрекетті жасаған құқықтық әрекет қабілеттілігі бар жеке немесе заңды тұлға);
- құқықбұзушылық объектісі (құқықбұзушылық бағытталған қатынас);
- қоғамдық қатынас текті объект, адамның өмірі, денсаулығы, ар-намысы, мүлкі және т.б. түрлі объектілер);
- құқықбұзушылықтың субъективті жағы (тұлғаның өз әрекетіне және салдарына деген субъективтік қатынасын сипаттайтын белгілердің жиынтығы. Бұл жерде негізгі өлшем кінә (ҚР ҚК 19 бабы).

Кінә деп тұлғаның құқыққа қарсы жасаған әрекетіне деген психикалық қатынасын айтамыз. Кінә екі нысанға бөлінеді қасақана (ҚР ҚК 20 бабы) және абайсыз (ҚР ҚК 21 бабы). Қасақана тікелей кінә тұлға өз әрекетінің қоғамға қауіптілігін біледі, зиянды нәтиже туындау мүмкіндігін немесе тиістілігін көре біледі, соны қажет етеді. Жанама қасақана кінә субъект өз әрекетінің қоғамға қауіпті сипатын алдын ала біледі. зиянды нәтиже болу мүмкіндігін көре біледі, тілемейді, бірақ заңда көрсетілген зиянды нәтиже туындауын саналы түрде мүмкін етеді немесе оған бейжай қарайды. Абайсыздықтың да екі нысаны бар:

менмендік және немқұрайдылық. Егер адам өз іс-әрекетінің (әрекеттеіздігінің) қоғамға қауіп туғызуы мүмкін екендігін алдын ала білсе, бірақ бұл зардаптарды жеткілікті негіздерсіз жеңілтектікпен болғызбау мүмкіндігіне сенсе, қылмыс менмендікпен жасалған деп танылады. Егер тұлға қажетті ұқыптылық пен сақтық болғанда ол зардаптарды болжап білуге тиіс және болжап біле алатын бола тұра өз іс-әрекетінің (әрекеттеіздігінің) қоғамдық қауіпті зардаптарының болуы мүмкін екенін болжап білмесе, қылмыс немқұрайдылықпен жасалған қылмыс деп танылады); азаматтық заңнамада кінәнің дәрежесі және жеңіл абайсыздық нысаны берілген. Субъективтік жақтың қосымша белгілері мақсат және ниет.

Құқықбұзушылықтың объективтік жағы осы құқық бұзушылықты сипаттайтын сыртқы белгілерінің жиынтығы, бұларға мыналар жатады: әрекет (қоғамға қауіпті, кінәлі, құқыққа қарсы, жазаланатын);

- зиянды нәтиже (мазмұнды аспектісі);

- әрекет пен зиянды нәтиже арасындағы себепті байланыстар (нәтиже салдар болуға тиіс, ал сол мінез-құлық осы нәтиженің себебі болмақ).

Құқықбұзушылықтың заңды құрамы - бұл құқықбұзушылықтың заңды жауапкершілікке тарту үшін қажетті және жеткілікті белгілерінің жүйесі. Заңды құрамға мыналар жатады:

1. Құқықбұзушылықтың субъектісі - бұл осы әрекетті немесе әрекеттеіздікті жасаған құқық әрекет қабілетті жеке тұлға немесе әлеуметтік ұйым.

2. Құқықбұзушылықтың объектісі - бұл осы құқықбұзушылықтың неге бағытталғанын көрсетеді. Объектінің түрлік және тектік түрлерін бөліп қарастырады. Тектік объект ретінде қоғамдық қатынастар орын алса, түрлік объектіге өмір, денсаулық, абырой, мүлік және т.б. жатады.

3. Құқықбұзушылықтың субъективтік жағы - бұл тұлғаның өз әрекетіне және оның салдарына деген субъективтік қатынасын сипаттайтын белгілердің жиынтығы. Бұл жерде басты категория болып кінә табылады. Кінә дегеніміз тұлғаның өзі жасаған құқыққа қайшы әрекетіне психологиялық қатынасы.

Кінәнің екі түрі болады: қасақаналық және абайсыздық. Қасақаналық тікелей және жанама болып бөлінеді. Тікелей қасақаналықта тұлға өз әрекеттерінің қоғамға қауіпті сипатын сөзінеді, зиянды салдардың туу мүмкіндігін түсінеді және осы салдардың тууын қалайды. Жанама қасақаналықта тұлға өз әрекеттерінің қоғамға қауіпті сипатын сөзінеді, зиянды салдардың туу мүмкіндігін түсінеді және осы салдардың тууын қаламаса да, олардың туындауына саналы түрде жол береді.

Абайсыздықтың да екі нысаны болады: менмендік және немқұрайдылық. Менмендікте тұлға өз әрекеттерінің қоғамға қауіпті салдарын түсінеді, алайда, жеткілікті негізсіз олардың алдын алуға тырысады. Немқұрайдылықта тұлға өз әрекеттерінің қоғамға қауіпті салдарын болжай алмайды, алайда, дұрыс зейін қойғанда оларды байқауы мүмкін әрі тиіс еді.

4. Құқықбұзушылықтың объективтік жағы - бұл осы құқықбұзушылықты сипаттайтын сыртқы белгілердің жиынтығы, оларға мыналар жатады: а) әрекет немесе әрекеттеіздік; ә) құқыққа қайшылық; б) зиянды нәтиже; в) әрекет (әрекеттеіздік) пен зиянды салдар арасындағы себепті байланыс.

Заңды жауаптылық ұғымы және оның қағидалары.

Заңды жауаптылықтың түсінігі, белгілері және қағидалары. Заңды жауаптылық - бұл құқықбұзушылық жасаған тұлғаларға заңнамамен көзделген мемлекеттік мәжбүрлеу шараларын белгілі бір іс жүргізушілік тәртіпте қолдану. Шаралар мынадай сипатта болуы мүмкін:

- а) жеке сипаттағы шаралар (бас бостандығынан айыру);
- ә) мүліктік сипаттағы шаралар (айыппұл);
- б) ұйымдастырушылық сипаттағы шаралар жұмыстан босату).

Заңды жауаптылықтың белгілері:

- оны мемлекет құқықтық нормалар арқылы орнықтырады;
- мемлекеттік мәжбүрлеуге негізделеді;
- арнайы өкілетті мемлекеттік органдар қолданады;
- жана қосымша міндетті жүктеумен байланысты;
- жеке, мүліктік және ұйымдастырушылық сипаттағы белгілі бір теріс салдардан көрініс табады;
- іс жүргізушілік нысанда жүктеледі;
- тек жасалған құқықбұзушылық үшін ғана туындайды.

Егер заңды жауаптылықтың іс жүзіндегі негізі болып, оның құрамын құрайтын белгілердің жиынтығымен сипатталатын құқықбұзушылық табылса, оның заңды негізі болып құқық нормасы мен сәйкес құқыққолданушы акт болып табылады. Құқыққолдану актісінде күзіретті орган нақты бір құқықбұзушыға қатысты мәжбүрлеу шараларының нақты көлемі мен нысанын анықтайды. Мұндай құқыққолдану актісі ретінде әкімшілік бұйрығын, сот үкімін немесе шешімін және т.б. атауға болады.

Заңды жауаптылықтың қағидалары:

1) заңдылық - жауаптылықтың тек құқықбұзушылық (яғни, құқықәрекетқабилетті тұлға жасаған кінәлі, құқыққа қайшы әрекет немесе әрекетсіздік) үшін ғана қолданылатынын білдіреді;

2) әділеттілік - жазаның кінәға сәйкестігін, теріс қылықтар үшін қылмыстық санкцияларды белгілеуге жол берілмейтіндігін, кінәліге бір құқықбұзушылық үшін тек бір ғана жазаны тағайындауды білдіреді;

3) негізділік - істің жағдайларын объективтік түрде зерттеуді және нақты жазалау шарасын заңға сәйкес анықтауды білдіреді;

4) ізгілік (гуманизм) адамның қадір-қасиетін қорлайтын жазалау шараларын белгілеуге және қолдануға тыйым салуды білдіреді;

5) жауаптылықтың міндетті түрде болатындығы - жасалған қылмыс үшін заңды жауаптылықтың міндетті түрде туындайтынын білдіреді;

б) мақсаттылық құқықбұзушыға қатысты таңдаған жазаның заңды жауаптылықтың мақсаттарына сәйкестігін білдіреді.

Заңды жауаптылық мемлекетпен, құқық нормасымен, құқыққа қарсы әрекетпен және міндеттермен тығыз байланыста. Мемлекет құқық нормасын қабылдай отырып, субъектілердің ықтияр-тілегінен тыс заңды жауаптылықты бекітеді, ол мемлекеттік-мәжбүрлеу сипатта.

Заңды жауаптылық дегеніміз жасалған құқықбұзушылық үшін тұлғаға белгілі айыруларға төзетін міндеті жүктелетін және мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы. Шаралар мынадай болуы мүмкін:

- жеке сипаттағы (мысалы, бас бостандығынан айыру);
- мүліктік (мысалы, айыппұл);
- ұйымдық сипаттағы (мысалы, жұмыстан шығару).

Заңды жауаптылық сипаттайтын негізгі белгілері:

- мемлекет құқық нормаларында белгіленген; мемлекеттік мәжбүрлеуге сүйенеді;
- арнаулы уәкілетті мемлекеттік органдар немесе лауазымды адам-дар іс жүргізу гәртiбiмен қолданады;
- құқық бұзушы үшін нақты теріс зардаптардан көрінеді және ко-сымша міндеттер жүктеумен байланысты;
- тек қана жасалған құқық бұзушылық үшін туады және қоғамдық жазаны бетіне басумен байланысты;
- процессуалдық нысанда жасалады;
- тек жасалған құқықбұзушылық үшін тағайындалады.

Егер заңды жауаптылықтың фактілік негізі құқықбұзушылық оның құрамын құрайтын сипаттамалық белгілердің жиынтығы болса, заңды негізі болып құзыретті орган нақты құқықбұзушыға бекіткен мәжбүрлеу шарасының нақты көлемін және нысанын белгілейтін тиісті құқыққолдану актісі мен құқық нормалар болып табылады. Мұндай құқыққолдану актілердің қатарына әкімшілік бұйрығы, соттың үкімі және шешімі және т.б. жатады.

Заңды жауаптылықтың мақсаты мен функциялары. Мақсаты заңды жауаптылықтың мәнін терең тануға мүмкіндік береді, осы құқықтық құралдың көмегімен жететін нәтижелерді көрсетеді. Заңды жауаптылықтың негізгі мақсаты субъектілердің құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету, қоғамдық тәртіпті сақтау мен қорғау болып табылады. Құқық субъектілерінің мүддесін қанағаттандыру, әлеуметтік байланыстарды әділ реттеу үшін осы құқықтық аспапты бекітеді. Заңды жауаптылықтың функциялары мақсатты анықтайды және осыдан туындайды. Оларды былайша бөлуге болады:

1) айыптаушы, құқықбұзушыға және кінәлі тұлғаға мемлекет тарапынан қолданатын жазасы (жазалау міндеті);

2) құқықты қалпына келтіру және келтірілген зиянды өндіріп алу, ысырапты өтеу (қалпына келтіру міндеті);

3) құқықтық санада заңды мінез-құлық мотивтерін қалыптастыру және заңдық жауапқа тартылушы субъектінің де (жеке ескерту), құқық қатынастарының басқа субъектілерінің де (жалпы ескерту) жанадан құқық бұзушылық жасауының алдын алу. Осы міндеттерді жүзеге асыруға заңды жауаптылықтың келесі қағидалары қызмет етеді:

- **заңдылық** қағидасы - заңда көзделген әрекет үшін кінәлі адамға заңды жауаптылық заң шегінде ғана жүктеледі;

- **әділеттік** - теріс қылық үшін қылмыстық жазалауға жол бермеушілік: жауаптылықты анықтайтын немесе оны күшейтетін заңның кері күші болмауға

тиіс; зиян өтелуге тиіс; істелген әрекетің ауырлық жазасы мен кінә дәрежесінің мөлшерлілігі; бір құқықбұзушылық үшін бір ғана жаза қолданылуы мүмкін;

- **ізгілік** - адамның қадір-қасиетін кемітетін жазалау шараларын, азаптауды белгілеу мен қолдануға тыйым салу; - **негізділік** - ісінің мән-жайын жан-жақты зерттеу және адам жасаған нақты құқық бұзушылық фактісін объективті ақиқат ретінде анықтау; - **бұлтартқызбаушылық (құтылмайтындық)** - заңды жауаптылыққа тартылатыны анық, құқықбұзушылықтың қимылды, сапалы және толық ашылуы, кінәлі адамға деген мемлекет тарапынан міндетті және тиімді реакциясы; - **мақсатқа лайықтылығы** - құқықбұзушыға қолдануға тандап болжаған тиісті жазаның заңды жауаптылық мақсаттарына сәйкестігі, оны дараландыру және саралау, кінәні ауырлататын мән-жайларды да, жұмсартатын мән-жайларды да есепке алу.

Заңды жауаптылықтың негізі және түрлері

Құқық бұзушылықтың түрлеріне сәйкес заңды жауаптылық былайша жіктеледі, заңды жауаптылықтың төмендегідей түрлері болады:

- **қылмыстық** - тек қылмыстар үшін қолданылады; ешкім де сот шешімінсіз қылмыс жасағаны үшін кінәлі деп танылмауы және қылмыстық жауаптылыққа тартылмауы тиіс. Қылмыстық жазалау шаралары кінәлінің тұлғасына бағытталған мемлекеттік мәжбүрлеудің ең қатаң нысандары - бас бостандығынан айыру. өлім жазасы және т.б. Қылмыстық жауаптылық (тек ғана қылмысы үшін қолданылады: ешкімді соттың үкімінсіз жасалған қылмысқа кінәлі деп танылмайды және қылмыстық, қылмыстық іс жүргізу, қылмыстық атқару заңдарына сәйкес ғана қылмыстық жауаптылыққа тартылады; қылмыстық жазалау шаралары бас бостандығынан айыру т. б.);

- **әкімшілік** - әкімшілік теріс қылықтарды жасағаны үшін туындайды және айыппұл, арнайы құқығынан айыру және т.б. сияқты шаралардан көрініс табады. Әкімшілік жауаптылық (әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңдардың негізінде әкімшіліктік теріс қылықтар жасалуына байланысты туындайды және ескерту, айыппұл, арнайы құқықтан айыру, әкімшіліктік қамау және т.б. қолдануда көрінеді). - **азаматтық** - мүліктік сипаттағы шарттық міндеттемелерді бұзу және шарттан тыс мүліктік зиян келтіру үшін туындайды. Азаматтық-құқықтық жауаптылықтың негізгі қағидасы - зиянды толығымен өтеу. Азаматтық жауаптылық (мүліктік сипаттағы шарттық міндеттемелердің бұзылуынан туындайды). Келтірілген залалды толық өтеу азаматтық-құқықтық жауаптылықтың негізгі қағидасы, залалдарды өтеу кей жағдайда айып төлеу санкциясымен толықтырылады, тәртіптік жауаптылық (еңбек, оқу, қызметтік, әскери тәртіптерді бұзғаны үшін қолданылады. - **тәртіптік** – еңбек, оқу, қызметтік, әскери тәртіпті бұзу үшін қолданылады; тәртіптік жауаптылық шаралары сөгіс, қатаң сөгіс, жұмыстан шығару және т.б. тәртіптік жаза тағайындау үшін тәртіп бұзушыдан түсініктеме талап етілуі тиіс, кәсіпорын, мекеме, ұйымның әкімшілігімен, қызметкерлердің жекелеген санаттарына тәртіптік алқамен қолданылады, тәртіптік жауаптылық шаралары ескерту, сөгіс, жұмыстан шығару); - **материалдық** - қызметкерлер мен жұмысшылардың өз қызметтік міндеттерін орындау барысында кәсіпорынға, мекемеге, ұйымға келтірген зияны үшін туындайды. Материалдық жауаптылық

(жұмысшылар мен қызметкерлер өздерінің еңбектік міндеттерін орындау кезінде кәсіпорын, мекеме, ұйымдарға залал келтірумен байланысты туындайды). Соңғы кездері заң ғылымында ретроспективтік (өткенді шолатын) және перспективтік жауаптылықтар ажыратылып қарастырылуда. **Ретроспективтік** — жасалынған құқық бұзушылық үшін жауаптылық. **Перспективтік** - бұл құқық субъектілерінің заң талаптарына сәйкес әрекет ету міндеті ретіндегі болашақ әрекеттері үшін жауаптылықтары.

Заңды жауаптылықтан босату негіздері

Кез келген заңға қайшы іс-әрекет заңды жауаптылықты туғызады. Бір-ак мән-жайлар жауаптылықты тудырмайтындығы заңдарда арнайы қарастырылған.

Мемлекет және құқық теориясында іс-әрекеті заңды қайшылығын жоққа шығаратын жалпылыма түрде қарастырылатын жағдайлар:

- есі дұрыс еместік - тұлғаның өз іс-әрекеттеріне есеп бере алмауы,
- қажетті қорғаныс – мемлекеттің, қоғамның тұлғаның мүдделерін қоғамға қауіпті нұқсан келтіруден қорғау барысында нұқсан келтіруші тұлғаға зиян келтірумен сипатталады, алайда, қажетті қорғаныс шегінен асып кетпеуі тиіс, яғни, қорғанудың нұқсан келтірушіліктің қоғамға қауіптілігінің сипаты мен дәрежесіне айқын түрде сәйкес келмеуі орын алмауы тиіс, қоғамға аса қауіптілігі жоқ құқықбұзушылық; казус (жағдай) және т.б., қажетті қорғану (қорғанушы немесе басқа тұлғалардың жеке басы мен құқығын, қоғам немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін қоғамдық қауіпті әрекеттерден нұқсан келтірушіге (қажетті қорғану шегінен аспай) зиян келтіру жолымен қорғау кезінде болады);
- қылмыс жасаған тұлғаны ұстау (билік органына жеткізу үшін және қылмыс жасаушыны ұстау басқадай жолдармен мүмкін болмаса оған зиян келтіре отырып, жаңадан қылмыс жасау ықтималдығын болдырмау мақсатында жол беріледі);
- аса қажеттілік - мемлекеттің, қоғамның, тұлғаның мүдделеріне қауіп төндіруші әрекетті жою жағдайында мүмкін, қойылатын шарт бұл қауіп басқа құралдармен жойыла алмауы қажет және аса қажеттіліктен туындаған зиян алдын алған зияннан аз болуы тиіс, аса қажеттілік (егер тұлғалардың жеке бастары мен құқықтарына, қоғам немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделеріне төнген қауіпті басқадай жолдармен жою мүмкін болмаса және келтірілген зиян тойтарылған зияннан аз болған жағдайда жол беріледі);
- физикалық және психологиялық мәжбүр ету (егер тұлғаның заңды мүддесіне зиян келтіру салдарынан ол өзін-өзі билей алмаса жол беріледі);
- орынды тәуекел (қоғамдық пайдалы мақсат үшін заңмен қорғалатын мүдделерге зиян келтірілген жағдайда жол беріледі); бұйрық немесе өкімдерді орындау (заңмен қорғалатын мүдделерге зиян келтірген жағдайда (тұлға өзіне міндетті болып табылатын бұйрықты орындау кезінде) жол беріледі): қоғамға қауіп төндірмейтін елеусіз құқықбұзушылықтар; казус (оқиға) және т. б.

Қазақстан Республикасының қазіргі қолданыстағы заңдарында (ҚР ҚК, ҚР ӘЖ, т. б.) тиісті заңды жауаптылық түрлерінен босататын нақты негіздер бекітілген.

Қорыта айтқанда, адам әрекеті заң тұрғысынан үш түрлі болуы мүмкін: құқықтық, құқыққа қарсы, заңды бей-жай /құқықтық салдары болмайды, құқық тұрғысынан бағаланбайды/. Құқықтық мінез-құлық - құқық нормасында көрсетілген, мемлекетпен кепілдендірілетін және қорғалатын, қоғам мүддесі тұрғысынан қажетті және мүмкін болатын құқық субъектілерінің әрекеті.

Белгілері: 1/ Әлеуметтік маңыздылығының болуы, қоғамдық мақсат, мүдделерге сай келеді /мазмұндық жағы;/ 2/ Жеке тұлғаның санасы мен еркіне бағынышты /субъектілік жақ;/ 3/ Заңмен белгіленген көлемде болады /формалды жағы;/ 4/ Мемлекетпен қорғалады; 5/ заңдық салдар туындатады.

Құқыққа сай әрекеттердің түрлері: - Әлеуметтік белсенді, пайдалы әрекет /құқықтық сана мен мәдениеттің, жауапкершіліктің және еріктіліктің ең жоғарғы дәрежеде болуы/. - Конформистік әрекет /тұлғаның сыртқы жағдайлар мен өзгелерге бейімделуінің нәтижесі; терең және жан-жақты сезінусіз орындау/.

- Маргиналды әрекет /қорқынышқа немесе жеке есепке негізделген әрекет/.

Құқық бұзушылық және заңды жауапкершілік. Құқық бұзушылық - заңды жауапкершілік тудыратын деликт қабілетті адамдардың кінәлі, құқыққа қарсы әрекеті. Белгілері: іс-қимыл /әрекет немесе әрекетсіздік;/ кінә; құқыққа қарсылық; қоғамға зияндылық, зиянды нәтиже; іс-қимыл мен зиянды нәтиженің арасындағы себепті байланыс; заңды жауапкершілік.

Құқыққа қарсылық пен қоғамға зияндылық - негізгі объективті белгі болып табылады. Құқық пен құқыққа қарсылық ажыратады. Қоғамға зияндылық - адамзат қоғамының құндылықтарына қол сұғады, жеке және қоғамдық мүддеге зиян келтіреді. Ол типтілігі, кең таралғандығымен де қоғамға зиянды.

Қоғамдық қарсылық 2 жақты: 1/ қоғамға зиянды /қауіпті/ әрекет заңмен ресми түрде құқыққа қарсы деп танылуы керек. Құқыққа қарсылық қоғамға зиянды әрекеттің объективті формасы /сыртқы жағы;/ 2/ құқыққа қарсылық құқық бұзушылықтың объективті жағы. Объективті болу себебі: құқық бұзушылық құқықтағы мәндікке зиян келтіреді, яғни қоғамдық құрылым негіздеріне, адам және азамат құқықтарына қол сұғады. Заңдық форма мен әлеуметтік мазмұн арақатынасы мынадан көрініс табады:

1/ заңдық форма құқық бұзушылық ретінде қоғамға аса қауіпті және зиянды әрекетті бекітеді. Бұнда қоғамға қауіптілікпен зияндылықпен қатар тікелей топтық - саяси мүдде де үлкен роль атқарады. Сондықтан әлеуметтік мазмұнға сәйкес; 2/ заңдық форма қылмысты анықтау барысында салыстырмалы дербестік көрсетеді; 3/ экономикалық саладағы әлеуметке қарсы көріністерді бекітуде заңдық форма үлесі аз. Бірақ ол оның әлеуметтік мәніне сай келеді; 4/ Мемлекеттік-саяси, әкімшілік қатынастар аймағында заңдық бекітілуге тиісті билікті қолдау міндеті жатады.

Құқық бұзушылық 4 құрамдас бөліктен тұрады: субъект, объект, субъективті жақ, объективті жақ. Құқық бұзушылықтың объектісі – құқыққа қарсы және қоғамға зиянды әрекет бағытталған қоршаған ортаның құбылыстары. Объект үшке бөлінеді: текті объект, онда қоғамдық қатынастардың барынша үлкен тобы қарастырылады; түрлі объект /адам өмірі, денсаулығы, мүлкі, намысы т.б./ және тікелей объект болады /ол қылмыс нақты бағытталған құбылыс/.

Құқық бұзушылықтың объективті жағы құқыққа қарсы және қоғамға зиянды әрекеттің анықталған актісі ретінде сипаттайтын элементтерінен құралады. Оған үш түрлі элемент кіреді: әрекет немесе әрекетсіздік; зиянды нәтиже; әрекет немесе әрекетсіздіктің зиянды нәтижемен себеп салдарлы байланысы. Құқық бұзушылықтың субъективті жағын оны жасаудың әлеуметтік-психологиялық механизмін сипаттайтын, жеке тұлға санасының элементтері құрайды. Субъективті жақ кінә ұғымымен анықталады. Ол қасақана және абайсыздық болып бөлінеді. Қасақана тікелей кінә - тұлға өз әрекетінің қоғамға қауіптілігін біледі, зиянды нәтиже туындау мүмкіндігін немесе тиістілігін көре біледі, соны қажет етеді. Жанама қасақана кінә - субъект өз әрекетінің қоғамға қауіпті сипатын алдын ала біледі, зиянды нәтиже болу мүмкіндігін көре біледі, тілемейді, бірақ заңда көрсетілген зиянды нәтиже туындауын саналы түрде мүмкін етеді немесе оған бейжай қарайды.

Абайсыздық өз алдына екіге бөлінеді: қылмыстық өз-өзіне сенушілік немесе менмендік және қылмыстық немқұрайдылық немесе салғырттық. Қылмыстық өз-өзіне сенушілік тұлға өз әрекетінің қоғамға зиянды нәтижесін алдын ала біледі, бірақ негізсіз өзін-өзіне сену арқылы оның алдын аламын деп ойлайды. Қылмыстық салғырттық тұлға өз әрекетінің қоғамға зиянды нәтижесін көре білмейді, бірақ тиісті және көре білуі мүмкін болады.

Құқық бұзушылықтың субъектісі деликт қабілетті жеке тұлғалар мен әлеуметтік ұйымдар. Құқық бұзушылық әлеуметтік қауіптілігі /зияндылығына/ байланысты екі топқа бөлінеді: қылмыс және теріс қылық. Қылмыс қылмыстық заңда көрсетілген және қылмыстық жазалау шараларын қолдануды тудыратын қоғамға қауіпті әрекет. Ол заңда толық түрде беріледі, кеңейте талқылауға болмайды. Теріс қылық – заңда қылмыс деп танылмаған, қылмыспен салыстырғанда қоғамға қауіптілігінің төменділігімен сипатталатын өзге де құқық бұзушылықтар. Теріс қылық: - азаматтық /мүліктік және жеке мүліктік емес қатынастар аймағында жасалатын, ұйымдар мен жеке азаматтарға мүліктік зиян келтірудегі т.б. көрінетін әрекет; - әкімшілік /заңмен тағайындалған қоғамдық тәртіпке, мемлекеттік органдарды атқару жарлық ету әрекеті аймағындағы қатынастарға қызметтік міндетті жүзеге асырумен байланыссыз/ зиян келтіретін Құқық бұзушылықтар; - еңбектік /еңбектік қатынастар аймағында жасалатын кәсіпорын мекеме, ұйым әрекетіндегі ішкі тәртіпке қол сұғатын Құқық бұзушылықтар; - іс жүргізушілік /әділсотты жүргізудің заңда тағайындалған үрдісіне қол сұғатын құқық бұзушылықтар болып бөлінеді.

Заңды жауапкершілік жасалған Құқық бұзушылыққа сәйкес қолданылатын, кінәлі жанның жеке, мүліктік немесе ұйымдастырушылық сипаттағы айырылушылықтарымен байланысты болатын мемлекеттік мәжбүр ету шаралары.

Заңды жауапкершілік шаралары: жеке, мүліктік, ұйымдастырушылық сипатында болуы мүмкін. Заңды жауапкершілікке тән белгілер:

- 1) құқықтық нормаларда мемлекетпен тағайындалады;
- 2) мемлекеттік мәжбүрлеумен негізделеді;
- 3) арнаулы өкілді мемлекеттік органдармен қолданылады;
- 4) жана қосымша міндет жүктеумен байланысты болады;

5) жеке, мүліктік, ұйымдастырушылық сипаттағы белгілі теріс нәтиже түрінде көрінеді;

6) құқық норма санкциясын жүзеге асыру нысаны, нақты жағдайда нақты адамға қатысты қолданылады;

7) іс жүргізу нысанында жүктеледі;

8) жасалған қылмыс үшін және соның деңгейіне сай қолданылады.

Заңды жауапкершіліктің фактілі негізі - Құқық бұзушылық; заңды негізі - құқық нормасы және тиісті құқық қолдану актісі /мәжбүрлеу шаралар көлемі, нысаны/. Мақсаты - субъективті құқықтар мен бостандықтарын қамтамасыз ету, қоғамды тәртіпті қорғау. Заңды жауапкершілік әртүрлі негіздер бойынша жіктелінеді. Құқық салаларына байланысты: - қылмыстық /құқыққа сәйкес қолданылады, ешкім сот үкімінсіз жауапқа тартылмайды; ең ауыр жаза/

- әкімшілік /қоғамдық тәртіпті бұзу немесе атқарушы органдардың қызметіне кедергі келтіруге қатысты қолданылады - азаматтық /шарт бұзғандық үшін немесе шарттан тыс міндеттемелерді орындау барысында қолданылады. - тәртіпшілік /еңбек, оқу, қызмет ету, әскери тәртіптерді бұзғандық үшін қолданылады; түсініктеме талап етіледі; әкімшілік немесе тәртіпшілік алқамен салынады; - материалдық /еңбектік міндеттерін атқару барысында қызметкер, жұмысшыға келтірілген кәсіпорын, мекеме, ұйым зияны үшін туындайды

Қорытынды

Адам әрекеті заң тұрғысынан үш түрлі болуы мүмкін: құқықтық, құқыққа қарсы, заңды бей-жай /құқықтық салдары болмайды, құқық тұрғысынан бағаланбайды/. Құқықтық мінез-құлық - құқық нормасында көрсетілген, мемлекетпен кепілдендірілетін және қорғалатын, қоғам мүддесі тұрғысынан қажетті және мүмкін болатын құқық субъектілерінің әрекеті.

Құқық бұзушылық - заңды жауапкершілік тудыратын деликт қабілетті адамдардың кінәлі, құқыққа қарсы әрекеті. Белгілері: іс-қимыл /әрекет немесе әрекетсіздік/; кінә; құқыққа қарсылық; қоғамға зияндылық, зиянды нәтиже; іс-қимыл мен зиянды нәтиженің арасындағы себепті байланыс; заңды жауапкершілік. Құқыққа қарсылық пен қоғамға зияндылық - негізгі объективті белгі болып табылады. Құқық пен құқыққа қарсылық ажыратады. Қоғамға зияндылық - адамзат қоғамының құндылықтарына қол сұғады, жеке және қоғамдық мүддеге зиян келтіреді. Ол типтілігі, кең таралғандығымен де қоғамға зиянды. Құқық бұзушылықтың объектісі – құқыққа қарсы және қоғамға зиянды әрекет бағытталған қоршаған ортаның құбылыстары.

Құқық бұзушылықтың субъектісі деликт қабілетті жеке тұлғалар мен әлеуметтік ұйымдар. Қылмыс қылмыстық заңда көрсетілген және қылмыстық жазалау шараларын қолдануды тудыратын қоғамға қауіпті әрекет. Ол заңда толық түрде беріледі, кеңейте талқылауға болмайды. Теріс қылық – заңда қылмыс деп танылмаған, қылмыспен салыстырғанда қоғамға қауіптілігінің төменділігімен сипатталатын өзге де құқық бұзушылықтар. Заңды жауапкершіліктің фактілі негізі - Құқық бұзушылық; заңды негізі - құқық нормасы және тиісті құқық қолдану актісі /мәжбүрлеу шаралар көлемі, нысаны/. Мақсаты - субъективті құқықтар мен бостандықтарын қамтамасыз ету, қоғамды тәртіпті қорғау.

Құқықтық мінез-құлық ұғымы мен түрлері

Мінез-құлық – адамдардың қоғамда жүріп-тұру ережесі. Оның түрлері:

- құқықтық мінез-құлық;
- құқыққа қарсы мінез-құлық.

Құқықтық мінез-құлық – мемлекет кепілдік беретін және қорғайтын, құқық нормасымен қарастырылған қоғам мүддесі тұрғысындағы құқық субъектісінің қажетті және мүмкін болатын әрекеті.

Құқықтық мінез-құлық белгілері:

- әлеуметтік маңыздылығының болуы, қоғамдық мақсат, мүдделерге сай келеді (мазмұндық жағы);
- жеке тұлғаның санасы мен еркіне бағынышты (субъектілік жақ); заңмен белгіленген көлемде болады (формалды жағы);
- мемлекетпен қорғалады;
- заңдық салдар туындатады.

Құқықтық мінез-құлық мына негіздер бойынша түрлерге бөлінеді:

1) әлеуметтік маңыздылығы дәрежесіне қарай:

- **қажетті** (мысалы, әскери борышты өтеу);
- **қалаулы** (ғылыми және көркем шығармашылық);
- **рұқсат етілген** (мысалы, діни рәсімдерді орындау).

2) себептеріне, яғни, субъективтік жағына, байланысты:

- **әлеуметтік белсенді;**
- **конформисттік;**
- **әдетті;**
- **маргиналды.**

<p>Құқық бұзушылық ұғымы, белгілері және оның түрлері.</p>
<p>Құқықбұзушылық – заңды жауапкершілік тудыратын әрекетке қабілетті адамдардың құқыққа қарсы кінәлі іс-әрекеті.</p>
<p>Деликт қабілеттілік (қылмыс жасауға қабілеттілік) – құқық бұзушылық субъектісінің өзінің құқыққа қарсы ісінің (қылығының) мәнінің заңды жауапкершілікті өтеу қабілеттілігі.</p>
<p>Құқық бұзушылықтың белгілері:</p> <ul style="list-style-type: none"> - іс-қимыл (әрекет немесе әрекетсіздік); - кінә; - құқыққа қарсылық; - қоғамға зияндылық зиянды нәтиже; - іс-қимыл мен зиянды нәтиженің арасындағы себепті байланыс; - заңды жауапкершілік.
<p>Құқық бұзушылық қоғамдық қауіптілігі (зияндылығына) байланысты бөлінеді:</p> <ul style="list-style-type: none"> - ҚЫЛМЫС - қоғамға зияндылығының ең үлкен дәрежесімен, қауіп-қатерден қылмыстық заңнамалармен қорғалғандығымен, әлеуметтік елеулі мәнді мүдделерге бағытталғандығымен ерекшеленетін әрекет немесе әрекетсіздік; - теріс қылық - азаматтық мүліктік және жеке мүліктік емес қатынастар аймағында жасалатын, ұйымдар мен жеке азаматтарға мүліктік зиян келтірудегі т. б. көрінетін әрекет.
<p>Бұзылған нормалардың түрлеріне байланысты:</p> <ul style="list-style-type: none"> - қылмыстық; - азаматтық; - әкімшілік; - тәртіптілік.
<p>Құқықбұзушылықтардың барлық түрлері үшін санкциялар: құқықты қалпына келтіруші және айып-пұлдық болып бөлінеді.</p>

Құқық бұзушылық құрамы.

Құқық бұзушылық құрамы - бұл құқық бұзушылықты заңды жауапкершілікке тарту үшін қажетті және жеткілікті белгілерінің жүйесі.

Құқық бұзушылықтың объектісі – құқыққа қарсы және қоғамға жат іс-әрекеттерге бағытталған қоршаған ортадағы құбылыстар, оның түрлері:

- жалпы;
- тектік;
- тікелей.

Құқық бұзушылықтың объективтік жағы - осы құқық бұзушылықты сипаттайтын сыртқы белгілерінің жиынтығы, Оларға мыналар жатады:

- іс-әрекет (қоғамға қауіпті, кінәлі, құқыққа қарсы, жазаланатын);
- зиянды нәтиже (мазмұнды аспектісі);
- әрекет пен зиянды нәтиже арасындағы себепті байланыстар (нәтиже салдар болуға тиіс, ал сол мінез-құлық осы нәтиженің себебі болмақ).

Құқық бұзушылықтың субъектісі – бұл осы әрекетті немесе әрекетсіздікті жасаған құқық әрекет қабілетті жеке тұлға немесе әлеуметтік ұйым.

Құқық бұзушылықтың субъективтік жағы – жеке тұлға өз іс-әрекетінің әлеуметтік-психологиялық механизмін сипаттайтын элементтерден құралған санасы (кінә, мақсат, ниет).

Кінә - құқыққа қарсы іс-әрекетке және оның нәтижесіне деген жеке тұлғаның ерікті бағытын сипаттайтын ішкі психологиялық жағдайы. Ол:

- **қасақана: тікелей және жанама;**
- **абайсыздық:**
 - а) қылмыстық құқықтық: ұқыпсыздық және менмендік
 - ә) азаматтық құқықтық: ауыр және жеңіл.

Заңды жауаптылық ұғымы және оның қағидалары

Заңды жауаптылық - бұл құқық бұзушылық жасаған тұлғаларға заңнамамен көзделген мемлекеттік мәжбүрлеу шараларын белгілі бір іс жүргізушілік тәртіпте қолдану.

Заңды жауаптылықтың мәжбүрлеу шаралары:

- жеке сипаттағы (мысалы, бас бостандығынан айыру);
- мүліктік сипаттағы (мысалы, айыппұл);
- ұйымдық сипаттағы (мысалы, жұмыстан шығару).

Заңды жауаптылық сипаттайтын негізгі белгілері:

- мемлекет құқық нормаларында белгіленген; мемлекеттік мәжбүрлеуге сүйенеді;
- арнаулы уәкілетті мемлекеттік органдар немесе лауазымды адамдар іс жүргізу тәртібімен қолданады;
- құқық бұзушы үшін нақты теріс зардаптардан көрінеді және қосымша міндеттер жүкгеумен байланысты;
- тек қана жасалған құқық бұзушылық үшін туады және қоғамдық жазаны бетіне басумен байланысты;
- процессуалдық нысанда жасалады;
- тек жасалған құқық бұзушылық үшін тағайындалады.

Заңды жауаптылықтың қағидалары:

- заңдылық;
- әділеттік;
- ізгілік;
- негізділік;
- бұлтартқызбаушылық;
- мақсатқа лайықтылығы.

Заңды жауаптылықтың негізі және түрлері

Заңды жауаптылықтың іс жүзіндегі негізі - оның құрамын құрайтын белгілердің жиынтығымен сипатталатын құқықбұзушылық табылса, оның заңды негізі болып құқық нормасы мен сәйкес құқыққолданушы акт болып табылады.

Құқыққолдану актісінде күзіретті орган нақты бір құқықбұзушыға қатысты мәжбүрлеу шараларының нақты көлемі мен нысанын анықтайды.

Заңды жауаптылықтың түрлері:

- **қылмыстық** - тек қылмыстар үшін қолданылады; ешкім де сот шешімінсіз қылмыс жасағаны үшін кінәлі деп танылмауы және қылмыстық жауаптылыққа тартылмауы тиіс.

- **әкімшілік** - әкімшілік теріс қылықтарды жасағаны үшін туындайды және айыппұл, арнайы құқығынан айыру және т.б. сияқты шаралардан көрініс табады.

- **азаматтық** - мүліктік сипаттағы шарттық міндеттемелерді бұзу және шарттан тыс мүліктік зиян келтіру үшін туындайды, азаматтық-құқықтық жауаптылықтың негізгі қағидасы - зиянды толығымен өтеу.

- **тәртіптік** – еңбек, оқу, қызметтік, әскери тәртіпті бұзу үшін қолданылады; тәртіптік жауаптылық шаралары сөгіс, қатаң сөгіс, жұмыстан шығару және т.б. тәртіптік жаза тағайындау үшін тәртіп бұзушыдан түсініктеме талап етілуі тиіс, кәсіпорын, мекеме, ұйымның әкімшілігімен, қызметкерлердің жекелеген санаттарына тәртіптік алқамен қолданылады, тәртіптік жауаптылық шаралары (ескерту, сөгіс, жұмыстан шығару);

- **материалдық** - қызметкерлер мен жұмысшылардың өз қызметтік міндеттерін орындау барысында кәсіпорынға, мекемеге, ұйымға келтірген зияны үшін туындайды. Материалдық жауаптылық (жұмысшылар мен қызметкерлер өздерінің еңбектік міндеттерін орындау көзінде кәсіпорын, мекеме, ұйымдарға залал келтірумен байланысты туындайды).

Соңғы кездері заң ғылымында жауаптылықтар:

Ретроспективтік — жасалынған құқық бұзушылық үшін жауаптылық.

Перспективтік - бұл құқық субъектілерінің заң талаптарына сәйкес әрекет ету міндеті ретіндегі болашақ әрекеттері үшін жауаптылықтары.

Занды жауаптылықтан босату негіздері

Мемлекет және құқық теориясында іс-әрекеті заңды қайшылығын жоққа шығаратын жалпылыма түрде қарастырылатын жағдайлар:

- **есі дұрыс еместік** - тұлғанын өз іс-әрекеттеріне есеп бере алмауы;

- **қажетті қорғаныс** – мемлекеттің, қоғамның тұлғаның мүдделерін қоғамға қауіпті нұқсан келтіруден қорғау барысында нұқсан келтіруші тұлғаға зиян келтіру;

- **қылмыс жасаған тұлғаны ұстау** (билік органына жеткізу үшін және қылмыс жасаушыны ұстау басқадай жолдармен мүмкін болмаса оған зиян келтіре отырып, жаңадан қылмыс жасау ықтималдығын болдырмау мақсатында жол беріледі);

- **аса қажеттілік** - мемлекеттің, қоғамның, тұлғанын мүдделеріне қауіп төндіруші әрекетті жою жағдайында мүмкін, қойылатын шарт бұл қауіп басқа құралдармен жойыла алмауы қажет және аса қажеттіліктен туындаған зиян алдын алған зияннан аз болуы тиіс;

- **физикалық және психологиялық мәжбүр ету** (егер тұлғаның заңды мүддесіне зиян келтіру салдарынан ол өзін-өзі билей алмаса жол беріледі);

- **орынды тәуекел** (қоғамдық пайдалы мақсат үшін заңмен қорғалатын мүдделерге зиян келтірілген жағдайда жол беріледі);

- **бұйрық немесе өкімдерді орындау** (заңмен қорғалатын мүдделерге зиян келтірген жағдайда (тұлға өзіне міндетті болып табылатын бұйрықты орындау көзінде) жол беріледі):

- **қоғамға қауіп төндірмейтін елеусіз құқықбұзушылықтар**; казус (оқиға) және т. б. Қазақстан Республикасының қазіргі қолданыстағы заңдарында (ҚР ҚҚ, ҚР ӘҚ, т. б.) тиісті заңды жауаптылық түрлерінен босататын нақты негіздер бекітілген.